

САЊА ГАВРИЛОВИЋ

МЕМОАРИ ДР ЖИВКА ПРОДАНОВИЋА
– ИЗМЕЂУ ИСТИНЕ И КОНТРОВЕРЗЕ

АРХИВ ВОЈВОДИНЕ

АРХИВ ВОЈВОДИНЕ

БИБЛИОТЕКА
ПОСЕБНА ИЗДАЊА

Главни и одговорни уредник
Др Небојша Кузмановић

Уредник
Весна Башић, архивски саветник

Рецензент
Проф. др Дејан Микавица

Књигу *Мемоари др Живка Продановића – између истиине и контроверзе*, објављујемо у години јубилеја – **95 година Архива Војводине**.

Мемоари др Живка Продановића – између истине и контроверзе

Приредила
Сања Гавриловић

Нови Сад, 2021.

НЕПРОМЕНЉИВ

Нећу туђом стазом да милим ка мети
С везаним очима у по бела дана;
Нећу да ми срце срџбу не осети,
Кад се лажне речи чују са усана.

Бадава ми прете, бадава ме куну,
Нећу да им јатак будем у злочину;
Нећу, ако ветри са свих страна дуну,
Да ме као перце слисте у низину.

Ко је гладан славе, нек се њоме храни,
Нек се кити гордо с накитима лажи,
Нећу свету бити ни већи ни дражи.

Рађе ћу и презрен остати по страни
Али веран себи, вечно духом исти,
Пркосећи себи као гранит чисти.¹

Живко Продановић

Србобран
7. октобар 1919.

.....
¹ Архив Војводине (даље: АВ), Ф. 444, Збирка др Јована Милекића, 1841–1963, архивска јединица 589 – Мемоари и поезија др Живка Продановића (даље: Ф. 444, а. ј. 589).

Др Живко Продановић
– *веран себи, вечно духом исти*

„Из дуга времена, тек да се није никад на миру, требало се поиграти мало интригама, јер Србин без интрига не може да опстане”. Ове речи, на почетку узбудљивог мемоарског штива Гавре Вуковића,¹ министра спољних послова Црне Горе, у време кнеза Николе, симболички су подударне с порукама у мемоарима др Живка Продановића, лекара, књижевника и песника с краја XIX и првих деценија XX века.²

У националној типологији, мемоари су као историографско штиво, сврстани у аутобиографске изворе, који су и према садржини и према подручју интересовања, везани за личност која их је написала.³ Као секундарни извор, они представљају прозно дело у којем аутор приповеда своје успомене о прошлим догађајима на ширем друштвеном плану. У њима су описана историјска, друштвена, политичка и културна збивања у којима је аутор непосредно учествовао, или је био њихов сведок. За разлику од аутобиографије, с којом их често изједначавају, мемоари не истичу примарно ауторов приватни живот. Субјективност у мемоарима се огледа у томе што су сви догађаји преломљени кроз ауторов поглед на свет и што је за описане догађаје важна његова позиција и улога у тим друштвеним дешавањима.

У писању мемоара аутори се служе различитом грађом, па се поред свог сећања ослањају и на дневнике, писма, записе, биографије, ауто-

¹ Радош Љушић, *Добри браћ и кум Никола или Гавро Вуковић о црногорско-србијанским односима*, Перо и повест: српско друштво у сећањима: зборник радова, Београд 1999, 143.

² Живко Продановић, лекар, књижевник и песник (Сања Гавриловић, *У незаборав прошлости*, Нови Сад 2020, 359–362).

³ Осим мемоара (fr. *mémoire* – сећање, успомена), у аутобиографске изворе се убрајају дневници и аутобиографије. (Miomir Dašić, *Uvod u istoriju sa osnovama pomoćnih istorijskih nauka*, Titograd 1988, 64).

биографије и архивску грађу. Тако писци мемоара постижу аутентичност језичког исказа, а својим коментарима доприносе расветљавању узрока, последица и друштвених околности под којима су се одиграли описани догађаји. Осим тога, у мемоарима се често дају и портрети савременика који су били непосредни учесници или сведоци збивања.

Овој општој дефиницији мемоара можемо придодати и историјско тумачење, односно то да спознаја прошлости и утврђивање духа једног времена зависе од више чинилаца, а првенствено од историјских извора. Она се најбоље може разумети ако у разматрање узмемо ауто-биографске, мемоарске и путописне записе. Њихова заједничка карактеристика је да су писани са одређене временске дистанце и да, у њима, записивач, свесно или несвесно, истиче своју улогу у догађајима, уколико му то иде у прилог, или их у супротном прећуткује, или умањује њихову важност. Међутим, ако је време које мемоариста описује препуно различитих друштвено-политичких стремљења, нестајања једних и стварања других политичких система, сталних борби за социјалну правду и бољи живот, до истине се долази само крајње свеобухватном анализом збивања, сагледавањем дешавања из различитих углова и позиција, како бисмо на прави начин оценили место и улогу мемоаристе.⁴

У српској мемоаристици, књижевној, војној, политичкој, до 1918. године и стварања заједничке југословенске државе (Краљевине СХС) разликују се два основна правца: 1) Мемоаристика Срба, становника Хабзбуршке монархије и 2) Мемоаристика Срба Кнежевине (Краљевине) Србије. С обзиром на то да је др Живко Продановић, био Србин из Јужне Угарске, овде ће бити речи о мемоаристици Срба у Монархији.

Српска мемоарска литература у Хабзбуршкој монархији (Аустро-Угарској) настајала је постепено и под специфичним утицајима који су карактерисали вишенационалну, конзервативну и легитимистичку државу у којој су Срби живели. Српски мемоаристи из Монархије најчешће нису могли, а ни хтели да у својим мемоарским белешкама кажу све што су мислили, знали или чули, како о својим сународницима у Кнежевини Србији, тако и Србима у Јужној Угарској, као и политичким и друштвеним збивањима у Монархији. Објашњење за то налази се у широком друштвено историјском и политичком контексту, који, опет,

.....

⁴ Радомир Ј. Поповић, *Политичке борбе уставобранилешкој доба у мемоарима савременика*, Перо и повест: српско друштво у сећањима: зборник, Београд 1999, 67.

није био лишен личних и субјективних описа особина личности и личних ставова самих мемоариста.⁵

Мемоари др Живка Продановића, као да одступају од овог општег контекста. У њима, Продановић не говори само о друштвеном и политичком деловању истакнутих Срба у Монархији, већ и виртуозно приказује психолошки профил њихових личности. Ови описи умногоме се косе са општеприхваћеним сазнањима о њима, што његовим мемоарима даје извесну ноту специфичности и интригантности, а историчарима и књижевницима, као највећим истраживачима овог жанра, отвара могућност даљег трагања за истином.

*
* *
*

Продановићеви мемоари обухватају период од његовог најранијег детињства проведеног у Србобрану, крајем седамдесетих и почетком осамдесетих година XIX века, преко школовања у Новом Саду, крајем осамдесетих и почетком деведесетих година, студирања медицине у Бечу, крајем XIX и почетком XX века. Хронолошки се затим нижу догађаји с почетка XX века и његовог повратка из Беча и обављања лекарског позива у Србобрану, при чему посебно поглавље посвећује Првом светском рату, тешкоћама Срба, његовој мобилизацији као лекара у аустроугарској војсци и одласку на Источни фронт, на коме је провео највећи део ратних збивања.

Уз хронолошко низање различитих друштвено-политичких догађаја тога доба, Продановић, у мемоарима, посебно посвећује пажњу мађаризацији, која је затекла српски народ у Монархији, као и српској партијској неслози (односима радикала и либерала). Мемоаре завршава, уједињењем Војводине са Краљевином Србијом и стварањем заједничке државе Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, 1. децембра 1918. године. О овом важном догађају, Продановић износи недоумице и различита схватања првака војвођанских Срба у вези с питањем положаја Војводине у новој држави.

Нисмо сигурни да ли су ови мемоари до краја завршени, или је један њихов део неповратно изгубљен, јер је др Живко Продановић,

.....
⁵ Дејан Микавица, *Србијанци и Србија (1804–1858) у мемоарским делима Срба из Хабзбуршке монархије*, Перо и повест: српско друштво у сећањима: зборник радова, Београд 1999, 19.

између два рата, био један од првака Радикалне странке у Војводини, посебно у Новом Саду, при чему би, засигурно имао много тога да сагледа и критички анализира. Овако, можемо сматрати да је овај део мемоара, Продановић писао крајем двадесетих и средином тридесетих година XX века,⁶ а с обзиром на његов критицизам, изванредне сликовите описе, оштроумна размишљања, мемоари представљају, несумњиво, прворазредан историјски, књижевни и културни извор, на основу којег можемо не само да потврдимо наша досадашња сазнања, изградимо нова, поставимо питања и додатним истраживањима коригујемо старе и тражимо нове одговоре. Такође, као аутор, умногоме је интригантан, контроверзан, поготово у опису и улози многих српских првака у Монархији, од којих издвајамо његова запажања о професорима и културним делатницима Српске православне велике гимназије, Тихомиру Остојићу и Јовану Грчићу, као и о политичким првацима у новој држави (Краљевини СХС), Стјепану Радићу и Антуну Корошецу. Овакви описи, који су напомињемо, контроверзни су нас и навели да ову карактеристику његових мемоара уврстимо и у наслов овог дела.

* * *

Већина српских мемоарских списа почиње на веома сличан начин – аутори описују своје родитеље, породицу и своје претке.⁷ На готово истоветан начин и Продановић започиње своје мемоаре. Наводи да се родио 1876. године у Србобрану, од оца Јована и мајке Катарине (девојачко – Тедић), пореклом из Буковца. Како даље бележи, мајка је имала изузетно тежак порођај, после тога је већ наредне године (1877) умрла, а недуго затим, отац се поново оженио, највероватније, удовицом Катарином Сивачки (девојачко Миливојевић).⁸ Продановић нас почетним

⁶ Оно што са сигурношћу можемо тврдити је да су Продановићеви мемоари настали после 1927, јер он сам у једном делу текста децидно наводи да не жели подробно да описује догађаје везане за Први светски рат, који су већ описани у његовим извештајима *Из рајине њорбице*, који су изашли у Београду 1927. године. Такође, у опису филозофије Фридриха Ничеа не описује да су Ничеа и његове идеје преузели Хитлер и нацисти, а с обзиром на то да је нацизам завладао Немачком 1933, до тог периода је, највероватније, Продановић завршио своје мемоаре. (АВ, Ф. 444, а. ј. 589).

⁷ Александра Вулетић, *Породичне везе јавних личности Србије у другој половини XIX века у мемоарским делима*, Перо и повест: српско друштво у сећањима: зборник радова, Београд 1999, 163.

⁸ АВ, Ф. 444, а. ј. 589.

страницама мемоара уводи у породичну причу, описима две изразито пожртвоване, истрајне и храбре жене које су обележиле његово детињство. О мајци наводи „да су јој све црте на лицу биле правилне; очи црне као ноћ и увек полузатворене; обрве танке и једва приметне; нос мало повијен; боја лица бледо-румена; коса необично бујна и црна [...]”⁹ Колико је Продановићу значила очева друга жена, најбоље описују наредне речи: „Нова наша мати није била само умна и исправна жена, него поред тога и добра душа. Она нас је од првог часа пригрлила као своју децу. Неговала нас је можда боље него рођену децу. У њеном окриљу и са њеном милошћу могли смо безбрижно уживати све дечје радости [...]. Она нам је била све и једина утеха на земљи.”¹⁰ Његова сестра Марија је, на жалост, умрла почетком осамдесетих година од „гушобоље”¹¹, што је веома утицало на Продановића, који је после тога постао повучен, тих и меланхоличан. Када му је са његових навршених десет година (1886) умро и отац у 51. години, од тешких запаљења унутрашњих органа, Живко и његов брат Лазар су остали још упућенији на маћеху Катарину. Како Продановић, између осталог, описујући те тешке тренутке, наводи „Сву своју бригу и сву своју снагу, умела је она, да удвостручи не водећи ни о чем другом рачуна једино о нашој срећи”.¹²

Причајући свој живот, мемоариста описује и свој свет, у свом времену. Његов посебан, па и нарочити поглед на њих ни на који начин не сме да ремети њихово објективно присуство.¹³ Управо тако, се као добар мемоарист, понашао и Продановић, који је уз пуно слика, снажних описа, живописних боја, дочаравао и околину (природу), али и догађаје и људе свога времена. Описујући оца и узроке његове болести, Продановић нас тако враћа у револуционарну 1848. и пад Србобрана под Мађаре. Како наводи: „он је био врло одавно болешљив и слаб. Још као дечак од неких 14 година за време Мађарске буне 1848 год, морао је да бежи испред Кошутових војника. Србобран је тада био сав порушен и спаљен, а већина Србобранаца побијена”.¹⁴

.....

⁹ Исто.

¹⁰ Исто.

¹¹ Гушобоља се, још назива дифтерија, а била је до средине XX века изузетно тешка и у многим случајевима смртна болест за децу; *Речник српско-хрватској књижевној језика*, књ. 1, Нови Сад–Загреб 1967, 606.

¹² АВ, Ф. 444, а. ј. 589.

¹³ Симеон Пишчевић, *Животи генералмајора и кавалера Симеона, сина Стефана Пишчевића*, Нови Сад 1998, 22 (предговор Бошко Петровић).

¹⁴ АВ, Ф. 444, а. ј. 589.

Србобран, место у ком су живели Продановићи, је током свог вишевековног постојања мењао називе. До Револуције 1848/49. се звао Сентомаш (Sent Tomas). Под тим називом се помиње још 1338. године, као чисто мађарско место. После угарског пораза од Турака код Мохача 1526. године, мађарско становништво је, у великој већини, напустило места у Бачкој, а на та опустела огњишта су се, под Турцима населили Срби. После завршетка Великог бечког рата, Карловачким миром 1699, Бачка се нашла под управом Хабзбуршке монархије, да би средином XVIII века, у Бачкој била извршена колонизација мађарског становништва, па је од тада и Сентомаш постао мешовита српско-мађарска средина. Он је до средине XIX века бројао око 1.400 домова, близу десет хиљада душа, од којих је Мађара било око једне трећине. У револуционарним збивањима 1848. године, Сентомаш је постао једно од средишта Српског народног покрета у Бачкој, а после избијања Српско-мађарског рата 12. јуна 1848. године, постао је стуб новостворене Српске Војводине. Због своје упорне одбране од мађарских снага, прозван је Србобран. Нажалост, марта 1849. године, Мађари су продрли у Србобран и за собом оставили пустош. Куће су биле спаљене, део становништва побијен, док се један део успео спасити и повући у Срем.¹⁵ Међу њима је била и породица Продановићевог оца, која се склонила по најгорем зимском времену у Ириг, а при томе „нит су имали новца, нити одела, нити обуће. По причању, живели су од милости”.¹⁶ Када су Мађари поражени код Вилагоша, у августу 1849. преостали Србобранци су се вратили на своја спаљена огњишта. „У целом Србобрану само 3 куће нису биле порушене, остале су све биле у прах сатрвене, да им се ни места није знало, где су постојале”. И кућа Продановића је „сасвим порушена и спаљена била, морали су дуже времена у земуници да живе”.¹⁷

Живко Продановић, иако није превасходно књижевник, него лекар по занимању, ипак је „прави мајстор дигресија и епизода”, које су некада читаоцу и занимљивије и интересантније од главног тока мемоара.¹⁸

.....
¹⁵ Miroslav J. Miković, *Srbobran – Sentomaš – Srbograd*, рукопис, Библиотека Матице српске, раритети, сиг. Р IV 5004; Новак Голубски, *Успомене из народној њокрешиа 1848. и 1849. године* (прир. Славко Гавриловић), Србобран – Сремски Карловци 1998, 28, 31, 76–134.

¹⁶ АВ, Ф. 444, а. ј. 589.

¹⁷ Исто.

¹⁸ У српској, пречанској мемоаристици то је раније био случај са Тодором Стефановићем Вилковским, који је 1907. у Ср. Карловцима: Српска манастирска штампарија,

При томе издвајамо његов опис природне појаве, односно рађајуће летње зоре на његовом првом, веома кратком, а за њега великом и дугом, путовању чезама од родног Србобрана до Чуруга и Жабља, које је вукао њихов верни коњ Пакела, где је његов отац са браћом имао закупљен рибњак. „Није потрајало дуго а лепа, летња зора почела је, да се рађа. Ја је до данас никад нисам видео. Први пут сада у мом животу, пред мојим очима указала се она у свем свом сјају, тајанствена ко обично што је била, нити ноћ нити дан, нешто ко полумрак, нешто ко полусветлост, зрачећи по непрегледној равници на све стране. У исти мах нека пријатна хладноћа завладала је одасвуд, од које ми је испрва језа долазила али одмах затим осећао сам се чио и свеж. Колико-год сам могао, отворио сам очи да зору што боље видим и приклонио главу на очева рамена, да што јасније чујем, шта се около мене догађа. За тренут, па се и сунчани зраци као тамни млазеви указали са истока. Отац ми је, погладивши ме по глави рекао, сине, гледај сунце се рађа”.¹⁹

Продановић нас, кроз мемоаре, после овако више изражених и упечатљивих епизода, описа природних појава, реке, бара, ритова, сеоских игара, хронолошки враћа, основном току излагања о свом најранијем школовању у Србобрану.

Основно школство је, већ увелико, било развијено код Срба у Монархији и до друге половине XIX века прилично секуларизовано и одвојено од Цркве, под чијим се утицајем раније налазило, а учитељски позив био изузетно цењена и поштована професија. Наиме, у развоју основног школства код Срба у Хабзбуршкој монархији разликујемо више раздобља: 1. Српско-словенско (1690–1726); 2. Руско-словенско (1726–1749); 3. Доба митрополита Павла Ненадовића (1749–1768); 4. Период просвећености (школске уредбе терезијанских и јозефинских реформи). У прва три раздобља, односно до одржавања Народно-црквеног сабора 1769. у Карловцима, и доношења Регуламента (1770 и 1777) и Деклараторије (1779), оно је било у искључивој надлежности Цркве. Од тада, школство прелази у државно-световни оквир, који је потом регулисан кроз Закон о унапређењу српских и румунских школа из 1774. године, да би 1776. био донет Школски устав за све школе у Монархији. Путем ових закона настава у школама постала је садржајнија,

.....
издао мемоарско дело *Моје усйомене*; Тодор Стефановић Виловски, *Моје усйомене*, прир. Сава Дамјанов, Београд 1988, 552.

¹⁹ АВ, Ф. 444, а. ј. 589.

разноврснија, о издржавању школа се бринула држава, а контролу су обављали школски надзорници.²⁰

Према одредбама Школског устава из 1776. године у свакој општини у којој је постојала православна парохија морала је постојати и православна школа. Ако у некој општини није до тада постојала адекватна школска зграда, њу је требало у најкраћем року подићи. У њима је морао да постоји посебан стан за учитеља. У разреду су женска деца морала бити строго одељена од мушке. Похађање наставе било је обавезно, према овом закону, за децу од шесте до тринаесте године, а школа је трајала сваки радни дан по два часа пре подне (од 8 до 10) и два часа после подне (и зими и лети, од 13 до 15 часова), а школска година се делила на два семестра. Већина учитеља знала је само српски језик, док су се са два или више језика служили само појединци. Готово сви учитељи су се служили нормалном (старом) школском методом. У оним местима у Карловачкој митрополији у којима је било извођења наставе, а тиме и неког типа школске зграде, плата је варирала од 20 до 120 форинти у новцу и другом обавезном делу у натуралним производима. Од производа, најчешће су као допуна новчаном делу плате, учитељу давале житарице (суражица, кукуруз) у висини двадесет до тридесет пожунских мера (1 мера = 50 кг); со – 100 ливри (56 кг); лој (маст) – 10 до 15 ливри, месо (говедина) 100 ливри, пасуљ – 1 пожунска мера. Сено или слама је такође врло често улазило као део учитељске плате и најчешће је износило 2–3 цента.²¹

Отварањем Учитељске школе у Сентандреји 1812. године, која је 1816. пребачена у Сомбор, школовање српских учитеља је подигнуто на један виши ниво. Такође, радом првог српског школског педагога Ђорђа Натошевића, у другој половини XIX века, српски учитељи су, коначно, достигли у погледу образовања, своје колеге из остатка Монархије, а учитељски позив био коначно регулисан. Ипак, у погледу надлежности, Срби у Угарској, су доношењем Закона о народностима 1868. потпали под коначну јурисдикцију угарских власти, што је пред-

²⁰ Димитрије Кириловић, *Српске основне школе у Војводини у 18. веку (1740–1780)*, Сремски Карловци 1929, 33–35.

²¹ Ливра или либра је била мера за тежину, при чему је једна ливра тежила једну бечку фунту, односно 560 грама; цента је једна од мера за тежину у износу од 100 килограма. (Владан Гавриловић, *Размајрања др Ђорђа Натошевића о професорима у Српској великој гимназији 1857. године*, Годишњак историјског архива Града Новог Сада, бр. 3, Нови Сад 2009, 67–82).

стављало оптерећење у свим видовима јавног и културног деловања, а употреба матерњег језика у службеној комуникацији била строго дефинисана. Када је 1879. уредбом уведен мађарски језик као обавезан предмет, а Апоњијевим законом 1907. знање мађарског језика постало обавезно у вршењу свих јавних функција, то је био проблем и представљало потешкоће свим немађарским народима. Тако је и учитељски позив без знања мађарског језика постао неизводљив.²²

Зато издвајамо странице Продановићевих мемоара, на којима он сликовито говори о својим србобранским учитељима, који су му преносили прва знања и оформили га као спремног, будућег гимназијалца развијајући у њему српску националну свест. У школу је пошао у јесен 1882. године са непуних седам година. Како је био несташне и веселе нарави, у почетку се није најбоље сналазио у крутим школским правилима, али га то није омело да буде један од најбољих у свих шест разреда основне школе. За то време променио је четири учитеља, чије је психолошке карактеристике и особине личности веома јасно, понекад и небираним речима, али сликовито описао. Можда за нас, најупечатљивији опис представља његов текст о учитељу петог и шестог разреда Јовану Настићу, који је био „надалеко познат не само као практичан учитељ него и као изврстан педагог. После свршене учитељске школе он је у оно доба, што је реткост, био одлазио у Швајцарску ради даљег усавршавања у својој струци. Био је у пуном смислу Европејац и до крајности скроман. За љубав свога села, остао је у Србобрану, мада су га више пута аутомне власти хтеле, да преместе на већи положај [...]. Имао је ситно, смежурано лице, са малом у шпиц брадицом, очима живим и течним, пријатним гласом. Кад је мало узбуђенији био, говорио је, више певајући. Свака његова реч и мисао имала је своје место. Никада нисам приметио да се колебао, кад је хтео нешто да изрази. За то су

²² О основном школству и учитељском позиву код Срба у Монархији: Мита Нешковић, *Историја српских школа у Аустро-Угарској монархији*, Карловци 1897, 37–45; Радослав Грујић, *Српске школе (од 1718–1739 г.)*, Београд 1908, 31–34; Д. Кириловић, *Српске основне школе у Војводини...*, 33–45; Радослав Чурић, *Српске школе у Хабзбуршкој монархији до половине XVIII века*, Историја школа и образовања код Срба, Београд 1974, 103–104; Никола Поткоњак, *Образовање учитеља код Срба*, Ужице 1999, 136–138; Никола Гавриловић, *Школство код Срба у Хабзбуршкој монархији*, Историја српског народа, књ. IV-2, Београд 2000, 350–353. (пон. изд.); Ненад Нинковић, *Српско школство у Хабзбуршкој монархији 1790–1812*, одбрањен мастер рад, Филозофски факултет, Нови Сад 2009. (у рукопису); Саша Марковић, *Српски учитељ у Угарској 1778–1918*, Сомбор 2016, 113–118.

његове реченице биле увек одсечне и заокружене. Није било случаја, да он на наша безазлена питања није јасно и одређено одговарао. Стога смо га одмах у почетку не само заволели него и поштовали. Постао нам је у свему узор. Без икаквог размишљања, ми смо све његове напоре за готово примали”.²³

Промена места боравка, иако привремена, утицала је на младог, веома рањивог и меланхоличног младића, какав је, услед породичних трагедија, био Продановић. Управо из тих разлога у његовим мемоарима наилазимо на честе дигресивне рефлексije подређене промени простора које су на њега снажно и дубоко деловале. Једна од њих је и наставак школовања у Српској православној великој гимназији у Новом Саду. У време када је Продановић крочио у Гимназију, она је већ имала завидну репутацију и изнедрила многе генерације српских интелектуалаца, који су оставили неизбрисив траг у српској култури, уметности, праву, медицини, политици.

Наиме, Срби у Монархији су већ до краја XVIII века у потпуности прихватили слободоумна схватања просвећеног апсолутизма. Даљи развој производних снага и напредовање у пољопривреди и индустрији одређивало је и напредак у образовно-школском систему.²⁴ Највеће заслуге за даљи развој школства код Срба у Монархији и њихово европско (просвећено) образовање имао је карловачки митрополит Стефан Стратимировић, који се пуних 46 година (1790–1836) налазио на митрополитском трону Српске православне цркве, са патријаршијским седиштем у Карловцима. У његово време, основане су Гимназија (1791), Богословија (1794) и Конвикт (1797) у Карловцима, затим у Новом Саду, Учитељска школа у Сентандреји, касније у Сомбору, да би усмеравале нацију ка европским, просвећеним идејама.²⁵ За разлику од најстарије српске гимназије у васколиком Српству, Карловачке гимназије, историјат Српске православне велике гимназије у Новом Саду, имао је другачији подстицај и задатак. Карловачка гимназија је била под утицајем деловања и залагања митрополита Стратимировића, док је оснивање Српске православне велике гимназије у Новом Саду био директан одговор новосадског грађанства на рад Католичке гимназије у том граду, као и својеврстан одговор савременика на православну Латин-

²³ АВ, Ф. 444, а. ј. 589.

²⁴ Н. Гавриловић, *Школство код Срба...*, 362.

²⁵ Н. Гавриловић, *Српске школе у Хабзбуршкој монархији у периоду позне просвећености (1790–1848)*, Београд 1999, 3–30.

ску школу, коју су Срби у Монархији напустили као идеју 1789. године. Оснивање и почетак рада Православне новосадске гимназије пратиле су велике тешкоће, како политичке тако и финансијске природе, међу њима и она највећа, која се тиче девалвације новца 1810/11. године, када су се одвијале завршне припреме за отварање Гимназије, а при томе је Гимназијски фонд због девалвације пао на петину своје раније вредности.²⁶

Међутим, и поред свих тешкоћа она је владарским указом и решењем 11. децембра 1811. започела и званично свој рад.²⁷ У њеној историји као једне од главних стубова српске културе и просвећености до слома Монархије 1918. и стварања Краљевине СХС, учевају се три периода. Први, од оснивања до 1849, када је због бомбардовања Новог Сада престала са радом и у том периоду је била по ондашњим мерилима потпуна гимназија са шест разреда. Други период означава њено поновно отварање 1853. до њеног проглашења за „велику” гимназију 1865. године. У том периоду она је била на нивоу само ниже гимназије, односно са четири разреда, што је куриозитет. Од 1865. па до завршетка Првог светског рата, трајао је трећи период ове гимназије. У њему је она поново стекла назив „велика”, односно потпуна гимназија, а први испит зрелости (матуре) је одржан у њој 1867. године.²⁸

У тако славну Гимназију је ушао Продановић, као ђак првог разреда 1888. године. Он је, описујући дешавања у Новом Саду и Српству осамдесетих и деведесетих година XIX века, на овом месту, у мемоарима оставио изванредне записе о школству тога доба, као и о сваком од његових професора, у тих осам година школовања. Управо овај део мемоара препун је контроверзи, насупрот ономе што је до данас истражено и написано о личностима, великанима српске науке, културе и уметности. Навешћемо само неке мисли којима Продановић описује своје професоре. Математику је предавао Васа Пушибрк,²⁹ који је тада

²⁶ Васа Стајић, *Српска православна велика гимназија у Новом Саду*, Нови Сад 1949, 14–15.

²⁷ *Истѝо*.

²⁸ В. Стајић, *Српска православна велика...*, 22–23; В. Гавриловић, *Размајрања др Ђорђа Найшошевића о професорима...*, 67–82.

²⁹ Васа Пушибрк је рођен у Сомбору 11. јануара 1838, а умро је у Новом Саду, у току Првог светског рата 27. јуна 1917. Био је дугогодишњи професор и директор Српске православне велике гимназије у Новом Саду. Основну школу завршио је у Сомбору, ниже разреде гимназије у Новом Саду, а више разреде у Пешти. Потом је уписао студије филозофије, курсеве математике и физике, у Бечу, где је и дипломи-

био и директор гимназије. Како наводи Продановић: „Као управитељ био је можда најзгоднији и најспособнији од свију професора, јер је имао чврсту руку. Према ђацима био је увек јако неповерљив. Свакога је преко наочари гледао и нешто сумњао. Осим тога, био је опако злопамтило. Тешко оном, ко му се случајно замерио. Да се био одао на полицијску струку, сигурно би далеко дотерао”. Продановић осим оваквог психолошког профила директора Пушибрка, са пуно детаља и јасном сликом описује и његов изглед. „Био је пун, дебео, у лицу обрастао брадом, просед, у ходу тром а у говору спор, често понављајући једно те исто”. Како је описао Пушибрка, на готово истоветан начин, приказујући психолошки и карактерни профил, описао је и друге своје професоре. Мађарски језик, који је постао обавезан у гимназијским програмима, предавала су два професора: Марко Кречаревић³⁰ и Благоје Бранчић.³¹ За Кречаревића је забележио „Говорио је мађарски

.....
рао 1865. године. Исте године, примљен је за професора Новосадске гимназије, где је предавао математику и физику, а повремено и земљопис и природопис, геометријско цртање, краснопис и стенографију. За привременог директора изабран је 1871, да би након четири узастопна мандата 1882. био изабран за сталног директора. На тој функцији остао је до пензионисања, 1910. године. По одласку у пензију изабран је за члана Патроната Гимназије, и ту дужност обављао је до смрти, 1917. године. Члан Матице српске постао је 1869. године. Био је и члан Управног одбора и Књижевног одељења Матице. Функцију потпредседника Матице обављао је од 1884. до 1886. године. Сахрањен је на Успенском гробљу у Новом Саду. (Милорад Ботић, Милица Бујас, *Пушибрк Ваза*, Енциклопедија Новог Сада. књ. 22, Нови Сад 2003, 218–219; Душко Пантелић, Владимир Червенка, *Професори Јовине гимназије у фондovima Новосадској архива*, Нови Сад 2010, 25).

³⁰ Марко Кречаревић био је не само професор мађарског језика, него и геолог и велики библиограф. Рођен је у Сентандреји 1848, а преминуо је у Сегедину 1910. Гимназију је похађао прво у Кошицама, потом Стоном Београду (Секешфехервар) и у Карловцима, да би матурирао у будимпештанској Краљевској католичкој гимназији. На будимпештанском Универзитету је уписао студије медицине, које није завршио. Био је питомац Текелијанума. Као суплент (наставник – приправник), од 1877. до 1889. године, предавао је у Српској православној великој гимназији у Новом Саду, мађарски језик и гимнастику [...] Био је и чиновник у надуправи средњих школа у Сегедину. (Нада Видић, *Кречаревић Марко*, Српски биографски речник, књ. 5, Нови Сад 2011, 349).

³¹ Благоје Бранчић, професор Српске православне велике гимназије, песник и преводилац, рођен је у Бачком Петровом Селу 10. марта 1860, а умро је у Новом Саду 7. јула 1915. године. У Бачком Петровом Селу је завршио основну школу и наставио школовање у Новом Саду, уписавши се у Новосадску гимназију, коју је завршио 1881. и уписао студије филозофије у Бечу, где је провео 1881/82. годину. Током

боље него српски и то са мађарским нагласком. Професорски испит никада није положио, остао је вечити асистент. Кажу да је волео друштво и ноћни живот. Као наставник није био рђав. Од њега смо могли много научити, да смо имали воље и љубави за тај језик али мрзећи ту нацију, ми смо омрзли и језик”.³² Према професору Бранчићу, није имао позитиван став, што се види и из описа: „Био је осредњега раста. Брада и бркови били су му скоро црвени. Очи увек мутне, закрвављене. Та његова спољашност никако нам се није свидела [...]. Био је јако сујетан и уображен, верујући да је велики књижевник и песник”.³³

Највећи утисак на њега је оставио његов дугогодишњи разредни старешина, чувени професор класичних језика др Ђорђе Дера,³⁴ који

.....
1882. отишао је у Коложвар (Румунија), где је наставио студије, а већ следеће године је прешао у Праг, а потом наставио студије у Будимпешти, где је дипломирао 1885. године латински језик и књижевност. На јесен исте године, почео је да ради као суплент у Српској гимназији у Новом Саду до 1895, када је постао професор у истој гимназији. Био је одличан професор и добар познавалац и грчког, а говорио је течно, осим српског, мађарски, немачки и чешки језик. Због болести је веома рано пензионисан, 1908. године, са једва навршених 48 година. Сахрањен је у јулу 1915. на Успенском гробљу у Новом Саду. Благоје Бранчић је врло рано почео да се бави поезијом. Већ са 16 година је објавио у *Јавору* прве песме, сонет „При поласку”. Поред писања песама, Бранчић се бавио и превођењем с мађарског и немачког. Тако је с мађарског преводио: Петефија, Аранија, Верешмартија, Ђулаиа и друге, а с немачког: Гетеа, Шилера, Хајнеа, Ајендорфа, Лифтвера, Мозентала и др. Своја дела штампао је у *Јавору* од 1876. до 1910. године. Осим у *Јавору* објављивао је и у следећим листовима: *Сйражилову*, *Лейшойису Мајшице срјске*, *Бранковом колу*, *Женском светиу*, *Срјским илустриованим новинама*, *Срјчејшу*, *Грађанину*, *Цејшињском вјеснику*, *Гласу Црнојорца*, *Малом журналу*, *Голубу*, *Сјоменику*, *Срјсјиву*, *Сјоменици о сјооодишњици Срјске йравославне ймназије у Новом Саду 1910. йодине* и *Добројвору*. (Душан Попов, *Бранчић Благоје*, Српски биографски речник, књ. 1, Нови Сад 2004, 804–805).

³² АВ, Ф. 444, а. ј. 589.

³³ Исто.

³⁴ Ђорђе Дера, професор, правник, писац, рођен је у Новом Саду 1. априла 1844. године, а умро је такође, у Новом Саду 17. марта 1917. Потекло је из старе новосадске цинцарске породице. Зато је ишао у грчку основну школу у Новом Саду, да би, потом, уписао Српску велику православну гимназију у истом граду, а наставио и завршио гимназију у Пешти. Студирао је права у Грацу, потом у Пешти, где је докторирао 1867. године. Почео је да се бави правом, као адвокатски приправник, али се убрзо разочарао у адвокатску професију. Замолио је патријарха Самуила Маширевића да га прими у црквену службу, а он му је препоручио професуру. После тога, примљен је за суплента, потом за професора у Српској великој православној гимназији у Новом Саду, где је, без престанка, од 1867. до пензионисања 1905. предавао грчки, латински, немачки, мађарски и историју света. Говорио је течно, осим класичних језика, и

му је поред латинског и грчког предавао и немачки језик. О њему је, између осталог записао и следеће: „Сва знаменитија дела из грчке и из римске књижевности прочитао је на оригиналу. Он је мал те не стално лебдео између Рима и Атине. Њему су римски а особито грчки писци били узор и савршенство. Све од реда ораторе, историчаре и песнике волео је подједнако. О грчким филозофима са усхићењем је говорио...Био је маленог узраста, мршав, обрастао ситном црном брадом и са очима врло живим. Лице му је било избраздано дубоким борама, боје масно-сиве а тужног изгледа [...]. Ми смо о њему, сви редом, најбоље мишљење имали. Волели смо га искрено и сваку његову реч и мисао примали радо. Он је за нас био неокрњени авторитет. Као разредни старешина, седам година узастопце, почевши од другог разреда, полагао па нам је постао као прави родитељ. Смели смо слободно пред њим све наше тајне да кажемо”.³⁵

Природне науке му је предавао професор Стеван Милованов,³⁶ који је био „мали растом, скоро човечуљак, жустар, у лицу жуто-зелене боје, вазда некако нерасположен [...]. Поред све његове тмуре природе, волео је школу [...]. Како нам је и најмању ситницу предавао, тако нас

.....
новогрчки, француски, италијански, немачки, мађарски и руски. Са Благојем Бранчићем саставио је упоредни српско- мађарски (мађарско-српски) речник. Писао је расправе из разних области и путописе, од којих је најпознатији *Путопис по Италији*, чије је одломке објављивао у *Летопису Матице српске*, *Стражилову* и другим листовима. Био је редовни члан Матице српске од 1871. године, као и члан Књижевног одељења Матице, од 1879. године. (Мирјана Карановић, *Дера Ђорђе*, Српски биографски речник, књ. 3, Нови Сад 2007, 164–165).

³⁵ АВ, Ф. 444, а. ј. 589.

³⁶ Стеван Милованов, рођен је 28. јануара 1855. у Бечеју, а умро је у 91. години, у Новом Саду, 28. априла 1946. године. Основну школу је завршио у Србобрану, а потом Српску велику православну гимназију у Новом Саду. Био је питомац Текелијанума, при чему је завршио две године Филозофског факултета у Будимпешти, затим, годину дана у Загребу, где је 1882. положио професорски испит из математике и физике, а 1883. и из хемије. Од 1878. био је суплент, а потом професор Српске велике православне гимназије. У оригиналној обради или преводу објавио је уџбенике из математике, физике, хемије и географије. Такође, објавио је преко седамдесет студија, чланака, приказа из области физике, хемије, астрономије, метеорологије и педагогије. Бавио се и књижевношћу, а свој први чланак објавио је 1885. у *Стражилову*. Био је од 1880. редовни, а од 1930. почасни члан Матице српске, члан њеног Књижевног одељења од 1883. године. Сахрањен је на Алмашком гробљу у Новом Саду. (Љубица Бошковић, *Милованов Стеван*, Српски биографски речник, књ. 6, Нови Сад 2016, 544–545).

је и строго оцењивао. Био је необично вредан и хтео је да и у нама ту страст развије. Од природе обдарен, да тачно опажа, имао је савршено око, да види и позна душу у ђака³⁷.

Историју и географију (земљопис) му је предавао Милан Јовановић³⁸ звани Баба, кога је описао као највишег стасом међу свим наставницима. Читајући Продановићеве записе о професору Јовановићу, посебно у погледу предавања историје, стиче се утисак да је Јовановић невољно, готово избегавајући, предавао мађарску историју, што је још један показатељ општег стања немађарских народа у Угарској, као и сталних притисака на Гимназију. Иначе, за Јовановића је, између осталог, забележио: „главу је имао поносну, очи сјајне велике, на жалост кратко-виде, бркове подуже, пале на образе; уста правилна, боја косе смеђа, глас мушки, звучан [...]. Његова свака реч била је медена. Умео је врло вешто, да описује, скоро да слика сваки догађај. Кад је на врхунцу приче био, устао би онако гломазан, па би дугачким рукама млатио на све стране. У том тренутку као прави говорник потпуно нас је опчинио. Ми смо га у почетку нетремице слушали, пратећи сваки његов покрет

.....

³⁷ АВ, Ф. 444, а. ј. 589.

³⁸ Милан Јовановић Баба, професор Српске православне велике гимназије у Новом Саду, књижевник и преводилац, рођен је у Иригу 29. септембра 1849, а умро је, у 86. години у Новом Саду 14. јула 1935. Основну школу завршио је у Иригу, два разреда Реалне гимназије у Митровици (1861–1863), трећи и четврти разред у Карловачкој гимназији, а матурирао је у Гимназији у Новом Саду (1865–1869). Као питомац Текелијанума студирао је право у Пешти (1869–1873). По завршетку студија почиње да ради у Српској гимназији у Новом Саду, у којој је провео цео свој радни век, до пензионисања 1916. године. Предавао је историју и географију, а по потреби и филозофију, математику, француски и латински језик. Био је омиљен код ђака, који су га од милоште звали Баба. Био је припадник Уједињене омладине српске, следбеник Светозара Милетића, а након раскола у Српској народној слободоумној странци приклонио се радикалној струји. Подржавао је Јашу Томића, а након његове смрти Главни одбор Радикалне странке. У Матици српској је 1880. постао члан Књижевног одељења, а за почасног члана Матице изабран је 1930. године. У *Лейойису Майише српске*, *Засјави* и другим листовима публиковао је многобројне расправе, приказе, чланке из историје, актуелне књижевне текстове из историје књижевности, као и географије. Написао је и неколико уџбеника за средње школе из историје и географије, а неке од уџбеника је превео с мађарског. Као члан Друштва за Српско народно позориште превео је више позоришних комада с мађарског, немачког и француског језика. Једно време је био начелник и секретар Друштва. Активно је учествовао у раду Српске читаонице као члан Управног одбора и потпредседник. Сахрањен је на Алмашком гробљу у Новом Саду. (Ненад Миленовић, *Јовановић Милан Баба*, Српски биографски речник, књ. 4, Нови Сад 2009, 558–559).

са запетом пажњом [...]. Непрестано он је имао говорничког дара али у току дуге службе занемарио се, не учећи даље, мање-више живео је од старог масла”.³⁹

О слависти, вечитом опозиционару, левичару, писцу и пратиоцу српске родољубиве стварности, професору књижевности Александру Сандићу,⁴⁰ Продановић је забележио и добре и лоше стране, од којих издвајамо: „Он је имао седу, подугачку браду, једно око му је фалило, те је стога увек преко њега црн привез носио, био је тежак, подебљи и врло тром у ходу а глас имао крештећи...Био је много начитан и можда

³⁹ АВ, Ф. 444, а. ј. 589.

⁴⁰ Александар Сандић, професор Српске велике православне гимназије, филозоф, филолог, историчар, књижевник, рођен је у Великом Бечкерекy 14. маја 1836. године, а умро у Новом Саду 15. априла 1908. Аутор је Химне Светом Сави, дописни члан многих академија у иностранству и један од најзначајнијих чувара српске културе. После школовања у Бечкерекy и Темишвару, као стипендиста Матице српске, завршио је студије правних наука и словенске филологије у Бечу (1857–1861), при чему је докторирао филозофију и филологију на Бечком универзитету, код знаменитог професора Франца Миклошича. У Бечу је упознао Вука Стефановића Караџића чији је постао секретар и енергични заступник његове језичке реформе. Године 1861, почео је као наставник српског језика и књижевности у Гимназији у Карловцима, а потом је 1866, наставио као професор у Српској православној великој гимназији, у којој је провео наредне 33 године. Био је личност енциклопедијског знања; окупљао је око себе гимназисте и снажно утицао на њих и са научне и са националне стране. Предавао је у Гимназији старословенски и српски језик, као и историју књижевности. Био је блиски сарадник Светозара Милетића, и члан Српске народне слободоумне странке, са чијег је списка биран четири пута за посланика на народно-црквеним саборима. Био је редовни члан Матице српске од 1866, а 1897. је постао члан њеног Књижевног одељења. Имао је сарадњу са великим бројем српских листова и часописа, пишући на различите теме из српске историографије, књижевности, политике, културе, просвете. Превео је на српски језик и допунио историјским чињеницама дела Феликса Каница *Византијски сјоменици њо Србији*, као и Јохана Кристофа Бартенштајна *Крајшак извештај о сјтању расејаноја мнојбројноја илирскоја народа...* (Беч 1866). Издавао је и уређивао у Бечу, лист који је излазио на немачком језику, а служио словенским интересима *Ost und West* у периоду од 1862. до 1865. године. Покренуо је 1868. године црквени лист *Беседа*, са додатком *Духовни зборник*. Написао је три уџбеника за веронауку у основним школама. Био је познат као истакнути јавни и национални радник. Тако је утицао на српске занатлије 1870. године, да се организују и повежу у занатлијске задруге. За њих је 1872. године покренуо и уређивао стручни орган *Српски занатлија* у Новом Саду. Подстакао је 1880. године и жене да се удружују у женску „Добротворну задругу”, за коју је саставио правила организације и деловања. (Петар Марјановић, *Сандић Александар*, Енциклопедија српске историографије, Београд 1997, 631–632).

много знао али поред свег тога прилично конфузан [...]. Стил му је био бомбаст, пун фраза и каламбура а мисли су му биле заогрнуте у романтично руво [...]. Ми смо тако, осећајући на пожутелим листићима дах древне прошлости, отпочели озбиљно, да размишљамо о трагичној српској судбини... А ми смо га поред све његове настраности од срца волели. Он нам је био наш омиљени професор”.⁴¹

Продановићево одељење важило је за бунтовно и тврдоглаво, па је директор Пушибрк одлучио, у једном моменту, да професора Сандића замени много строжим и одлучнијим професором Тихомиром Остојићем,⁴² чији се покушај дисциплиновања Продановићевог разреда

.....

⁴¹ АВ, Ф. 444, а. ј. 589.

⁴² Тихомир Остојић, историчар књижевности, композитор, доктор филозофије, професор Универзитета, секретар Матице српске, рођен је у Тиса Сент Миклошу (данас Остојићево) 5/17. јула 1865, а умро у Бечу 18. октобра 1921. Завршио је 1884. године Српску православну велику гимназију у Новом Саду, а потом је од 1884. до 1889. студирао словенску филологију у Пешти и Бечу код чувеног слависте Ватрослава Јагића. Докторирао је 1907. са дисертацијом о Доситеју Обрадовићу. Од 1899. до 1910. радио је као професор у Српској новосадској гимназији. Године 1911. постао је секретар Матице српске, при чему је и уређивао, између 1912. и 1914, њен *Летопис*. По избијању Првог светског рата, под оптужбом да је у часопису ширио српску пропаганду, био је интерниран у Бају, а затим у Стони Београд. Из прогонства се вратио 1917. године. Изабран је 1920. за професора југословенске књижевности и првог декана Филозофског факултета у Скопљу. Један је од покретача и први председник Скопског научног друштва основаног 1921. године. Постао је дописни члан Српске краљевске академије 1910. године. Остојић се бавио широком лепезом проблема српске културне историје, али и текућим национално-политичким питањима. Дао је велики допринос радовима из културне историје, као и историје књижевности XVIII и XIX века, Његова прва књига *Српска књижевност од Велике сеобе до Доситеја Обрадовића* (1905) уједно је представљала прву синтезу културне историје Срба. Објавио је и две важне студије: *Доситеј Обрадовић у Хойову* (1907), која је објављена и на немачком, и *Захарија Орфелин*, 1923. године. У књизи *Српска трајанска лирика XVIII века* дао је исписе из старих српских рукописних песмарица. Историјом српске књижевности у XIX веку, Остојић се бавио у неколико студија: о Бранку Радичевићу (1918), Јовану Стерији Поповићу (1906), Јовану Јовановићу Змају и Ђорђу Пајковићу (1908). Писао је и уџбенике из историје српске књижевности, а објавио је и више збирки грађе: део преписке карловачког митрополита Павла Ненадовића, као и документа значајна за црногорску историју из доба владика породице Петровић Његош: Петра I и Петра II. Такође, приређивао је за штампу текстове из усменог народног стваралаштва. Неуморно је радио у многим областима културног стваралаштва: организовао је гимнастичка удружења и ђачке хорове, популарисао народну и црквену музику, писао је приказе, критике и чланке о текућим уметничким дешавањима и сарађивао је са бројним установама културе: Новосадска српска читаоница, Друштво

завршио потпуним неуспехом, а ускоро, после тога, за професора књижевности овом одељењу био је враћен професор Сандић. Вероватно, услед овог догађаја, Продановић је о професору Српске велике православне гимназије, Тихомиру Остојићу, оставио можда и најнегативнији коментар. „И заиста, он је, чим је у наш разред дошао почео да увађа његове реформе, да нас багателише и понижава, наглашавајући да ми о српском језику ништа, ама ништа не знамо [...]. Професор Остојић био је високог стаса, мршав до костију, сав зелен у лицу. Мрзео је валда на самога себе а поред тога био је до крајности циник. Све је у њему застарело и рђаво било. Он је уобразио, да је једини позват био да нам гимназију реформише. Међутим, његове снаге биле су и сувише недовољне и слабе, да то учине [...]. Као што је прошао код нас у гимназији, кад је хтео, да уведе реформе, тако је исто пропао и у Матици Српској, када је почео, да проповеда неке своје новотарије”.⁴³

Исто тако, крајње негативан, а усудили бисмо се рећи и веома контроверзан коментар у односу на досадашња сазнања, Продановић је оставио о свестраном професору српског, немачког, латинског и музичког, Јовану Грчићу.⁴⁴ Иако, Грчић није лично предавао Продано-

.....
за Српско народно позориште, Српска књижевна задруга. У Књижевно одељење Матице српске ушао је 1898. заједно са историчарима Јованом Радонићем и Станојем Станојевићем. Они су уз помоћ групе реформиста окупљених око часописа *Покрећ* (1899–1912) радили на реформи Матице српске. Остојић је као представник ове струје, дошао на место секретара Матице 1911. и у кратком периоду до избијања Првог светског рата успео да стабилизује ову најстарију установу културе српског народа. У време његовог уређивања *Лейхойиса* враћен му је стари сјај и значај, при чему је *Лейхойис* био обogaћен актуелним национално-политичким и културним садржајима. Умро је у санаторијуму у Бечу у октобру 1921. Његови посмртни остаци су пренети у Београд. Из пијетета према свом славном становнику, његово родно место Тиса Сент Миклош је 1947. променило име у Остојићево. (Ђорђе Бубало, *Остојић Тихомир*, Енциклопедија српске историографије, Београд 1997, 547).

⁴³ АВ, Ф. 444, а. ј. 589.

⁴⁴ Јован Грчић, професор, књижевник, преводилац, рођен је у Вуковару 31. октобра 1855, а умро је у својој 86. години, у Новом Саду 5. фебруара 1941. Основну школу завршио је у родном граду. Гимназију је учио, једну годину у Винковцима, а потом у Новом Саду, где је матурирао 1872. године. Филозофски факултет завршио је у Грацу, а професорски испит из класичне филологије положио је 1881. у Будимпешти. У Српској православној великој гимназији у Новом Саду постављен је за скулпента 1877. а 1881. потврђен је за професора. Предавао је српски, латински, грчки, немачки и мађарски језик и књижевност до пензионисања 1. септембра 1901. године. Иницирао је и организовао Светосавске беседе у Гимназији, написао њихов историјат, дириговао гимназијским хором и оркестром. Пред Први светски рат

виhevом разреду, ипак је остао забележен у најгорем сећању, што нас наводи на размишљање да о карактеру личности професора Грчића, треба и даље трагати. Између осталог, о њему је Продановић забележио: „Он је у пуном смислу био демон гимназије [...]. Са неправилном, скоро ћошкастом главом, са разрогаченим великим очима, са вазда разјапљеним устима [...], са истуреном доњом вилицом, са бодљикавом брадом и великом грбом на леђи [...]. Ход му је био женски, очима је као женско не окрећући главе, отпоздрављао. Кад се кретао подскакивао је и гледао, да се стражњи део тела што више истакне [...]. Осим тога био је и садиста. При свакој згоди хтео је да натура своју болесну вољу. Чак ни мучење није избегавао. Жртве које су му случајно у канџе пале, у довољној мери то су искусиле [...]. Годинама он је то несметано радио. Јавно мњење задуго о томе ништа није знало. Тек после безбројних жртава, заобилазним путем, дознало се по нешто”⁴⁵

Продановић у својим Мемоарима наводи да је „тадашња Бечка и Пештанска омладина одмах после тога једнодушно затражила од па-

.....
преселио се у Загреб, где се бавио књижевношћу и новинарством до 1928. када се вратио у Нови Сад. Још као гимназијалац почео је са књижевним радом. Учествовао је у раду ђачке дружине „Вила”, где је објављивао своје преводе. Током студија био је секретар Српског академског друштва „Сокол”, где је објавио своје прве приповетке: *Сироче* и *Лейа Нуманџинка*. Члан Матице српске постао је 1877. а од 1880. до 1902. био је у више наврата члан Књижевног одбора и Редакцијског одбора *Лейојиса Мајџице српске*. Био је дугогодишњи председник Друштва за Српско народно позориште. Књижевне, позоришне и музичке критике објављивао је у: *Јавор*, *Лейојис Мајџице српске*, *Глас Мајџице српске*, *Позоришће*, *Застава*, *Сџражилово*, *Браник*, *Бранково коло*, *Српски књижевни гласник*, *Дан*, *Гласник Историјској друшћива*, *Завичај*, *Српске илустроване новине*, *Босанска вила*, *Művészközlöny*, *Хрвајска ријеч*, *Књижевни север*, *Јуџарњи лист*, *Књижевни лист*, *Вијенац*, *Обзор*, *Новосџи*, *Јуџословенска жена*, *Полиџика*, *Дневник*... Покренуо је 1885. (и био главни уредник: 1885–1888; 1892–1894) књижевни часопис *Сџражилово*. У периоду од 1889. до 1891, уређивао је заједно са Илијом Огњановићем Абуказемом часопис *Јавор*. У листу *Браник* је од 1901. до 1912. био редактор за музичку, позоришну и књижевну рубрику, потом 1909. уредник часописа *Ново позоришће*. Уређивао је, између осталог, календаре, годишњаке и алманахе. *Сокол*, *Сџражилово*, *Раџар*, *Свети Сава*, *Велики јодушњак*, *Драјомиље*, *Србобран*, *Женски свет*, *Орао* и др. Поред критика, објављивао је за школску употребу историју старогрчке, римске и српске књижевности, Израђивао је и речнике, хрестоматије, драмска дела, преводио драмска дела, романе и приповетке с немачког и мађарског језика, студије о Српском народном позоришту, затим преписку са сарадницима *Сџражилова* и *Јавора*. (Мирослав Ранков, *Грчић Јован*, Српски биографски речник, књ. 2, Нови Сад 2006, 861–862).

⁴⁵ АВ, Ф. 444, а. ј. 589.

троната, да Грчића смени”, што је патронат, колебајући се, ипак, учи- нио и „морао је, хтео, не хтео, да жртвује Грчића”.⁴⁶ Такође, да је Јован Грчић искључен (пензионисан пре времена), наводи и Трива Милитар у својим сећањима, да се при сеоби Гимназије у нову зграду (1901) „због болести пензионисао и Грчић”.⁴⁷

За разлику од ових контроверзних, понекад и нимало пријатних, исказаних мисли о својим гимназијским професорима, Продановић јасним сликама и песничким, питким језиком, описује прве ћачке шетње Каменицом и Стражиловом, које су својом лепотом и значењем српској омладини били веома драги. „Једном приликом сви одреда упутили смо се усред Каменице пред чика Јовин ’Змајевац’. На жалост нашу, чика Јове није код куће било. Ми смо ипак радосни били, да смо његов стан посетили, чудећи се, да тако велики песник и тако велика душа, у тако малој и трошној кућици станује. Неко је чак од нас пред- лагао, да покушамо код народа купити прилоге да се чика Јови подигне достојнија кућа. Укратко после тога посетили смо и ’Бранково Стражи- лово’. Овога пута били смо много узбуђенији. Горски ваздух, прозрач- није небо и питома сремска брдашца, зачарала су наше младе душе. Ко опијени неким чудним пићем, ми смо више ћутећи, посматрали велелепну природу околу себе. Бранков дух је сигурно са задовољством гледао одозго на наше погнуте главе, а његове мошти доле, испод те- шког споменика, морале су онако хладне задрхтати, осећајући да га његова покољења нису заборавила”.⁴⁸

Ђаци Српске велике православне гимназије су стасавали у праве чуваре српске националне идеје и културе, и временом постајали њени даљи носиоци. Тако је и Продановић, као гимназист, током распуста, при повратку у Србобран био прави културни прегалац, играјући представе у позоришној дилетантској трупи⁴⁹ у Србобрану, коју је

⁴⁶ Исто.

⁴⁷ Подаци о Грчићевом пензионисању објављени су у *Сјоменици* Гимназије, изашлој на њену стогодишњицу 1910. године. (*Сјоменица о сјоменици Срп. ѝрав. вел. ѝмназије*, Нови Сад 1910, 51; Трива Милитар, *Нови Сад на раскрсници садашњег и минулог века*, Нови Сад 2000, 79).

⁴⁸ АВ, Ф. 444, а. ј. 589.

⁴⁹ Јоаким Вујић, који је себе за живота називао „славеносербским списатељем и литератором” је 1813. године у Сентадреји створио прву Српску позоришну дру- жину састављену од ђака из српске Препарандије и с њима, у току лета, одиграо прву представу на српском језику *Крешићалицу* у згради Мађарског позоришта у Пешти. За Вујићеву славу била је пресудна једна друга представа *Георгије Пејровић*

основао са својим верним другом из разреда, Петром Путником, такође Србобранцем. „Сваке недеље у вече за време целе ферије изигравали смо разноврсна позоришна комађа у кафани код 'Глаца'. То је у оно доба био велики догађај. Цео Србобран је само о нама говорио. Омладина и мушко и женско, једва је чекала да недеља дође. После претставе, обично се играло. Душа позоришта и њен неуморни шаптач био је Милан Настић, учитељ”.⁵⁰ Омладина је, такође, предњачила и у општем културном уздизању свога народа, поспешујући рад српских читаоница, у којима су се бесплатно читале књиге и новине и расправљало о општим, како друштвеним, тако и културним дешавањима Срба у Монархији.⁵¹ Тако је и Продановић учествовао у раду Србобранске

.....
вожд Сербскиј (Црни Ђорђе), коју је написао на мађарском језику, Иштван Балог. Вујић је, први пут, на српском, извео у Сегедину лета 1815. године. Са овом представом Вујић је обишао многе градове у Угарској и први пут се представио публици и у слободном краљевском граду Новом Саду, чиме је ова средина упознала позориште на српском језику. После Вујића, многи други ствараоци у области културе у српском народу, започели су оснивање дилетантских позоришних дружина, па су тако, поред Новог Сада, дилетантске позоришне дружине деловале и у другим српским местима у Војводини, у Новом Бечеју (1830), Кикинди (1833–1834) и четрдесетих година у Вршцу, Великом Бечкереку и Сомбору. Оснивањем, Српског народног позоришта 1861. у Новом Саду, у мањим срединама није престало интересовање за позоришну уметност, па су различите дилетантске трупе, обично састављене од ђака и студената, живеле и даље. На сличан начин је и Продановић основао дилетантску дружину у Србобрану, почетком деведесетих година XIX века. Свака од ових дружина је успела да у својој средини пробуди љубав према позоришту и *народном књижевству*, као и да изазива дубока национална осећања. (Славко Гавриловић, *Из историје културног прейорода код Срба у Хабзбуршкој монархији прве половине XIX века*, Зборник Теодор Павловић и његово доба, Нови Сад 1988, 13–20; Миховил Томандл, *Српско позориште у Војводини (1736–1868)*, књ. I, Панчево 2005 (репринт), 41–55; Божидар Ковачек, *Вујић Јоаким*, Српски биографски речник, књ. 2, Нови Сад 2006, 358–360; С. Гавриловић, *У незаборав прошлошти...*, 246–255).

⁵⁰ АВ, Ф. 444, а. ј. 589.

⁵¹ Један од најзначајнијих догађаја у развоју српске интелигенције и културе наступио је 1825/26. године покретањем *Лейојиса* и оснивањем Матице српске, као најважније просветно-културне институције српског народа. Ова идеја је реализована деловањем пештанског и новосадског културног круга. Упоредо с Матицом, а често и на њен подстицај од четрдесетих година XIX века, код Срба, као културно-националне установе деловале су и српске читаонице, око којих су се окупљали ђаци, студенти, трговци, занатлије, како у мањим, тако и у већим српским срединама, понајвише на територији Јужне Угарске. Прва Читаоница основана је у Иригу 1842, а за њом је следила Читаоница у Новом Саду 1844/45. чија је једна од одредби најбоље описивала српско друштво и његов грађански слој: „да читаоница треба да

читаонице, коју је водио свештеник Лаза Каћански⁵², према опису Продановића „Познати народни трибун [...] поп-Лаза је био стасит, ретко крупан, говорљив и до крајности љубазан. Сваком, чак и просјаку гледао је, да рекне лепу и утешну реч. Главу је имао велику, лавовску, очи соколове, сав обрастао у бради, косу дугу обично разбарушену а глас дубок у потмулом басу [...]. Приговор, ма како оправдан и незнатан био, није он могао да отрпи. А ми опет ничији притисак нисмо хтели, да прихватимо”.⁵³

Колико су гимназијалци били наклоњени уметности казује и Продановићев опис како се одао „певању” заједно са својим најбољим другом Светиславом Стефановићем,⁵⁴ који „се после сав одао песништву”,

.....
друштвеним опхођењем и читањем добрих књига, новина, часописа, своје чланове развија духовно, друштвено и хумано”. После њих, настале су читаонице у Сомбору, Великом Бечереку, Кикинди, Сремским Карловцима, Панчеву, доцније и Србобрану, а њихову улогу су, у још неким срединама, имале касине (кафане), у којима су највише читане словенске, немачке и мађарске новине. Може се претпоставити да је оваквих кафанских читалишта било и још понегде код Срба у трговиштима Јужне Угарске у време националног освешћивања и повећаног интересовања за домаће „књижество”. Како је забележио хроничар тог друштва – књижевник Јаков Игњатовић „На таквим местима се посвуда ’о српству дебатовало’ и о питањима језика и Вукове реформе расправљало”. (Јаков Игњатовић, *Рајсодије из прошлости српској живоји*, Нови Сад 1953, 10–11; Живан Милисавец, *Мајица српска*, Нови Сад 1963, 23–70; С. Гавриловић, *Срби у Хабзбуршкој монархији...*, 7–17).

⁵² Лазар Каћански, србобрански парох, рођен је у Сентомашу (Србобрану) 3. августа 1841. године, а умро, такође, у Србобрану 4. јуна 1901. У родном месту је завршио основну школу, нижу гимназију у Врбасу, а затим Карловачку гимназију. У Карловцима је, потом, завршио и Богословију (1861–1864) Рукоположен је за ђакона 1866, а за презвитера 1870. године. Како је убрзо стекао углед, дуго година је био председник Српске црквене општине, Школског одбора, Читаонице, а био је и члан Занатлијског школског одбора. Био је један од значајних чланова Милетићеве Српске народне слободоумне странке. Био је два пута посланик народно-црквених сабора (1885, 1897). Са супругом Катарином, имао је четворо деце, а син Гојко је наставио његовим стопама и постао презвитер у Србобрану. (Татјана Пивнички Дринић, *Каћански Лазар*, Српски биографски речник, књ. 4, Нови Сад 2009, 906–907).

⁵³ АВ, Ф. 444, а. ј. 589.

⁵⁴ Светислав Стефановић, лекар, песник, преводилац, рођен је 1. новембра 1877. године у Новом Саду, а стрељан је од нових комунистичких власти, у својој 67. години, у новембру 1944. у Београду, као „ратни злочинац и непријатељ народа”. Многи га називају апологетом фашизма и расизма у међуратној Југославији.

Стефановић је завршио Српску велику православну гимназију 1886, у истој класи (разреду) са Продановићем. Стефановићу је, услед непоштовања ауторитета

док је Продановић „тек од времена на време за чисто своје задовољство певао”.⁵⁵ Стефановић је, при томе користио псеудоним Рајко, а Продановић псеудоним Андрија.⁵⁶

Продановић, најлепшим песничким језиком описује заједничке тренутке на курсу плеса између, гимназиста, претежно, мушке Српске православне велике гимназије и женске Више школе. Девојке су морале бити у пратњи родитеља или стараоца. Без обзира на таква ограничења, свако од младих је једва чекао да дође вече „да се у сали играња што пре нађемо а на учење и на школу готово, да смо почели, да заборављамо [...]. Као никад пре, почели смо да се лицкамо, косу чешљамо, хаљине дотеривамо, ципеле четкамо. И заиста били смо од тада више него свечано оправљени. Сваки од нас хтео је, да буде леп, и да се допадне. А коме, ни сам није знао? Љубав чисто платонска у виду амора лебдела је више наших срамежљиво погнутих глава и полузатворених очију”.⁵⁷

У овом, првом делу мемоара, Продановић веома реалистично, понекад и са тамним, песимистичким тоновима, описује друштвено-политичка збивања и проблеме које су имали Срби у Монархији, пре

.....
професора и директора школе, на завршној години, одузета стипендија, али је положио матуру са највишом оценом. Као и Продановић, нашао се на студијама медицине у Бечу. По повратку са студија, крајем деведесетих година XIX века, Стефановић се преселио у Србију и био лекар у многим срединама. Учествовао је у Балканским ратовима и у Првом светском рату, а због исказане храбрости и заслуга, више пута је одликован. Био је председник Српске књижевне задруге. Долазак националсоцијалиста на власт у Немачкој утицао је на Стефановића да се одрекне својих дотадашњих схватања и прихвати идеје које су долазиле из Италије и Немачке. Сматрао је оправданим акцију спаљивања књига у Хитлеровој Немачкој. На месту председника Српске књижевне задруге за време немачке окупације у Другом светском рату био је један од главних ослонаца немачке пропаганде. У погледу његовог књижевног опуса, Стефановић је, понајвише објављивао поезију, а бавио се и књижевном критиком. Поезију је објављивао у: *Сйражилово*, *Бранково коло*, *Босанска вила*, *Хрвајтско-српски алманах*, *Лейтисс Мајице српске*, *Дело*, *Вихор*, *Забавник*, *Дан*, итд. Објавио је и четири књиге поезије. Стефановић је био познат као критичар својих савременика, залажући се, двадесетих година XX века, за нове, модернистичке токове у књижевности, да би, тридесетих година Стефановић напустио ову концепцију и прешао у конзервативне, десничарске воде. (*Сјоменица о сјоогишњици Срп. љрав. вел. ђимназије*, 69–70; Zoran Gavrilović, *Stefanović Svetislav*, Enciklopedija Jugoslavije, knj. 8, Zagreb 1958, 144; АВ, Ф. 444, а. ј. 589).

⁵⁵ Избор песама др Живка Продановића, објављене су 2020. у: С. Гавриловић, *У незаборав љрошлосџи...*, 363–370.

⁵⁶ АВ, Ф. 444, а. ј. 589.

⁵⁷ Исто.

свега, услед појачане мађаризације, али и српске међустраничне неслоге, која је, додатно исцрпљивала, ионако већ истрошене народне снаге.

Мађари су низом закона од друге половине XIX и почетка XX века изложили немађарске народе безобзирном и суровом прогањању и сваку њихову жељу проглашавали актом против државног јединства угарске (мађарске) круне. Овим путем је још више дошао под удар српски народ у Угарској, који је, за разлику од других немађарских народа, имао одавно изграђен политички став о својој посебности на бази српских привилегија,⁵⁸ као и организован покушај стварања сопствене аутономне области у Угарској, Српске Војводине (Војводине). Свест и остварена идеја о њеном постојању је постала главни покретач свих српских културно-политичких збивања друге половине XIX и почетка XX века, и чекала плодно тле, које се указало завршетком Првог светског рата и директним прикључењем „оживеле Војводине” Краљевини Србији.⁵⁹

.....

⁵⁸ О додели српских привилегија види: Јова Адамовић, *Привилегије српског народа у Угарској и рад Благовештенског сабора 1861*, Загреб, 1902, 21–33; Алекса Ивић, *Историја Срба у Војводини*, Нови Сад 1991, 299–311. (пун. изд.); Јован Радонић *Војводина од Велике сеобе (1690) до Сабора у Крушедолу (1708)*, Војводина II, Нови Сад, 1940, 1–47; Стеван Симеоновић-Чокић, *Српске привилегије*, Војводина II, 61; Јован Радонић, Мита Костић, *Српске привилегије од 1690. до 1792*, Београд 1954, 1–18; С. Гавриловић, *О борби Срба у Хабзбуршкој монархији за политичко-територијалну аутономију (1690–1850)*, Зборник Матице српске за историју, св. 43, Нови Сад 1991, 7–24; С. Гавриловић, *Настојања патријарха Арсенија Чарнојевића око права на деветину и земљишни посед 1690–1706*, Зборник Матице српске за историју, св. 53, Нови Сад 1996, 12–15; В. Гавриловић, *Дипломатички сјиси код Срба у Хабзбуршкој монархији и Карловачкој митрополији од краја XVII до средине XIX века*, Ветерник 2001, 16; Д. Микавица, В. Гавриловић, Г. Васин, *Знаменита докумената за историју српског народа 1538–1918*, Нови Сад 2007, 15–24; Д. Микавица, *Српско питање на Угарском сабору (1690–1918)*, Нови Сад 2011, 18–22.

⁵⁹ Скоро до истека прве половине XIX века, односно револуционарних дешавања 1848. године, Срби у Монархији нису били у прилици да захтевају посебну територију на којој би политичко и управно могли да се организују. На чувеној Мајској скупштини 1848, они су прогласили Српску Војвину (Војводину) и у њу унели темеље свог националног, политичког и верског програма. За своју Војвину су прогласили области Срема, Барање, Бачке са Потиским дистриктом, Банат са Војном границом и Кикиндским дистриктом. Овако проглашену Српску Војвину није признао нико, осим Хрватског сабора, што је условило да завршетком Револуције нестане ова слободоумна, демократска аутономна област Срба у Угарској. Влада у Бечу је покушала да тобоже награди Србе за лојалност у Револуцији и њихову упорној и огорченој борби против Мађара, конституисањем такозваног Српског

Јака национална угарска држава није показивала никакво разумевање за инсистирање Срба и других немађарских народа, у погледу било каквог јачања њихових народносних институција. Мађаризација је покушана према немађарским народима, па тако и српском, још тридесетих година XIX века. Српски народ је одолевао овим првим налетима сматрајући да „значај народа не стоји у религији него у језику” и да је „језика слободно употребленије” једино средство за његово очување. На основу тога, а у духу српских привилегија пружан је отпор мађаризацији која се огледала у томе да се кореспонденција црквених

.....

Војводства и Тамишког Баната, као посебне круновине од 1849. до 1860. године. Међутим, тако организовано Војводство са немачким као службеним језиком и седиштем у Темишвару, на ободу Монархије, само формално, својим именом, није задовољило Србе и било је у дубокој супротности у односу на идеју аутономије како су је Срби желели и остварили на Мајској скупштини 1848. године. Најбоље је став српског незадовољства изнео политички првак Срба у Јужној Угарској, Светозар Милетић, у свом чувеном Туцинданском чланку у јануару 1860, у којем је истакао да укидањем Војводства Србије и Тамишког Баната Срби нису много изгубили, јер је дотадашња аутономија коју су имали у оквиру Војводства била само фиктивна, а да српском народу у Угарској и Монархији тек предстоји борба за истинску самосталност. Оживљавање Српске Војводине је покушано на Благовештенском сабору 1861. године са закључком да се „Област она, у којој Срби по већини живе, има признати као област српска у Краљевини Угарској, односно у троједној Краљевини Хрватској, Славонији и Далмацији под називом Војводовина Српска”. Захтеви Благовештенског сабора о Српској Војводини нису никада били испуњени, али су они коришћени као баук пред Мађарима у преговорима Аустрије са њима, а после стварања Двојне монархије, Аустро-Угарске 1867. године, заслуге српског народа у Монархији су биле заборављене и велика већина српског народа настањена у Угарској, је потпала под супремацију Мађара и сва своја права, је могла да остварује само кроз угарске институције. (Јован Савковић, *Борба Срба Војвођана за њихову историјалну и њихову политичку самосталност*, Зборник Матице српске за друштвене науке, бр. 3, Нови Сад 1952, 21–51; Никола Радојчић, *Оживела Војводина*, Зборник Матице српске за друштвене науке, бр. 28, Нови Сад 1958, 17–23; С. Гавриловић, *О борби Срба у Хабзбуршкој монархији...*, 7–23; Василије Крестић, *Историјске основе војвођанске аутономије*, Из историје српско-хрватских односа, Београд 1994, 88–113; Дејан Микавица, Чедомир Попов, *Сабрани списи, Светозар Милетић*, књ. 1, Нови Сад 1999, 232–235; С. Гавриловић, *Политичка борба за Српску Војводину*, Зборник радова Српски покрет у Револуцији 1848/49, Нови Сад 2000, 13; Д. Микавица, *Српска Војводина у Хабзбуршкој монархији*, Нови Сад 2005, 23–57; Д. Микавица, *Политичка идеологија Светозара Милетића*, Нови Сад 2006, 1–222; Зоран Стевановић, *Војводство Србија и Тамишки Банат 1849–1861*, каталог изложбе, Нови Сад 2014, 23–24; Горан Васин, *Сабори раскола*, Београд 2015, 21–68; Д. Микавица, *Српска политичка елита у Аустроугарској монархији, 1526–1860*, књ. I, Нови Сад 2018, 299–335).

власти, као и употреба богослужбених књига одвија на мађарском језику. Такође, инсистирало се да се мађарски, као обавезан језик, уведе у српске гимназије, као и да постепено постане обавезан предмет и у основним школама. Једина неопходна квалификација за обављање било какве јавне функције било је знање мађарског језика.⁶⁰

Мађари су после Аустро-Угарске нагодбе 1867, у потпуности преузели свако вршење јавних функција на територији угарске државе и знатно ојачали државни положај Угарске. На основу тога је Угарски сабор 1868. донео тзв. Закон о равноправности народности и њиме је, између осталог, било строго прописано у којим службеним приликама могу народности да се служе својим матерњим језиком. Такође, овим законом је било дефинисано да „сви грађани Угарске представљају равноправне чланове једне нације, једног мађарског политичког народа”.⁶¹ Сходно томе, мађарски језик је од 1883. године постао обавезан у свим школама, а полагање матуре се морало одвијати искључиво на мађарском језику.⁶²

Без обзира на тако тешку ситуацију сакупљене су, на једно место, партијским борбама оронуте снаге, за „народносни конгрес” 1895. године у Будимпешти, са кога је послата порука, о обесправљености немађарских народа у Угарској, као апел јавности и савести културног света у Европи и целом свету. Овакав наступ представника немађарских народа није остао без одјека у Западној Европи, а у Паризу је био организован и велики митинг подршке против мађарске дискриминације.⁶³ Следеће, 1896. године, народности Угарске су поновиле свој апел у коме је стајало да поводом прославе хиљадугодишњице доласка Мађара у

.....

⁶⁰ С. Гавриловић, *Срби у Хабзбуршкој монархији...*, 22.

⁶¹ Д. Микавица, *Михаило Полић-Десанчић*, Нови Сад 2007, 99; Саша Марковић, *Српски учитељ у Угарској*, 116.

⁶² Законима из 1868. пооштрена је контрола над вероисповедним школама, које нису биле под директном управом Мађарске владе, на тај начин уколико после треће опомене вероисповедна школа не буде одговарала предвиђеним прописима, она се претварала у општинску, под директном управом Владе. Законима из 1879. мађарски језик је постао обавезан у свим народним школама, у којима се до тада није учио, а 1883. је мађарски језик постао обавезан и у свим средњим школама на територији Угарске. (Д. Кириловић, *Помађаривање народа у бившој Угарској*, Нови Сад 1935, 22–40; Д. Микавица, Н. Лемајић, Г. Васин, Н. Нинковић, *Срби у Хабзбуршкој монархији 1526–1918*, књ. 2, Нови Сад 2016, 243).

⁶³ Т. Милитар, *Нови Сад на раскрсници минулој и садањеј века*, 243; Д. Микавица, Н. Лемајић, Г. Васин, Н. Нинковић, *Срби у Хабзбуршкој монархији 1526–1918*, 248.

Панонију, мађарске власти на извештачен начин и без икакве историјске подлоге спремају прославу која вређа и ниподаштава остале народе у Угарској. Без обзира на то, мађарске власти су низом манифестација које су симболизовале ратничку славу и моћ Мађара, као и подизањем монументалних споменика (изградња мађарског парламента, метроа у Будимпешти) успели да задиве Европу и наставе свој асимилациони план намењен немађарским народима.⁶⁴

Коначно, доношењем Апоњијевог закона 1907. године, мађарске власти су биле на путу да у потпуности изврше асимилацију немађарских, па тако и српског, народа.⁶⁵

Колико је ова немила политичка ситуација донела проблема српском народу у Угарској, можда је најбоље сведочење професора Српске велике православне гимназије и великог борца за Српство, Тихомира Остојића, изречено 1902. године у Новом Саду: „Угарска влада је смешљеном културном политиком, српску интелигенцију потиснула са свих важнијих државних положаја. Број наше интелигенције сведен је на минимум. Сад већ, може се рећи, у српској Атини има професора, учитеља, свештеника, чиновника, уопће интелигенције, више Мађара него Срба”.⁶⁶

Како је мађаризација крајем XIX и почетком XX века јачала, тако су, у исто време, нажалост, раздори на српској политичкој сцени бивали све већи, што је допринело да српски организам у Угарској буде све слабији. Наиме, у погледу националне борбе, али умногоме и опстанка српског народа у Монархији, посебно на територији Јужне Угарске, Нови Сад је са својим политичким првацима, пре свих Светозарем Милетићем, готово пуне три деценије, био главни стожер свих народних питања и потреба. Крајем осамдесетих година XIX века војвођански Срби, а посебно Новосађани су почели да стагнирају, а потом и да

.....
⁶⁴ Тибор Пал, *О односу народности Угарске према хиљадугодишњици доласка Мађара*, Зборник 1100 година доласка Мађара у Војводину, Нови Сад 1997, 303–305.

⁶⁵ Апоњијев закон је имао 16 тачака у којима се решавало питање надлежности државних и вероисповедних школа, при чему су вероисповедне школе, такође, подвргнуте под Министарство просвете. Нарочито је био битан члан да свака школа и сваки учитељ има за обавезу да развија приврженост деце мађарској држави и свест о припадности мађарском народу. (Д. Кириловић, *Помађаривање народа у бившој Угарској*, 54–61; Д. Микавица, Н. Лемајић, Г. Васин, Н. Нинковић, *Срби у Хабзбуршкој монархији 1526–1918*, 243–244).

⁶⁶ Тихомир Остојић, *Нови Сад средишње овозираној српства*, прир. Милица Ђуковић, Нови Сад 2017, 31.

застајкују у вођењу националних и народних послова, посебно после телесних и душевних мука изазваних трогодишњим тамновањем Светозара Милетића (1876–1879). Међусобне борбе и трвења су све више заузимале место, а српске поделе биле видљиве у сваком сегменту, у друштвеној, политичкој и културној сфери. У самој Милетићевој, до тада неприкосновеној, Српској народној слободоумној странци, 1879. настале су видљиве пукотине, које су се огледале у економско-социјалним питањима, која су ушла у основна начела странке, поред националне опције. Овај покрет је водио Јаша Томић, захтевајући да се у програм странке убаци питање хлеба, што је, још увек, свестан Милетић, сматрао социјалистичким тенденцијама, оштро се супротстављајући. Када је Милетић видно психички оболео почетком осамдесетих година, међу његовим саборцима уследиле су још веће разлике, које су довеле до стварања две основне струје (странке) у Јужној Угарској, данашњој територији АП Војводини, Либералне и Српске народне радикалне странке. Њихове вође Миша Димитријевић, потом Михаило Полит-Десанчић од стране либерала и Јаша Томић, од стране радикала су обележили наредне деценије страначке, политичке и друштвено-економске, социјалне, па и културне борбе Срба у Угарској.⁶⁷

Овакво незавидно стање српских странака у Угарској и њихових првака није промакло истанчаном погледу Живка Продановића, који је у мемоарима, описао не само друштвено-политичку збиљу Срба у Угарској, већ и маестрално описао српске политичке прваке. Тако за Михаила Полит-Десанчића Продановић бележи: „Др Полит био је од давнина грчког порекла, имао је орловску главу, браду а la Kaiser, цар-

.....
⁶⁷ Милан Савић, *У спомен Миши Димитријевићу: о св. Сави 1891. год*, Летопис Матице српске, књ. 165/1, Нови Сад 1891, 110–114; *Споменница Јаше Томића*, Нови Сад 1923; Никола Милутиновић, *Милетић и Полит у борби за национални ојсџанак Срба у бившој Угарској*, Гласник Историског друштва у Новом Саду, књ. 3, св. 3, Нови Сад 1930, 449–458; Никола Петровић, *Око Милетића и после њега : чланци, расправе и џолемике*, Нови Сад 1964, passim; Н. Петровић, *Светозар Милетић и народна странка*, књ. 1–2, Сремски Карловци 1968/69, passim; Д. Микавица, Ч. Попов, *Сабрани списи, Светозар Милетић*, књ. 1, Нови Сад 1999, 232–235; Д. Микавица, *Политичка идеологија Светозара Милетића*, Нови Сад 2006, passim; В. Крстић, *Јаша Томић: џолиитички џорџрејт: 1856–1922*, Нови Сад 2006, passim; Д. Микавица, *Михаило Полит-Десанчић: вођа срџских либерала у Аустроугарској*, Нови Сад 2007, passim; Душко М. Ковачевић *Светозар Милетић: живџи и џолиитика: 1826–1901*, Београд 2009, passim; Д. Микавица, Г. Васин, *Јаша Томић*, Нови Сад 2016, passim; Д. Микавица, *Срџска џолиитичка елиџа у Аустроугарској монархиџи...*, 217–258, 319–336.

ску, чело високо увек усправно, очи оштре, стас прав и достојанствен, а кретање отмено Европејски. Наличио је у правом смислу на каквог западњачког финог дипломату. Говорио је више језика. Његове беседе и списи били су надугачко развучени са мноштвом сложених реченица, понајвише зачињених историјским подацима [...]. Био је као и сви тадашњи наши политичари русофил и славенофил. У Мађарском парламенту храбро је заступао и бранио српску ствар. Ипак славу и величину Светозара Милетића није могао никад да досегне”.⁶⁸

Даље, за Јашу Томића записао је између осталог, следеће: „Његови многобројни списи, чланци и песме били су написани лаким народним језиком. Стил му је био звучан, пун свежине и песничких надахнућа. Писао је све што му је под руку дошло али без дубљег познавања ствари. Ипак то њему није сметало. Он се углавном начелно држао своје политичке радикалне линије не попуштајући од ње ни јоте. Као трибун био је једини и ненадмашив. Умео је у датом моменту до дна душе да распали светину. Народ га је и после његове робије на рукама држао и волео. Што му је од интелигенције фалило, умео је он вешто својом речитошћу да надокнади [...]. Био је снажно развијен са великом ћелавом главом, са сањивим смеђим очима и густим обрвама, са орловским носом, правилним устима и румено-белом бојом лица. Ход је имао жустар, говор течан, увек нешто повишен и по мало певајући, особито, ако му је била намера да некога невернога увери”.⁶⁹

Тако узаврелу атмосферу на српској политичкој и друштвеној сцени су, што је потпуно разумљиво, пратили и ђаци Новосадске гимназије, али је њима, управо да би се сачувала аутономност Гимназије према угарским властима, било строго забрањено мешање и учешће у јавном политичком животу. Исто тако, ђаци нису смели да учествују у било каквим јавним прославама, па и славама, уколико нису били специјално позвани, или од Гимназије одређени. Прекршиоци ових забрана би били избачени из Гимназије.⁷⁰ Управо се једна таква ситуација десила Продановићу, који је због кршења ових правила, односно учествовања у прослави славе Светог Саве, на којој се обилато јело, пило, певало и играло до зоре, избачен, на основу пријаве професора Тихомира Остојића, из Српске гимназије, на полугодишту седмог раз-

.....
⁶⁸ АВ, Ф. 444, а. ј. 589.

⁶⁹ Исто.

⁷⁰ Т. Милитар, *Нови Сад на раскрсници минулој и садањег века*, 90–91.

реда 1895. године.⁷¹ Уписао се, невољно, у Мађарску гимназију, где је, на његово чуђење био изузетно добро прихваћен, јер су се Мађари трудили да сваког, а посебно ђаке приволе и кроз обавезно комуницирање и одговарање на мађарском језику, полако, као кроз игру, асимилују појединце.⁷² Према Продановићевим речима: „Полагано и неосетно убацивало се у цело срце и душу омладине једно те исто, да је Мађарска хиљадугодишња култура једина која је у стању, да у Дунавском басену прими и пробуди европско образовање и њихову цивилизацију. А кад се дечији ум једанпут том вером заразио, остало је ишло само од себе. Ренегатски дух ту је могао без по муке, да се шири и царује”.

У Мађарској гимназији, Продановић се сусрео са децом многих народности Угарске – Јеврејима, Немцима, Словацима, Русинима. Кроз његове описе о њима можемо стећи утисак каква је била политика Мађара и колико су водили рачуна да млади нараштаји немађара постану врло брзо њихови најоданији поданици. Тако је Продановић забележио следеће: „Од свих мојих другова Јевреји су били најбрбљивији. Они су и кад су знали и кад нису знали, волели да се што више размећу. И у једном и у другом случају није им ишло од срца. Али да не би од професора случајно заборављени били, сматрали су да је најбоље, кад се човек што више испред других гура [...]. Ако им нешто није ишло у рачун, у то нису радо улазили. Швапска деца међутим, била су много природнија и колко год су могла, трудила су се и вредно учила. Понизни свој став у свакој и најневинијој прилици су истицала. Била су сретна, да су их Мађари оберучке у своје окриље примили. Словачка и Русинска деца све су срамежљиво прихваћала. Вољу за отпором у себи нису осећала. Са Србима нису хтели а можда нису ни смели, да се зbrate и повежу. Са српском децом ишло је већ теже. Она су много тврдоглавија, него остала деца била. И ма како, да су професори нежни и добронамерни били, са њима су слабо могли да изађу на крај”.⁷³

⁷¹ Социјалистичку литературу, Золин *Жерминал*, Достојевског *Зли дуси*, Чернишевског *Шта да се ради*, као и дела Бакуњина и Ничајева, која су им сасвим „заврнула мозак” из Београда је набавио Продановићев школски друг, такође будући лекар, Светислав Стефановић. Он је, због свог бунтовничког понашања, омаловажавања наставника, кршења забрана, кажњен у фебруару 1896. одузимањем школске стипендије, неколико месеци пред завршетак Гимназије. (В. Стајић, *Српска православна велика гимназија у Новом Саду*, 369–370; АВ, Ф. 444, а. ј. 589).

⁷² Како наводи Продановић, директор Мађарске гимназије га је на мађарском „Дочекао речима: синко (fiam) сретно нам дошао, гледај да ти код нас буде добро!”

⁷³ АВ, Ф. 444, а. ј. 589.

Продановић је на јесен 1895. успео да се врати у Српску гимназију и завршити осми разред школске 1895/96. са успехом, али је чин избацивања и уопште било какве забране јавног говора и размишљања у Гимназији, оставило дубок и неизбрисив траг у његовој младалачкој, бунтовничкој души.⁷⁴

Управо из тих разлога Продановић се одлучио за студије медицине. Како наводи: „У Богословију, да идем, нису ми допуштали моји назори и ако је свештенички позив у суштини узвишен био; права, да учим, да будем адвокат, није ми се свидело, јер су адвокати у то доба, због своје грамзивости, на рђавом гласу били; за технику по моме властитом суду, нисам имао ни довољно спреме ни праве љубави; професорски живот није ми се никако свиђао, јер је био и сувише скучен и јако зависан. Као лекар бићу у раду слободан, а одговараћу једино својој савести”.⁷⁵

Са таквим размишљањима о својој будућности, Продановић је уписао на јесен 1896. године студије медицине у Бечу, које је са успехом завршио 1903. године. За тих седам година умногоме се мењала слика Европе па и Аустро-Угарске монархије. Свет у коме је владао већ дуже време мир, неумитно је ишао напред. Беч је „у то доба још увек био на врхунцу своје славе. Огромно богатство целе Монархије сливало се непрекидно у њега [...] Наука и уметност цветали су до невиђених граница. А музика Моцарта, Бетовена, Листа, Баха и других, чула се на све стране...Беч је био не само богат, научен, музикалан него и са самим собом потпуно задовољан и сретан. Његове улице, паркови и тргови били су преко целог дана препуни и живи. А његове кафане и ресторани по целе ноћи отворени”.⁷⁶

Беч је, у свему, био град у којем је владала атмосфера међусобне толеранције. Такав град је био прошаран спољним сјајем једне велике империје, представљао је град позоришта и музике, гостољубивих кафана и гостионица. То је био град који се, напросто, могао волети.⁷⁷

Продановић је још лепше и поетичније описао Бечлије које су за њега представљале највише мешавину немачког (германског) и словенског елемента, при чему они нису били „горди као Германи”, нити „лукави као Словени”, него, пре свега, лаковерни и доброћудни. „У друштву

⁷⁴ Исто.

⁷⁵ Исто.

⁷⁶ Исто.

⁷⁷ Дејан Медаковић, *Срби у Бечу*, Нови Сад 1998, 213.

било ван куће, било код куће, био је Бечлија до крајности љубазан и поверљив. Без много речи и церемоније, пришао је сваком, ко му је руку пружио, као прави пријатељ [...]. Већина Бечлија нерадо је напуштала Беч. Ту на плавом Дунаву и по зеленим и таласастим брдашцима, уз песму и свирку, проводиле су Бечлије своје слободно време”.⁷⁸

У таквом једном раздраганом Бечу, богатом уметношћу, шеталиштима, парковима, започео је студије медицине Живко Продановић, придруживши се тиме плејади српских студената, којих је било на свим бечким факултетима, а посебно на медицинском.

Универзитет у Бечу је један од најстаријих, свакако, најугледнијих високообразованих институција у Европи. Основан је 1237. године, у време цара Фридриха II, а током векова је доживео многе промене и реформе. Нова зграда Универзитета, у коју је ступио и Продановић, је свечано отворена 1756. године. Бечки универзитет је, од почетка, био привлачно средиште за Србе, ради изучавања различитих научних дисциплина. Од почетка XIX века, Срби, у великој мери, почињу да студирају медицинске науке на овом универзитету. Њих су, између осталих, завршили: Димитрије Фрушић,⁷⁹ Владан Ђорђевић,⁸⁰

⁷⁸ АВ, Ф. 444, а. ј. 589.

⁷⁹ Димитрије Фрушић је рођен 21. јануара 1790. у селу Дивош у Срему. Завршио је Карловачку гимназију, а потом и студије медицине 1817. године у Бечу. После завршених студија напустио је Беч и настанио се као лекар у Трсту. Сарађивао је са Димитријем Давидовићем, који је уређивао од 1813. *Новине србске* у Бечу. Давидовић је, такође, био студент медицине у Бечу, али није завршио студије и посветио се новинарском позиву. После Давидовићевог одласка у Србију 1821, Фрушић је 1822. поднео захтев за даље издавање *Новина србских* под својим именом, али је био одбијен од бечких власти, а новине угашене. После тога, Фрушић се, у потпуности, посветио свом лекарском позиву у Трсту. Имао је велике заслуге за напредак медицине у Трсту, при чему је постао и главни лекар тршћанске опште болнице. Дописивао се са великим бројем угледних Срба културних и националних делатника. Међу њима су се посебно истицали Вук Стефановић Караџић и владика црногорски Петар II Петровић Његош. Као пријатељи, они су и били чести гости у Фрушићевом тршћанском дому. Умро је, изненада, од срчане капи 13. октобра 1838. у Трсту. (Урођ Дžонић, *Frušić Dimitrije*, *Enciklopedija Jugoslavije*, knj. 3, Zagreb 1958, 409; С. Гавриловић, *Прилози историји њрвих српских новина Маркигеса Пуља*, Годишњак Филозофског факултета, бр. II, Нови Сад 1968, 63–68; С. Гавриловић, *Димитрије Давидовић о свом најушијању Аустрије 1821. године*, *Историјски часопис*, бр. 18, Београд 1971, 289–292; Д. Медаковић, *Срби у Бечу*, 185; Р. Љушић, *Оријентални новинар, европски љолийичар, Димитрије Давидовић*, Београд 2006, 27–46).

⁸⁰ Владан Ђорђевић је рођен 21. новембра/3. децембра 1844. у Београду, а преминуо је последњег дана августа 1930. у санаторијуму у Бадену. Потиче из грчко-

.....

цинцарске породице, од оца Ђорђа Ђорђевића и мајке Марије Ђорђевић, рођене Лeko. У духу грчко-цинцарске културе мајчине породице, Владан је крштен као Хипократ, са жељом родитеља да буде лекар. То име је Ђорђевић носио све до матуре, када је на предлог Ђуре Даничића почео да користи „народније” име Владан, као превод другог дела свог имена (*краиџија*, гр. – владавина). Гимназију је завршио у Београду, а као ђак је био један од покретача Уједињене омладине српске и био њен први секретар. Под утицајем Јосифа Панчића, определио се за студије медицине у Бечу где је и докторирао 1869. године. Специјализацију из хирургије завршио је у Бечу (1869–1871) код чувеног професора Билрота и био је први школовани хирург у Србији. Да би усавршио своје хируршко знање, уз допуштење српске Владе, одлази у Француско-пруски рат и укључује се у рад пруског санитета. У овом рату у близини Франкфурта, Ђорђевић је организовао ратну болницу, што му је донело војни чин и похвале чувеног пруског хирурга Лангебека. После повратка у Србију једно време је радио као приватни лекар, а затим је примљен у српску војску у којој је постао први санитарски пуковник. Био је један је од оснивача Српског лекарског друштва 1872. и покретач часописа *Српски архив за целокујно лекарство* 1874, који и данас излази. Од 1873. обављао је дужност личног лекара кнеза Милана. Један је од главних оснивача Црвеног крста у Србији 1876. године. У првом Српско-турском рату (1876) био је начелник санитарске службе моравско-тимочке војске, а у другом (1877–1878) начелник санитарске службе Врховне команде српске војске. Основао је и био први управник Војне болнице у ослобођеном Нишу 1878. године. Осим послова везаних за његов основни позив, медицину, Ђорђевић је у Краљевини Србији, вршио и друге политичке функције, па је тако био и председник београдске Општине од 1884. до 1888. године, министар просвете и привреде 1888. године у Влади Николе Христића. Потом прелази у дипломатију као посланик Србије у Атини од 1891. и у Цариграду од 1894. године. Изабран је за дописног члана Српске краљевске академије 23. јануара 1888, а за редовног 15. новембра 1892. Био је и Председник Владе и министар иностраних дела од 11. октобра 1897. до 12. јула 1900. године. Његова влада радила је на стишавању жестоких партијских борби, економском напретку Србије и јачању њене војске. Поднео је оставку после најаве женидбе краља Александра Драгом Машин. Лишен војних чинова и пензије, напустио је Србију и преселио се у Беч, где је у страној штампи објављивао низ чланака уперених против краља и његове супруге. После смене династија у Мајском преврату 1903, вратио се 1905. у Србију, али није био по вољи ни новом режиму. Иако му је враћена пензија, оптужен је за наводно објављивање државних тајни у својој књизи *Крај једне династије*, због чега је провео шест месеци у затвору 1906. године. По изласку на слободу посветио се књижевном раду. У току Првог светског рата, остао је до 1916. у Врњачкој бањи, а потом био интерниран у Аустро-Угарску (1916–1918). Стварањем Краљевине СХС, 1918. године, сасвим је заборављен. После преране смрти најстаријег сина Милана, 1921. је продао сав свој иметак и преселио се у Беч. Усамљен, стар и болестан у 86. години живота, преминуо је последњег дана августа 1930. у санаторијуму у Бадену, покрај Беча. Сахрањен је о трошку државе „без помпе и галаме”, у Београду, на јесен исте године. (Сузана Рајић, *Владан Ђорђевић, биографија њоузданог обреновићеца*, Београд 2007, passim; С. Рајић, *Ђорђевић Владан*, Српски биографски речник, књ. 3, Нови Сад 2007, 522–525).

Војислав Суботић,⁸¹ Милан Јовановић Морски,⁸²

.....

⁸¹ Војислав Суботић, лекар, први професор хирургије у Краљевини Србији, рођен је у Новом Саду 4. јануара 1859, а умро у Београду 5. децембра 1923. Био је један од синова књижевника и политичара Јована Суботића и мајке Савке (рођене Полит) Суботић, главне поборнице женског покрета код Срба у Угарској. У кући је добио „чисто национално васпитање”. Основну школу је завршио у Загребу, Гимназију у Карловцима. После тога је 1875. уписао медицину, прво у Паризу, а потом у Бечу, где је и дипломирао 1881. године са само 22 године. По завршетку студија уписао је специјализацију патологије у Бечу код чувеног професора Рокатинског, а потом прешао на специјализацију хирургије код такође чувеног професора Едварда Алберта. Напустио је Беч 1884. када је добио посао градског физикуса (лекара) Градске болнице у Земуну. Од запуштене болнице претворио ју је у савремено лечилиште на добром гласу. У току Српско-бугарског рата 1885/86. Суботић је, готово сваког дана, прелазео у Београд и лечио српске рањенике, да би 1889. на предлог др Владана Ђорђевића, тада министра просвете Краљевине Србије, Суботић био постављен за шефа хирургије Опште државне болнице у Београду. Постао је утемељивач хирургије у Краљевини Србији. Био је пет пута биран за председника Српског лекарског друштва. У Балканским ратовима (1912–1913) радио је као ратни хирург у Београду и Нишу, при чему је под његовим надзором успешно оперисано око 7.000 српских рањеника. У Првом светском рату, био је на првој линији фронта, иако тешко болестан и изнемогао, прешао је са српском војском преко Албаније. После опоравка на Крфу, био је делегат Србије у међусавезничкој Санитетској комисији у Лондону и Паризу. После завршетка рата и стварања нове државе, Краљевине СХС, Суботић је 1920. основао Медицински факултет у Београду и био његов први декан. Био је члан Француског хируршког друштва, Немачког хируршког удружења, Пештанског лекарског друштва, Париске медицинске академије, Друштва ратних војних хирурга САД, Друштва ратних хирурга Енглеске, Међународног хируршког друштва. (Милан Бреберина, *Суботић др Војислав*, Енциклопедија Новог Сада, књ. 27, Нови Сад 2006, 188–193).

⁸² Милан Јовановић Морски, лекар, књижевник, путописац, рођен је у Јарковцу у Банату, 24. априла 1834. године, а умро је у Београду 6. јуна 1896. Због честих поморских путовања на Исток и Индију прозван је „Морски”. Основну школу је завршио у Јарковцу, нижу гимназију у Вршцу, вишу гимназију је започео у Темишвару, а завршио у Пешти 1854. Потом је студирао медицину у Бечу од 1854. до 1865. године, али је није завршио. Године 1863. био је један од оснивача и први председник Српског академског друштва „Зора” у Бечу. Коначно, студије медицине је завршио и постао лекар у Лајпцигу 1867. Још у току трајања студија постао је хонорарни професор судске медицине и хигијене на Великој школи у Београду (1865–1871), као и професор дијететике на Вишој женској школи и Богословији (1865–1870). Потом је прешао у Нови Сад, где је радио као приватни лекар. Прешао је 1875. у Херцег Нови, где је радио као општински лекар, лечећи и српске рањенике из Херцеговачког устанка. Постао је 1876. лични лекар црногорског кнеза Николе, при чему се на Цетињу задржао до 1878. године. Немирног духа, постао је лекар аустријске бродске компаније „Лојд” са седиштем у Трсту, при чему је на њиховом броду „Хелиос”,

Милан Јовановић Батут,⁸³

.....
пловио од Јадрана до Бомбаја и натраг (1878–1882), чему и дугује свој надимак. Поново се нашао у Србији, 1882, као лекар Железнице, до 1884. Тада постаје главни лекар Врачарског среза и Београдске општине (1884–1889), а затим професор на Вишој женској и Учитељској школи у периоду од 1889. до 1896. године. Сахрањен је на Новом гробљу у Београду.

Осим лекарског позива, Морски је оставио велики траг у српској књижевности. Писао је песме, приповетке, путописе, књижевне расправе, чланке, критике, приказе књижевних и позоришних дела. Књижевни рад је започео још као студент драмом *Краљева сеја*, која је као позоришни комад приказана у Осиеку 1864. Био је први председник Српског академског друштва „Зора”, насталог у Бечу 1863. године. Постао је члан Српског ученог друштва 1869, а потом и редовни члан касније створене Српске краљевске академије. Био је члан Књижевног одељења Матице српске од 1870, а потом и потпредседник Матице српске 1872/73, као и потпредседник матичиног Књижевног одељења 1873/74. Постао је секретар новооснованог Српског лекарског друштва (1887–1889), био један од оснивача Српске књижевне задруге 1892, као и председник Књижевно-уметничке заједнице 1895. За комедију *Несуђени* добио је награду Матице српске 1881. Његовом драмом *Демон* отворена је нова зграда Српског народног позоришта у Новом Саду 1872. А његова драма *Сан и јава* је добила ловоров венац 1874. године. Сарађивао је у листовима: *Јавору*, *Лешојису майице српске*, *Вили*, *Даници*, *Младој Србадији*, *Позоришћу*, *Гласу Црнојорца*, *Бранковом колу*. Бавио се и сликарством, при чему је оставио преко 200 акварела. (Гордана Ђилас, *Јовановић Милан Морски*, Српски биографски речник, књ. 4, Нови Сад 2009, 560–561).

⁸³ Милан Јовановић Батут, лекар, универзитетски професор, рођен је у Митровици 10. октобра 1847, а преминуо је у Београду, у својој 93. години, 11. септембра 1940. Милан је у Митровици завршио основну школу, као и два разреда реалке. Као средњошколац показао је таленат за цртање. Гимназију је наставио у Панчеву и након годину дана прешао у Карловце. Након седмог разреда Гимназије у Карловцима, отишао је 1865. године у Осиек, где је матурирао са одличним успехом. Студије медицине завршио је у Бечу, где је промовисан за лекара 1878. Био је до 1880. практичан лекар у Сомбору, потом шеф санитета у Црној Гори (1880–1882), а од 1882. до 1885. био је на специјализацији у Минхену, Берлину, Паризу и Лондону, код познатих научника Петенкофера, Коха, Пастера и Галтона. Након специјализације позван је да оснује Катедру за бактериологију на Карловом универзитету у Прагу. Међутим, ову ласкаву понуду одбио је и прихватио место редовног професора на Катедри хигијене и судске медицине на Великој школи у Београду. Предавао је студентима низ година и изградио велики ауторитет као научник и професор. Посебно признање за његов рад био је избор за ректора Велике школе. Карлов универзитет га је 1938. промовисао у почасног доктора. Једна од највећих заслуга професора Батуа била је оснивање Медицинског факултета у Београду. Иако није имао довољну подршку својих колега, лекара, професор Јовановић је био истрајан у својим идејама и након вишедеценијске борбе Медицински факултет је основан 1919. године, а Милан Јовановић Батут је постао први декан и професор хигијене на новооснованом факултету.

Никола Вучетић,⁸⁴ Илија Огњановић Абуказем⁸⁵ и многи други. Један

.....
 Покренуо је 1880. лист за лекарску поуку народу *Здравље*, који је био први лист са хигијенско-просветним садржајем на словенском југу. Такође, био је вишегодишњи уредник првог српског медицинског часописа *Српски архив за целокујно лекарство*. Батут је био родоначелник хигијене, превентивне и социјалне медицине код Срба. Објавио је велики број књижица везаних за народно здравље: *Здравље и најпредак наше деце*, *Муж и жена*, *Како поочиње нећа деце*, све три књижице 1877. године; *Брак и народ* (1882); *Кужне болести* (1884); *Грађа за медицинску терминологију* (1886); *Пијанство* (1888) и многе друге. Последњу књижицу је издао 1930. године – *Нежење и старожење*. При томе је писао и уџбенике: *Судска медицина*, *Јавна хигијена*, оба 1890. године. Био је српски највећи здравствени просветитељ и најделотворнији популаризатор медицинске науке. Први је приступио прикупљању и обради српске народне медицинске терминологије, а међу првима је у српској средини демонстрирао бактериолошке анализе, због чега данас Институт за бактериологију и вирусологију у Београду носи његово име. (Павле Јовић, *Јовановић Милан Бајић*, Српски биографски речник, књ. 4, 599).

⁸⁴ Никола Вучетић, лекар и књижевник, рођен је у Рујници код Топуског 6. децембра 1861. године, а преминуо је у Београду 7. фебруара 1942. Основну школу је завршио у Перни, а матурирао је 1883. У Српској великој православној гимназији у Новом Саду. Студирао је медицину у Бечу од 1883. до 1889, када је промовисан за доктора. Кратко је радио у болницама у Аустрији, Немачкој, Италији, да би 1891. прешао у болницу у Митровицу, у којој је радио до 1893. године. Наредне три године (1893–1896) радио је као општински лекар у Шапцу, да би са супругом Маријом, прешао у Београд и обављао приватну праксу, све до смрти 1942. године. У време Балканских ратова као лекар је управљао радом пољских болница. Са српском војском је прешао Албанију, потом од стране српске Владе послат у Француску, где је био председник сталне Војне комисије за српске избеглице и војнике. Повратком у Београд, радио је у Армијској војној болници, од 1919. до 1922. када је демобилисан. Стручне прилоге из области медицине објављивао је у низу немачких, руских и српских стручних часописа. Постао је 1893. дописни, а 1897. редовни члан Српског лекарског друштва. Осим медицинских, објављивао је и књижевне прилоге у *Јавору*, *Бранковом колу*, *Илустрованим новинама*, као и у руској *Извештају*. Написао је и неколико приповедака и књига песама: *Ђердан*, *Из давнине*, *На оштрабинском жртванику*, *Слике – њризори српског стародања*, *У изнанству*. Својој рано преминулој кћери је приредио књигу *Душица*. Носилац је више ордена за храброст, пожртвовање и помагање српском народу: Св. Саве III и V реда, Белог орла V реда, Медаље за храброст и ревносну службу, Крст милосрђа, Црвени крст и Албанске споменице. (Лидија Мустеданагић, *Вучетић Никола*, Српски биографски речник, књ. 2, Нови Сад 2006, 520–521).

⁸⁵ Илија Огњановић Абуказем, лекар, писац, хумориста, рођен је у Новом Саду 30. априла 1845, а умро је једва навршивши 55 година живота, у Будимпешти 8. јула 1900. Потиче од једне од најстаријих новосадских породица. Основну школу и четири разреда Гимназије је завршио у Новом Саду, а пети и шести разред Гимназије у Карловцима, док је седми и осми разред Гимназије завршио у Печују. Као питомац

од најславнијих српских студената медицине је, свакако, био песник Бранко Радичевић, који, услед преране смрти, студије није завршио.⁸⁶

Продановић је оставио и описе велике Универзитетске библиотеке, која је била „пуна вредних ђака. Једно до другог скромно, као да су из цркве били, седели су млади читаоци, задубљени у своје књиге и у своје белешке. И мува, да је прелетела и она би се чула, тако је у сали савршена тишина била. Послужитељи, у белим мантилима, опрезно су на прстима ходали и захтеване књиге доносили...Обичај је био

.....

Текелијанума започео је у Пешти студије медицине које је наставио и завршио у Бечу 1872. године. По завршетку студија вратио се у Нови Сад и отворио приватну лекарску праксу. Осим основних студија медицине, у Бечу је специјализирао хирургију и опстретичију (породиљство), па је од 1888. обављао и дужност управника порођајног одељења новосадске Болнице. Међу Новосађанима је уживао углед веома вредног, пожртвованог и доброг лекара, што је допринело да 1884. буде именован за градског физика (физикуса, надзорног лекара). Био је и лични лекар богате народне српске добротворке Марије Трандафил. Истакао се у писању медицинских радова о колери и дифтерији на подручју Угарске, а такође је био и један од пионира народне медицинске терминологије, при чему је 1894. написао књижицу *Имена болесџи шџио смрџи моју да нанесу*, при чему је латинске називе болести превео на српски, немачки и мађарски језик. Захваљујући заслугама за народно здравље био је изабран за дописног члана Српског лекарског друштва у Београду, док га је његов књижевни допринос кандидовао за дописног члана Српске краљевске академије наука. На пољу књижевности, Огњановић се почео истицати још у раним школским данима. Као ученик трећег разреда Гимназије у Новом Саду, покренуо је 1861. са својим друговима сатирични лист *Зоља*, а у четвртном разреду белетристички лист *Ђачки венац*. У Печују је као гимназијалац основао ђачко литерарно друштво и био његов председник. У исто време, 1864/65. почео је да објављује своје приповетке у *Даница*, слао сатиричне прилоге за *Змај*, који је уређивао у Пешти Јован Јовановић Змај. Из Беча је почео да пише и за политички лист Милетићеве Српске народне слободоумне странке *Застава*. У погледу сатире и хумора, осим за *Змај*, писао је касније, и за *Жижу* и за *Сџармали*, у којем је објављивао своје *Шеџиње њо Новом Саду*, које су, уз Змајеве текстове били најпопуларније штиво тога доба у српском народу. Највише се истакао као дугогодишњи уредник књижевног и општедруштвеног часописа *Јавор*, који је уређивао пуних деветнаест година (1873–1892). Илија Огњановић Абуказем је скрхан болешћу умро у Пешти почетком јула 1900. године. Из захвалности, за љубав показану према свом граду, Новосађани су пренели његово тело и сахранили га 10. августа 1900. на Алмашком гробљу, а опроштајно слово је одржао др Милан Савић, секретар Матице српске и дугогодишњи Огњановићев пријатељ. Можда о њему најбоље говоре речи Васе Стајића: „Илија Огњановић био један од најбољих људи што их је дао Нови Сад”. (Јован Максимовић, *Огњановић Илија Абуказем*, Енциклопедија Новог Сада, књ. 18, Нови Сад 2001, 91–95).

⁸⁶ Д. Медаковић, *Срби у Бечу*, 185.

у Бечу, да су послужитељи, келнери, фијакерџије, па и грађани, сваког ђака са универзитета ословљавали са „Her Doctor”. Тако је и мене ослонио послужитељ, кад ми је књигу предао”.⁸⁷

Продановић је, такође, врло сликовито описао предавања код славних професора хирургије, патологије и других дисциплина, као и описе вежби, на основу којих су млади студенти стасавали и развијали се у одличне лекаре. Треба напоменути да Продановић, који је, не баш умилним речником приказао своје учитеље и наставнике, ниједном лошом, а камоли грубом речју, није окарактерисао своје бечке универзитетске професоре, што сведочи о њиховом угледу код студената и правилном приступу, као и тежњи младог човека за стицањем знања и љубави према својој будућој професији, у овом случају, лекарском позиву.

Из Продановићевих бечких студентских дана издвајамо његово мишљење о Српском академском друштву „Зора” у Бечу, које је окупљало различите профиле српских студената. Друштво је основано 1863, као тежња српских студената у Бечу да „договоре састанак, на ком ће се међу собом упознати, братски поздравити и пољубити. Скупљени донесоше собом још једну племениту жељу [...], да желе склопити друштво у ком ће се душевно познати међу собом”.⁸⁸ На првој оснивачкој седници Друштва, 11. децембра 1863. оно је добило име „Зора”, јер „зора природе води за собом бели дан и јарко сунце. Зора слоге развила се већ међу нами, а и зора наших умотвора данас сутра ће, а може бити и који час међу нама оживети”.⁸⁹ На предлог „Зоре”, дошло је до тешње сарадње свих српских ђачких друштава унутар Монархије, што је резултирало оснивачком скупштином Уједињене омладине српске 15/27. августа 1866. године у Новом Саду. Средином деведесетих година XIX века, „Зора” је већ прошла свој зенит и улазила у позне године свог постојања, а у њеним оквирима више није било оне покретачке енергије и младалачког заноса. Како наводи Продановић: „Полагано, па је ’Зора’ престала, да буде привлачни центрум за целу српску омладину у Бечу. Прва, која се од ње удаљила, била је Војвођанска омладина, која се повукла у себе и у подрумима ’Пауланерхофа’ отпочела свој посебан живот. Скоро стотину српских оmlа-

⁸⁷ АВ, Ф. 444, а. ј. 589.

⁸⁸ Владимир Ђоровић, *Историја српској академској друштва „Зоре” у Бечу: прилози историји омладинској покрета*, Београд 1905, 7.

⁸⁹ Први председник „Зоре” био је студент медицине, Милан Јовановић, касније прозван Морски. (В. Ђоровић, *Историја „Зоре”*..., 10).

динаца из Бачке, Баната, Барање и Срема окупљали су се ту сваке недеље, расправљајући опширно о судбини Срба у Угарској”.⁹⁰

На основу тога крајем XIX века све је мање учешће у „Зори”, а самим тим и новчано помагање, бечких, српских трговаца и занатлија, који су били веома имућни, а уз то, учествовали у раду бечке Српске црквене општине и Српске цркве. Све се мање новчано помагала српска омладина с њихове стране, па „с тога није чудо, што су се српски ђаци по немачким и по чешким кућама виђали. Ту су се онда у тишини склапала интимна пријатељства”.⁹¹

Управо у таквој једној чешкој кући, у којој су се приређивале свесловенске забаве, Продановић је упознао своју будућу супругу Ану Вурдук, која га је од тог доба верно пратила кроз живот. Ана је била „права бечкиња, средњег раста, виткога тела, плаве косе и плавих очију, жива и сва у покрету и увек весела и насмејана. За себе није ништа велико тражила а била је готова, да се за другога жртвује. Отуд је она и могла, да буде и самим задовољна. Њене руке умеле су вешто сваки, макако сложен посао био, за трен ока, да схвате и да ураде”.⁹² Имали су троје деце, две кћерке и једног сина: Катицу удату Вукчевић, дипломираног правника; Јованку Продановић, дипломираног филозофа и сина Леа који је умро после мучења у логорима 1943. године.⁹³

Продановић је 1903. године докторирао студије медицине у Бечу и одлучио да се врати на територију Угарске. Ради тога морао је, према мађарским законима, не само да нострификује своју диплому са Бечког универзитета, као и практични део наставе и положи део испита на Пештанском универзитету. Он је, положивши праксу у Клужу и испите у Пешти, успео да до средине 1904. године буде проглашен доктором медицине на територији Угарске. Срећно за Продановића, у његовом родном месту Србобрану, упразнило се место општинског лекара, које је он сместа прихватио. Од тада је његово коначно, и најомиљеније место боравка била мала, питома, војвођанска варошица, којој је посветио већи део мемоара.

На почетку XX века, у Србобрану је, као и у осталим српским местима Јужне Угарске, био изразити сукоб српске Радикалне и Либералне

⁹⁰ АВ, Ф. 444, а. ј. 589.

⁹¹ Исто.

⁹² Исто.

⁹³ С. Гавриловић, *У незаборав прошлости...*, 359–362.

странке, који је, трошио народну снагу и омогућавао мађарским (Владимир) странкама супремацију на изборима. Продановић, уз описивање таквог жалосног стања, додаје и не баш, позитивну улогу, породице Дунђерски у Србобрану, посебно њеног дугогодишњег председника Општине Стевана Дунђерског.⁹⁴ Према Продановићевим речима „чика Степа” је био све, само не наклоњен Србима. Он је „као неки паша заповедао не само бележнику и кнезу, него и самом среском начелнику. Њега је, ако је требало, потпомагао сам барон Војновић, десна рука грофа Тисе. Али за ту услугу морали су његови људи (500–600), при избору посланика, сви гласати на владину листу. Колико је то био губитак за општу српску ствар, за љубав једног човека и за љубав једне куће, напустити општи српски фронт и поцепати народну снагу”. Можда је такав изразито негативан став о Стевану Дунђерском, који је више био наклоњен либералима, али и мађарским владиним странкама, Продановић имао као изразити радикал, или је до сада потврђена прича о изразитом српству и борби за народ породице Дунђерски, можда и мало другачија, а подаци о овим дешавањима довољно контроверзни, а пут коначне истине магловит.

Продановић у мемоарима наводи да је због својих радикалских ставова и иступања имао потешкоћа радећи у Србобрану као лекар, као и да је био лично нападан у либералном *Бранику*, а напади на њега нису престајали ни после његовог познанства са једним од либералних првака др Стеваном Малешевићем.⁹⁵ Све нас то наводи, да за истином,

⁹⁴ Стеван Дунђерски, велепоседник, рођен је 1858. године, а преминуо је у својој 75. години, 21. августа 1933. у Србобрану. Био је брат од стрица индустријалаца и поседника др Гедеона Геде и Ђорђа Ђоке Дунђерског, са великим поседима у Србобрану. Како извори бележе Стеван „се пре Првог светског рата истицао у сомборској жупанији као један од Срба који су се свим силама залагали за борбу против мађаризације ових крајева”. Био је председник Српске православне црквене општине. (Петар Крстић, *Дунђерски Стеван*, Српски биографски речник, бр. 3, Нови Сад 2007, 453).

⁹⁵ Стеван Малешевић, адвокат, рођен је у Сенти 26. децембра 1842. а умро је, такође у Сенти, у току Првог светског рата 15. августа 1917. године. Завршио је основну школу и Гимназију у Новом Саду, а потом, као питомац Текелијанума завршио је права у Пешти 1867. године. После положеног адвокатског испита радио је као адвокат у Сенти и Новом Саду. Био је правни заступник, као и председник сенћанске Црквене општине, као и правни заступник Матице српске. После раскола Милетићеве Народне слободоумне странке, прикључио се Либералној странци, на чијој је листи биран више пута за посланика на народно-црквеним саборима. Писао је политичке и књижевне текстове у *Засјави* и *Бранику*. Био је члан Матице српске

о дешавањима у Србобрану почетком XX века, треба и даље истраживати изворну грађу.

Како је описивао друштвено-политичка дешавања у Србобрану, Продановић је исто тако својим проицљивим запажањима описивао локалне србобранске прваке обе странке (радикали/либерали) и њихове присталице. Како се увукла мржња међу припаднике различитих српских странака на локалу, она је још била израженија у Новом Саду, као још увек главном политичком центру Срба у Угарској, а преливала се и на изборе у оквиру народно-црквених сабора, који су постали место најгрубљих речи и највећих уцена. Један такав Сабор, који се одржао поводом бирања новог патријарха 1908. године је описао и Продановић, који је био, уз тешко агитовање србобранских либерала, ипак, изабран за депутата (посланика) на Народном сабору. Продановић описује, између осталог, и ситуацију поновног бирања патријарха, који би био по вољи мађарској влади. Да би остали на политичкој сцени на овакав вид уцене су пристали и радикали са својим првим човеком Јашом Томићем, изгласавши при поновном избору за карловачког патријарха будимског епископа Лукијана Богдановића, што се косило са свим радикалским принципима о избору патријарха и његовим дужностима. Штавише, радикали су се правдали да су гласали за избор кандидата мађарске владе због упражњености патријаршијског трона и нагомиланих послова, које треба решити. Такође, су своје „гласање” покушавали представити као својеврсну жртву зарад интереса српског народа, који су били угрожени дешавањима на Народно-црквеном сабору.⁹⁶ Продановић, иако члан Радикалне странке, на Сабору је остао доследан себи и својим идеалима, те тако није гласао за овај избор.⁹⁷ Свој боравак у Карловцима, на Сабору, Продановић је искористио за познанства са готово свим најважнијим првацима српских странака у Угарској, односно, радикала, либерала и самосталаца. Доследан себи, описао их је у критичарском тону. О потпредседнику

.....
од 1883, потом члан њеног Књижевног одељења од 1904. Такође, био је члан Управе за Српско народно позориште. Сахрањен је на сенћанском православном гробљу. (Теодора Терзић, *Малешевић Сјеван*, Српски биографски речник, књ. 5, Нови Сад 2011, 803–804).

⁹⁶ Г. Васин, *Сабори раскола*, Београд 2015, 701–702.

⁹⁷ Од радикала, осим њега, за избор нису само гласала још двојица: др Миша Михајловић и Живан Вилотић. Штавише, Јаша Томић је касније понављао у разговорима с њима, да су они очували образ Радикалне странке. (АВ, Ф. 444, а. ј. 589).

Српске народне радикалне странке др Николи Ђурђевићу,⁹⁸ имао је у начелу, добро мишљење. „Био је увек озбиљан и пун достојанства. По свему изгледа, да му је образом Др Полит био. Његови говори били су углачани и пуни фраза, без дубљег смисла и веће вредности. Држање му је било отмено и хладно. Поред свег тога био је доста цењен”.⁹⁹ За првог радикалског посланика који је учествовао у раду Мађарског парламента (Диете), правника Миту Мушицког,¹⁰⁰ забележио је да је био „добродушан и паметан човек али у његовом целом понашању било је нечега тајанственога. Он као да је патио од неке скривене бољке, што му није дала мира, ни кад је најрасположенији био. С тога су његове мисли малте не увек, тешке, једностране и песимистичке биле”.¹⁰¹ О председнику Српске народне радикалне странке Ђорђу Красојевићу,¹⁰²

⁹⁸ Никола Ђурђевић, по професији, адвокат, рођен је у Доњом Михољцу у Славонији, 12. октобра 1864. године, а умро је у Славонском Броду, на Видовдан, 28. јуна 1933. После завршене гимназије у Осијеку, завршио је 1889. правне науке у Бечу и Загребу. Бавио се адвокатуром у Славонском Броду. Залагао се за сарадњу са Хрватима. Од 1897. биран је за посланика на свим српским народно-црквеним саборима. Био је један од главних сарадника муслимана из БиХ у њиховој борби за верску и просветну самоуправу. Постао је 1920. повереник за правосуђе Покрајинске владе у Загребу, а 1921. председник Земаљске владе у Сарајеву. Сарађивао је у *Србобрану*, *Засјави* и *Народном гласнику*. Предлагао је да се откупи кућа Бранка Радичевића и у њој отвори Бранков музеј. Одликован је Орденом Св. Саве II степена и Карађорђевог звездом IV степена. Именован је и за почасног грађанина Зенице. (Драган Тубић, *Ђурђевић Никола*, Српски биографски речник, књ. 3, Нови Сад 2007, 635).

⁹⁹ АВ, Ф. 444, а. ј. 589.

¹⁰⁰ Мита Мушички, правник, рођен је у Локу код Титела 1868. године, а преминуо у Београду 27. фебруара 1935. После завршене Новосадске гимназије, као питомац Текелијанума је завршио права у Пешти и положио адвокатски испит 1901. Потом се настанио у Панчеву и бавио адвокатуром. Учествовао је активно у политичком животу, као један од првака Српске народне радикалне странке. Осим учешћа на црквено-народним саборима, био је посланик у раду Мађарског сабора од 1905. до 1908. године. У Панчеву је 1918. Радио на организовању Српског народног одбора, да би учествовао као делегат на заседању Велике народне скупштине у Новом Саду, новембра исте године. Преводио је с руског језика. (Т. П. Дринић, *Мушички Митија*, Српски биографски речник, књ. 7, Нови Сад 2018, 147–148).

¹⁰¹ АВ, Ф. 444, а. ј. 589.

¹⁰² Ђорђе Красојевић, адвокат, политичар, рођен је у Чортановцима 14. маја 1852, а преминуо је у Карловцима 25. септембра 1923. После завршене Гимназије у Карловцима и Новом Саду, завршио је права у Грацу, а докторирао у Инсбруку 1875. Положио је адвокатски испит у Загребу 1884. Учествовао је као добровољац у Српско-турском рату 1876/77. године. После окупације БиХ радио је 1879. као чиновник Окружног суда у Сарајеву. Као противник аустроугарске окупације премештен је у

имао је, може се рећи, најпозитивније мишљење. „Др Ђорђе Краснојевић имао је фину главу са дугачком, проседом брадом. Био је увек љубазан и помало тужно насмејан. Имао је благу нарав, правилно расуђивање и увек добру вољу. Сваки, ко је с њиме имао посла, заволео га је”.¹⁰³ Такође, доста повољно мишљење је изнео и о др Миши Михаиловићу (Михајловићу),¹⁰⁴ лекару и једном од оснивача Српске народне радикалне странке. Он је био „по природи оштар и сама страст. Свака његова реч, сваки његов покрет био је одређен и заокружен. Говорио је духовито са сигурним нагласком. Што год би радио, радио би с вољом, уносећи у рад целога себе. С тога полутане и слабиће није марио. Он је по духу можда једини био раван Јаши Томићу”.¹⁰⁵

Продановић је као један од главних сарадника (чланова) Српске народне радикалне странке у Бачкој био учесник и судионик важних друштвено-политичких дешавања, која су се одвијала на политичкој сцени Угарске у првим деценијама ХХ века. Он тако описује велики народни збор српског народа у Новом Саду, 12. септембра 1902. године, који је одржан као одговор на рушилачке антисрпске демонстрације, почетком септембра, у Загребу.¹⁰⁶ На овом величанственом збору

Срески суд у Чемерници (покрај Глине), да би, после неколико месеци (1880) дао оставку на државну службу. После положеног адвокатског испита отворио је своју канцеларију у Карловцима. Био је дугогодишњи председник Српске народне радикалне странке, посланик на више народно-црквених сабора. Учествовао је у стварању хрватско-српске коалиције и са њене листе изабран за посланика у Хрватском, а потом и у Угарском (Мађарском) сабору. Био је међу оснивачима „Српског сокола” у Карловцима и Српске банке у Загребу, као и члан већине значајнијих српских културних и патриотских друштава у Монархији. Почетком Првог светског рата је ухапшен и као већина српских првака интерниран. (В. Крстић, *Красојевић Ђорђе*, Српски биографски речник, књ. 5, Нови Сад 2011, 336).

¹⁰³ АВ, Ф. 444, а. ј. 589.

¹⁰⁴ У Продановићем мемоарима забележен је као Михајловић, а према постојећим подацима, реч је о др Миши Михаиловићу. Рођен је у Српској Црњи 1850, а умро у Карловцима 11. новембра 1911. године. Српску православну велику гимназију у Новом Саду завршио је 1869. а потом уписао медицину у Бечу. За доктора медицине промовисан је 1878. После тога, радио је у Карловцима као лекар. Био је један од оснивача Српске народне радикалне странке и један од њених најбољих говорника. Објављивао је политичке и књижевне чланке у *Засјави*. Именован је 1905. за члана Друштва српских књижевника „Змај”. (Г. Ђилас, *Михаиловић Миша*, Српски биографски речник, књ. 6, Нови Сад 2014, 878).

¹⁰⁵ АВ, Ф. 444, а. ј. 589.

¹⁰⁶ Нетрпељивост Хрвата према Србима, генерално, а посебно Србима у Хрватској има своје дубоке корене. Она се појавила у огромној мери са ставовима Хрватске

(преко 20.000 људи) су Срби из Јужне Угарске, иако сами угрожени мађарском политиком, дали недвосмислену подршку својој српској браћи у Хрватској. Усвојена је и резолуција, у којој је, између осталог речено: „без те би заштите српски народ у Хрватској и Славонији био присиљен приликама, да уставним путем – а у смислу праве слободе свију народа – затражи другу државно-правну основу, која би му обезбедила његов имовни и народни опстанак”.¹⁰⁷

Продановић је био један од једанаест кандидата Српске народне радикалне странке на изборима за Угарски сабор 1906. године, у Старобечејском срезу, али, захваљујући агитацији како мађарских странака, тако, нажалост, и српских либерала, није прошао.¹⁰⁸ Била су изабрана три радикалска представника, што је, донекле, ипак ојачало српску позицију, коју је до тада у Угарском сабору, бранио само либерал Михаило Полит-Десанчић.¹⁰⁹

Све српске странке у Угарској, па и радикали, су покушали у више наврата да сарађују са мађарским странкама и да окриве Беч и Аустрију за лоше привредне, али и друштвено-политичке односе у Угарској. Један од таквих покушаја је била и сарадња Срба и Мађара, у више наврата, 1906, 1908. и 1910–1912. године, која је, 1907. била заустављена доношењем Апоњијевог закона, а 1909. је опет стала услед анексије Босне и Херцеговине (крај 1908) од стране Аустро-Угарске, коју је здушно подржавала и мађарска страна. Тако су у пролеће 1907. били одржани велики народни зборови, на којима је осуђено доношење ригорозног Апоњијевог закона, од којих је, највећи, био у Великом Бечкереку, кра-

.....
 странке права крајем XIX века о ниском и поданичком пореклу Срба, а кулминирала је, нажалост, више пута у XX веку. Највећи вид испољавања такве мржње до Првог светског рата, биле су антисрпске демонстрације у свим деловима Хрватске, у септембру 1902, а најжешће и најбруталније су биле оне у Загребу, при чему је у три дана (1–3. септембра) уништavana српска имовина (дућани, установе световне, црквене, станови), уз велико одобравање целокупне хрватске јавности; Д. Микавица, *Српска њолићика у Хрватској и Славонији 1538–1918*, Нови Сад 2015, 265–269; Д. Микавица, Н. Лемајић, Г. Васин, Н. Нинковић, *Срби у Хабзбуршкој монархији...*, књ. 2, 335–336).

¹⁰⁷ Ово је било саопштено у IV одељку Новосадске резолуције, при чијој изради је учествовала отрежњена, национална српска омладина, којој је, тада, још увек, по својим годинама, припадао и Продановић. (АВ, Ф. 444, а. ј. 589).

¹⁰⁸ Продановић се нашао на утврђеној радикалској листи 31. марта као представник Старобечејског среза. На изборима за Угарски сабор није изабран ни Јаша Томић, као представник Белоцркванског среза. (*Застава* бр. 38, 1/14. април 1906; АВ, Ф. 444, а. ј. 589).

¹⁰⁹ Д. Микавица, *Српско њишање на Угарском сабору*, 257–260.

јем марта 1907. На њему је говорио и др Живко Продановић, који је, између осталог навео: „Тешко је замислити слободан и напредан народ без слободне школе. Каква школа, онаки и значај, онака и будућност [...]. Најприродније је да у слободној држави, сви једнако слободни будемо, а бићемо слободни ако нам све установе буду не само слободне и самосталне него и народне. Тада ће наша држава бити у стању да само корисно и племенито ствара и усређава народе своје”.¹¹⁰ Готово истовремено Срби су остављали и простор за сарадњу са Мађарима, о чему сведоче и заједнички народни зборови током пролећа 1907. У таквом покушају сарадње, одржан је и велики народни збор у Старом Бечеју, маја 1907. на коме је један од главних говорника био др Живко Продановић. Он је, између осталог, многобројном, окупљеном српском и мађарском народу поручио: „Надамо се да ће самосталност банке и ђумручине подићи све сталеже нашега ужасног друштва. Морална снага нашега друштва била би јача, подузећа обилнија, кретање у свима правцима брже [...]. Наша домовина мора бити самостална да буде слободна”.¹¹¹

Продановић је, у оквиру друштвено-политичких дешавања код Срба у Јужној Угарској у прве две деценије XX века, описао и издају српских националних интереса коју су према његовом мишљењу учинили некадашњи борци за српску ствар, који су се однародили зарад бољег живота и очувања својих положаја. Међу најгоре Продановић је убрајао уредника новог листа *Српство*, Милана Л. Поповића и последњег карловачког патријарха Лукијана Богдановића. Према Продановићевом мишљењу, Поповић је, између осталог, у својој књизи *Срби у Угарској и Србија као Пијемонти Српства* написао: „Србија није онај поуздани чамац, за којим треба наш народ у Угарској, да се навезе. Ми немамо више времена да сањамо о Душановом царству и да стварамо неке идеалне политичке комбинације. Србија чини у спољној политици авантуре и изазива слом. Не рефлектирамо на политичку улогу Србије”.¹¹²

¹¹⁰ Велики народни збор у Великом Бечкереку одржан је 18/31. марта 1907. Њега Продановић у својим мемоарима погрешно наводи да је одржан 1905. Збор су организовали припадници Радикалне странке, а присуствовало му је око 30.000 душа са територије Бачке, Баната, Срема, Барање. (*Застава* бр. 67, 24/6 април 1907; АВ, Ф. 444, а. ј. 589).

¹¹¹ Збор у Старом Бечеју је одржан пред више од 8.000 људи 29. априла/11. маја 1907. (*Застава* бр. 100, 5/18. мај 1907; АВ, Ф. 444, а. ј. 589).

¹¹² Милан Л. Поповић је, са још неколицином истакнутих представника Српске народне радикалне странке: др Миланом Свињаревим, др Ђорђем Тапавицом,

За патријарха Богдановића, Продановић је забележио да је на једној од седница Горњег дома Угарског сабора средином 1913. изјавио: „Мислим, да се према досадашњем писању новина могу очекивати нови сукоби. Да бих умирио своју савест, изјављујем, да потпуно одобравам политику грофа Берхтолда и имам пуно поверења у његову политику [...]. Мада Срби грчко-источне вере, који живе у земљама Угарске Круне осећају братски са својом браћом исте вере и племена на Балкану, ипак ће се држати чврсто своје наслеђене привржености према личности краљевој и љубљеној домовини”. Према Продановићу „политика грофа Берхтолда била је најгрубља и најнемилосрднија политика, која се водила против Србије и целог Српства. Ту његову политику могао је одобравати само онај Србин, који је потпуно заборавио на материно млеко и постао народни издајник”.¹¹³

Продановић у својим мемоарима не помиње скоро уопште Балканске ратове 1912/13. године, а своје учешће у Првом светском рату, као аустроугарског војног лекара, своди највише на описе боравка на Источном фронту, у пољској и позадинској болници, дубоко у Карпатима.¹¹⁴

Јавио се на мобилизацију 2. августа 1914, у команду 26. хонведско-пешадијског пука у Карловцу. Овај пук, је у великој мери, преко 90%,

.....
свештеником Тошом Милићем, инжењером Миливојем Матићем, основао 1910. Нову Српску народну странку, која је издавала свој лист *Српство*. Због мађарофилског става нове странке, њени представници су у српском народу називани „подрепашима” и јавно жигосани у српској јавности. (Д. Микавица, Н. Лемајић, Г. Васин, Н. Нинковић, *Срби у Хабзбуршкој монархији...*, 268; АВ, Ф. 444, а. ј. 589).

¹¹³ Патријарх Лукијан Богдановић, био је дуже време оптуживан од српске јавности за издају српских националних интереса, посебно, од стране радикалско настројене *Заставе*. Наглашавано је да је мађарофил и да се залагао за увођење мађарског језика у српске основне школе, као и да је подржавао политику притиска Аустроугарске на Србију. Продановић је у навођењу ове изјаве патријарха Богдановића начинио грешку наводећи да се то десило у новембру 1913, а он је страдао несрећним случајем крајем лета, почетком јесени те године, јер му је тело пронађено у 13/26. октобра 1913. у реци Ахи код бање Бад Гаштајн у Аустрији, у коју је отишао да се лечи. (Д. Микавица, Н. Лемајић, Г. Васин, Н. Нинковић, *Срби у Хабзбуршкој монархији...*, 269–270; АВ, Ф. 444, а. ј. 589).

¹¹⁴ Како сам наводи у мемоарима, боравио је у почетку рата, до децембра 1914. са својим пуком, као аустроугарски лекар, у Србији и Срему, али је о томе оставио забелешке у посебној књизи *Из рајне шорбице – Поход на Србију 1914. г.*, која је изашла у Београду 1927. године. Ово је још један посредан доказ да је своје мемоаре писао после те године. (АВ, Ф. 444, а. ј. 589).

био попуњен Србима и Хрватима.¹¹⁵ Овај пук је на почетку рата, био смештен у Србији, потом у Срему, да би крајем децембра, војници били послати на Источни фронт, у Карпате, а потом у Галицију. До средине јануара 1915. приспели су у Керешмезе у закарпатској области, који је био главна база аустроугарске војске према Руском фронту. Колико је аустроугарска војска била сломљена и нерасположена за вођење било каквих војних операција најбоље сведоче Продановићеве речи: „Углавном, њихове мисли биле су заузете, како ће што пре и што лакше, да спасу своју рођену кожу. О буди-каком херојском подухвату нису они ни у сну сањали. Њих је језа хватала, кад су само чули, да је руски фронт ту у најближој близини био”.¹¹⁶

Можда, на Продановићеву срећу он се на том путу разболео и остао је, прво као болесник, а потом као лекар у помоћној (пољској) болници, за прво време, у Керешмезеу, док је његов 26. пук наставио „пешице, мучећи се на сваком кораку, јер је снег сувише дебео био, право у Галицију”.¹¹⁷ Ова болница је ускоро била премештена и делила

.....
¹¹⁵ Аустро-Угарска је у Први светски рат ушла са заједничком војском од 415.000 људи. У почетку је имала 59 дивизија, али је тај број брзо повећаван, па је до краја 1914. мобилисано 3.350.000 људи, од којих је 2.080.000 одређено за ратишта, а 1.270.000 за резерву. Сваки пук, који се састојао од четири батаљона, имао је 1914. између 5.000 и 8.000 бораца, али им се капацитет временом смањивао. Цела држава је била подељена у 16 војних корпуса (области), а Срби су у већем броју живели у пет – Будимпештанском (Бачка и Барања), Темишварском (Банат), Загребачком (Срем, Славонија и Хрватска), Сарајевском (Босна и Херцеговина) и Дубровачком (Далмација). Недостатак аустроугарске војске је била њена етничка хетерогеност, при чему је постојала велика несразмера између броја официра и војника сваког народа. Словени су чинили 44% аустроугарске војске. Иза њих су следили Немаци са 28%, Мађари са 18%, Румуни са 8% и Италијани са 2%. Немци су чинили 3/4 официрског кадра, а њихов језик је говорило мање од 1/4 војника. У војним списковима Двојне монархије Срби и Хрвати су пописани заједно. Они су 1911. чинили 9,2% војске, односно 134.717 особа. Према попису који је обављен у целој држави 1910, однос Срба и Хрвата је био 43:57% у корист Хрвата. Ако би се ова размера применила на војску из 1911. у активним и резервним јединицама Срба је било близу 58.000. Војници који су говорили српско-хрватски језик забележени су као значајан проценат у 32 пука формирана до 1914, односно у још 15 који су основани до краја рата. Тако је један од њих, са високим, готово 90% српско-хрватским уделом био и 26. хонведско-пешадијски пук са седиштем у Карловцу, у који је, као војни лекар, мобилисан и Продановић. (Д. Микавица, Г. Васин, Н. Нинковић, *Пречански Срби у Великом рату 1914–1918*, Нови Сад 2018, 98–99; АВ, Ф. 444, а. ј. 589).

¹¹⁶ АВ, Ф. 444, а. ј. 589.

¹¹⁷ Исто.

је судбину аустроугарске војске на Руском фронту, односно према Продановићевим наводима: „Како је Аустро-угарска војска напредовала или назадовала, тако се и наша покретна болница за њом вукла. Скоро четир године били смо стално у Галицији и Буковини, мењајући једно и исто место неколико пута. За то време били смо више у резерви, него у послу”.¹¹⁸ Наравно, приликом сваке офанзиве, на обе стране, болница се пунила болесницима, рањеницима, од којих многи, нису успевали да буду спасени. О овим страхотама ратних дешавања Продановић је оставио упечатљиве призоре. Оно што је одлика и овог дела мемоара, јесу појединачни психолошки описи лекара, његових колега у болници, као и болесника, свих народносних структура хетерогене аустроугарске државе. Задржаћемо се на Продановићевом опису главног лекара болнице доктора Кахана, као и главног санитетског начелника Пољака, Мајевског.

Кахан „је био прави Јеврејин. Све добре и рђаве особине Јевреја биле су у њему развијене. Истина, он се колико је могао трудио, да изгледа друкчији. Али на крају сваке његове радње, избио је клин кроз врећу. Осетило се одмах, да је душа његова била душа ортодоксног Јеврејина. После свршене школе, он је ко и многи други Јеврејски лекари постао војни лекар. Ту му је каријера без много муке била осигурана. По готову, јер су сви виши војни лекари у Аустро-угарској и Мађарској војсци били Јевреји, па су тако свагда своје сународнике Јевреје обилно потпомагали”.¹¹⁹

Главни лекар, начелник болнице Мајевски, занимљив је стога што кроз његов опис из Продановићевог пера, и разговор који су водили, увиђамо нетрпељивост коју су Словени гајили према Двојној монархији, очекујући ускоро зраке слободе и стварање својих словенских држава. Како наводи Продановић: „Др Мајевски био је висок, постарији господин. Црте на лицу су му биле чисто пољско-словенске. Поглед му је био благ а ход достојанствен...После свршене инспекције ушао је са мном у моју собицу. Ту ми је много што шта о рату испричао, што ми дотле није било познато. А откуд си ти родом? Уједампут, радознало, запитао ме је. Из Мађарске, из Бач-Сентомаша. Да ли си Хрват или Србин? Србин. Сасвим тихо, осврћући се и лево и десно, рекао ми је он скоро нечујно ’Нас Словене чека велика будућност’. Не

.....
¹¹⁸ Исто.

¹¹⁹ Исто.

верујући самом себи, што сам од њега чуо, ја сам сав зачуђен, само гледао у њега. Како то, да је један тако висок активни Аустријски војни лекар смео, да тако отворено мисли и говори! Ипак то је била истина и јава. Др Мајевски био је у души још увек Словен. Он је само од невоље, ко и сви остали Словени, Фрањи служио”.¹²⁰

Продановић је на јесен 1916. постао и главни лекар болнице заменивши др Кахана, који се тешко разболео. Исте, 1916. године, исцрпљеној и уморној аустроугарској војсци на Руском фронту, из које се увелико бежало (дезертирало), у помоћ је дошла немачка војска, а болница је прешла под немачку команду. Иако је немачка војска била много снабвенија и у сваком погледу јача од аустроугарске, и у њу се увукао страх да је рат изгубљен и да ће његове последице за Немачку бити катастрофалне. О овоме сведочи Продановићев разговор са генералом Олфениусом командантом немачког корпуса, вођен јануара 1917. године. Обраћајући се Продановићу, генерал је, између осталог рекао: „Упамти добро, ми смо врло близу, да изгубимо рат. Не можемо, ма шта чинили, са Енглеском и са Америком изићи на крај. Ја сам две године дана пробавио на Западном фронту. Тамо је стално прави пакао био. Руски фронт је ситна сиграчка према њему. Видиш, то суво јужно воће и слатку мармелладу од њега, добија Енглеско-американски војник. А наш или ништа од тога или худу мармелладу од сточне репе. Ту лежи зец. Економски они ће нас дотући”.¹²¹ Како Продановић закључује „Аустроугарски генерали, знао сам, да су одавно изгубили веру и наду али да су горди немачки генерали посумњали у своју снагу, нисам веровао”.¹²²

Продановић је кроз своје мемоаре о времену Првог светског рата забележио и једну веома кратку, али изузетно вредну епизоду о проласку покрај болнице немачког цара Вилхелма и аустријског цара Карла, у зиму 1917. године. Према понашању цара Вилхелма, он је командант још увек горде, непобеђене Немачке, кога се чак ни његови рањеници много не тичу, док је цар Карло, забринут, помало уморан, као и сама Аустро-Угарска. Продановић пише: „Око три сата после подне на наше велико чуђење, скоро пред нашом болницом, зачуо се глас војничке трубе. А одмах затим малте не у галопу појавио се сам цар Вилхелм са његовом великом свитом. Око двадесетак корачаји испред свите он је

.....
¹²⁰ Исто.

¹²¹ Исто.

¹²² Исто.

гордо на свом бесном белцу пројурио крај нас. Његова свита: царска гарда, уланери, хусари, пратила га је узастопце. И ако се над нашом болницом вила застава са црвеним крстом, није цар Вилхелм на њу обратио пажњу, као да га се његови болесници и рањеници ништа нису тицали. После четврт сата опет зачула се труба. Цар Карло са његовом много мањом свитом појавио се пред нама. Кад је видео црвен крст, он је застао пред болницом, распитујући, колко и каквих рањеника у њојзи имаде. На мој одговор, да их само неколико лако-рањених имаде, наредио је своје ађутанту, да болници даде неколико кутија дворских цигара. После тога подбо је коња и салутирајући одјурио к фронту”.¹²³

Без обзира на присуство два цара, њихове војске (немачка и аустро-угарска) су изгубиле веру у победу и како наводи Продановић „Цар Вилхелм и цар Карло после краћег времена вратили су се натраг потпуно празних руку. Њихови војници, на њихову очиглед нису умели или нису хтели, да иду у сигурну смрт”.¹²⁴

Судбина Немачке и Аустро-Угарске се решавала на другим фронтима, при чему је Продановић приметио: „На Западном фронту, требала је, да падне главна одлука. Источни фронт уједампут посто је споредан фронт. Њему се није више придавала велика важност”.¹²⁵

То је остављало довољно времена Продановићу и свима у болници (болничарима, болесницима) да у часовима одмора играју карте, доми-не и друге друштвене игре, а неки од њих, као Продановић, да читају различита књижевна и филозофска дела и о њима расправљају. Из овог сегмента издвајамо Продановићева запажања о француској књижевности, односно Емилу Золи, и немачкој филозофији, Фридриху Ничеу.¹²⁶

За Зола је, између осталог, Продановић забележио: „Ветар кад је дувао, сунце кад се рађало и залазило, уопште све природне појаве биле су у његовим описима као нека злурада сила приказане, улевајући необјашњиви страх свему, што је на земљи постојало. Пред његовим очи-
.....

¹²³ Исто.

¹²⁴ Исто.

¹²⁵ Исто.

¹²⁶ Болница је имала и малу библиотеку. Како наводи Продановић „Књиге, што су се успут у напуштеној Отинији, Надворни, Делатину и Коломеји при нашем повлачењу нашле, биле су предате нашој болници. Да су случајно тамо остале, сигурно би сељаци са њима ватру палили. Међутим нама, оне су јако добро дошле. Ми смо их од свег срца примили и сваку њихову реч гутали. Већина књига била је на немачком и на француском језику. Више пута после читања настала је жучна дебата. Ту се заправо видело, колко је ко вредно”. (АВ, Ф. 444, а. ј. 589).

ма, све што га је опкољавало, било је тајанствено и пуно загонетки [...]. Место, да је здраву страну француског народа посматрао, он је у својим делима већма волео да његове болесне прохтеве разглаба [...]. Золин начин причања био је јединствен. Истина он је француски језик у много чему обогатио, али у многеме и изопачио...Списи Золини били су снажан одјек духовне снаге понижене Француске. Што су Немци код Золе ценили, то је била његова плодност и његов мистицизам. А те две особине као своје рођене, умели су Немци, да разуму и да схвате”.¹²⁷

За Ничеа је забележио следеће: „Његов дух стално пригњечен и обузет садистичким идејама, чак и кад је покушао да по нешто одгонета, губио се у непроходним душевним ћор-сокацима. Његово: 'Ништа није истинито, све је дозвољено' (Nichts ist wahr, alles ist erlaubt) господарило је у сваком његовом мишљењу и осећању. Он је био и остао у свакој прилици манијак [...]. Морал масе био је ропски, милосрдан и хришћански а морал Ничеов био је садистички као морал окрутих господара...Личност у свој својој величини и са свим својим нагонима, требала је да води свет. Ко се није хтео да повија под њено вођство, морао је бити онемогућен и прегажен. Циљ човечанства би био, да се на 'кугли земљиној створе надљуди' (Übermensch), који би место богова жарили и палили по свету. Њима би све било дозвољено. Они би немилосрдно окренули тумбе све дотадашње традиције и истине. Ни камен на камену не би остао по старом, кад би куцнуо њихов час и кад би њихова страховлада загосподарила”.¹²⁸

Продановић наводи да се водила расправа и о руским и свим другим европским писцима, а да су при томе „Настраност и болест писаца, као што је природно било, умели су лекари прецизније и боље, да схвате него што су то књижевни критичари могли, да учине”.¹²⁹

Крајем октобра 1917. године, после повлачења руске војске из Карпата, Продановићева болница је пребачена у резерву, у Радну (Раду) у данашњој Украјини. На том путу, Продановић је незгодно пао са својим коњем и притиснут њиме озледио унутрашње органе трбушне дупље. Због тога је био отпуштен из активне војне службе и нашао се, прво у Новом Саду, а потом и у родном Србобрану. У Новом Саду се у зиму, крајем јануара 1918. године, састао са Јашом Томићем, који се тих дана

.....
¹²⁷ АВ, Ф. 444, а. ј. 589.

¹²⁸ Исто.

¹²⁹ Исто.

вратио из дугогодишње интернације.¹³⁰ Вредно је истаћи и Продановићево запажање о песимизму Јаше Томића, који је уочио у њиховом разговору о блиском уједињењу јужнословенских народа после очекиване пропасти Аустро-Угарске. Томић је, према Продановићу, изразио велику резерву, јер „Запад и исток никад није могао да се сложи и да се изједначи. Сад наједнапут округа судбина је хтела, да наш народ покуша да то чудно дело изврши. Како? Под једну капу, да стрпа све супротне идеје: католицизам, ислам и православље, да помири монархију, Хрвате и народности и да на крају не дозволи, да се точак догађаја брзо и преко мере врти и окреће, газећи наше драгоцене традиције. Само опрезно и постепено смело би се напред ићи, јер сваки други пут би нас одвео на странпутицу. Да ли ће државници из Србије то моћи схватити; да ли ће Хрвати и Словенци на жртве пристати: како ће се народности владати?“¹³¹

С пролећа 1918, Продановићево здравствено стање је бивало све теже, тако да се подвргао тешкој операцији црева у Пешти, у јуна, а која је, на срећу, прошла одлично и његов живот био је спасен.¹³²

У овом делу мемоара, Продановић је оставио речито казивање о проласцима поражених војски Аустро-Угарске и Немачке кроз Војводину у октобру и новембру 1918. године, а оно што издвајамо су, можда тада пророчке Продановићеве речи везане за нанету срамоту немачком оружју, чији ће војници (Немци) само чекати другу, повољну прилику за освету европским народима. Како наводи Продановић: „Сад им ништа друго није преостало, него да се посрамљени што пре врате у понижену отаџбину, да се наново пред гробом Бизмарковим као гре-

¹³⁰ Јаша Томић је као један од најистакнутијих српских политичких првака био ухапшен одмах на почетку рата, у августу 1914. и затворен у Војном затвору у Петроварадину. Био је оптужен за велеиздају (сарадњу са вођама Народне одбране у Београду), подвргнут војној истрази, држан без хране четири дана, тучен. Из Петроварадина, пешице, спроведен је, прво у Инђију, потом Руму, и враћен, услед недостатка доказа у Нови Сад. Наново је био ухапшен, крајем августа 1914. и спроведен са већом групом истакнутих Срба у Јегру, да би после 5–6 недеља интернације, био поново пуштен. У децембру, после победе српске војске на Колубари, поново је ухапшен и интерниран у Сегедин, а потом у логор Мезетер, у коме је провео готово три и по године, да би у јануару 1918. био пуштен из интернације. (В. Крестић, *Јаша Томић – њолићички њорјреш 1856–1922*, Нови Сад 2006, 90–91).

¹³¹ Овакве мисли које су мучиле Томића биће изражене и при коначном уједињењу и стварању Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, при чему ће доћи до неслагања у погледу положаја Војводине, као и свеукупног положаја српског народа у новој држави. (В. Крестић, *Јаша Томић...*, 92–95; АВ, Ф. 444, а. ј. 589).

¹³² АВ, Ф. 444, а. ј. 589.

шници зауну, да ће, чим се згодна прилика буде дала, осветити данашњи слом и понижење”¹³³

Први део мемоара Продановић завршава присаједињењем (уједињењем) Војводине са Краљевином Србијом на Великој народној скупштини у Новом Саду одржаној 12/25. новембра 1918. године. Међу 757 изабраних делегата са територије Бачке, Баната и Барање, на Скупштини је био и др Живко Продановић, као представник Србобранске општине. Он је на другом заседању Велике народне скупштине од 27. фебруара 1919. у Новом Саду био изабран, као један од 24 представника са територије Војводине, у Привремено народно представништво (веће) Краљевине СХС, које је вршило законодавну власт до избора за Уставотворну скупштину Краљевине Србије.¹³⁴

*
* *
*

Други део мемоара није завршен, односно нагло је прекинут дешавањима у 1920. години и Продановићевим боравком у, још увек, полуразрушеном Београду. Зато можемо само да претпостављамо: да је у питању евентуална Продановићева болест и немогућност даљег писања, или је овај део мемоара неповратно изгубљен? Можда само привремено „затурен” у неком од архивских фондова или, ипак, наставак, можда, није ни написан? Оволики број питања само указује да је овај мемоарски спис вредан историјски, књижевни документ, чији учесници својим казивањима могу да потврде, а умногоме попуне празнине које о наведеним дешавањима постоје у историји српског народа.

Из овог дела Продановићевих мемоара издвајамо карактерне описе првака различитих странака у Привременом народном представништву, од којих, посебно истичемо, његове изречене речи о вођи радикала Николи Пашићу, као и прваку Хрватске (републиканске) сељачке странке

.....
¹³³ Исто.

¹³⁴ Привремено народно представништво Краљевине СХС је створено указом регента Александра Карађорђевића, као привремени парламентарни орган, 24. фебруара 1919, а први пут се састало 1. марта исте године. Привремено народно веће (Народно веће) је било највиши орган власти до избора за Уставотворну скупштину новембра 1920. године. Оно је било састављено од представника свих делова новоформиране државне заједнице, а Војводини је припало 24 места. Међу изабранима из Војводине био је и др Живко Продановић (Љубодраг Димић, *Историја српске државности – Србија у Југославији*, књ. III, Нови Сад 2001, 65–71; Драго Његован, *Присаједињење Војводине Србији 1918*, Нови Сад 2018, 585–589).

Стјепану Радићу и, напоследку, Антону Корошецу, вођи Словеначке народне странке. Описујући, између осталих, и њих тројицу, Продановић је показао и приказао све потешкоће новоформиране државе у економском, културном, а посебно политичком погледу.

За Николу Пашића је с правом приметио да је он постао „услед своје тајанствене природе и своје сретне звезде легендарна личност. Народ Србије па и осталог Српства, веровао је, да је он богодани српски вођа и пророк [...]. Тајанствено ћутање Пашићево и његове кратке изјаве биле су за народ пуне загонетки. Пашић се политички није заплео, ни збунио ни у најтежим часовима, јер чим би га срећа почела, да напушта, он би за тренут устукнуо, па ако је потребно било, и повукао се да би после макар заобилазним путем до свог циља дошао. Био је од природе довитљив, имао политичке интуиције и својом необичном појавом умео да задиви и задобије свет [...]. И према двору није био богзна како поверљив, његова изрека: да је краљевство као усијана пећ, ако јој близу приђеш, опећеш се, а ако се и сувише удаљиш од ње, прозебћеш, јасно показује, шта је он о монархији мислио”¹³⁵

За Стјепана Радића, Продановић није имао никакве речи хвале. За њега је, између осталог, изјавио и следеће: „Он је био што се морала тиче до крајности непоуздан. За час, па је мењао и мисли и жеље на очиглед целог света. Никада није био на чисто, шта ће идућег тренутка, да заступа [...], његова неправилна лобања, прђав нос и нескладни телесни склоп, све је одавало, да је у њему беснила ђаволска ћуд. Био је душевно болестан и стално неурачунљив [...]. Цео духовни живот хтео је он блатом да окаља. Једном речју био је политички дијабличар. Смрад, трулеж и све што је с трулежом у вези било је њему свето. У ствари такав је био Стјепан Радић”¹³⁶

За Антуна Корошеца записао је: „Све што је радио, радио је у духу Ватикана и по напред утврђеном плану. Био је необично љубазан, опрезан и мудар. Мада је био вођа мале клерикалне словеначке странке, ипак се умео наметнути као судија у спору између Срба и Хрвата. Знао је вешто, да се додвори како двору, тако и угледним српским и хрватским политичарима. По потреби и са Радићем је шуровао [...]. Самосталност Словеније то је била његова главна брига. За СХС није много марио, само из велике нужде пришао њојзи”¹³⁷

.....
¹³⁵ АВ, Ф. 444, а. ј. 589.

¹³⁶ Исто.

¹³⁷ Исто.

И сам је узео учешће у раду Привременог народног представништва говорећи о аграрној реформи, која према његовом мишљењу није изведена правично.¹³⁸ Говорио је о „потреби додељивања земље беземљашима, истичући, да се за процват државе, осим других важних реформи и реформа аграрна имала што пре и што коренитије, да се реши и спроведе”.¹³⁹

У овом другом, недовршеном делу мемоара издвајамо Продановићеве шетње кроз разрушени и девастирани Београд, у коме се он, поново, сусрео са својим, друговима из разреда, лекаром Светиславом Стефановићем и инжињером Пером Путником, са којима се подсетио заједничких, безбрижних, младалачких дана, али и блиставих тренутака, победе српског оружја, заједничке државе, сна свих Срба из Јужне Угарске. Такође, сусрео се и са познатим историчарем, дугогодишњим пријатељем, Јованом Радонићем, који је учествовао на мировној конференцији у Паризу 1919. по коначном одређивању граница Краљевине, при чему му је изложио борбу за зеленим столом за војвођанске територије, која је била тешка и исцрпљујућа.

„За мал те не четири године окупације Београд је био потпуно опустошен, небројени пут, што се за њега у историји знало. Станови су били опљачкани, врата и прозори разбијени или некуд одвучени. Рађње су зјапиле празне без робе као нека страшила. Многе куће биле су или разрушене или мање-више оштећене. Калдрма и фластер, како-где разривени [...]. Ту на улицама разрушеног Београда осетио сам, шта је Србију коштало уједињење јужних Словена [...]. Цео Београд, па и цела Србија могла се слободно у црно увити, јер је опаки непријатељ сваку стопу њену обилно српском крвљу залио”.¹⁴⁰

.....

¹³⁸ Одредбе Аграрне реформе с почетка 1919, најавиле су експропријацију великих поседа и давање те земље онима који је нису имали (беземљашима) и онима који је нису имали довољно. У те групе су се убрајали: инвалиди, удовице и сирочади ратника, војници-добровољци. Ипак, већ у августу 1919, Влада је забранила отуђивање и оптерећивање великих поседа, тобоже да би се стекао бољи увид у њихов састав, а у септембру 1920. је предвидела да се земља тих поседа издаје у четворогодишњи закуп, а не да се дарује трајно, поменутиим категоријама. Овако половицим потезима, Влада је учинила ограничене уступке сељацима и другим угроженим категоријама. Такође, политика аграрне реформе је искључивала припаднике националних мањина. (Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988, Kraljevina Jugoslavija*, knj. 1, Beograd 1988, 97).

¹³⁹ АВ, Ф. 444, а. ј. 589.

¹⁴⁰ Исто.

Продановић је „Шетајући се тако унакаженим Београдским улицама”, после дужег лутања, нашао „Свога доброг друга Др Светислава Стефановића” у његовој лекарској ординацији. У разговору који се повео, Стефановић је изјавио и следеће: „Ето, како су мађијски, самном поступали Србијански критичари! Особито се Јов. Скерлић околио на мене, а и други нису били много бољи од њега. Ништа, ама баш ништа, што сам ја написао или рекао, није било добро и од вредности. Не само да сам ја шарлатан био, него да сам и туђе ствари поткрадао [...]. Нису ли они у прошлости исто тако немилосрдно нападали нашега Змаја, Лазу Костића и уопште све Војвођанске писце а у звезде ковали своје осредње и лоше писце. Бојим се да ће и са војвођанским политичарима исто тако поступити. Неће их пустити, да се развијају а глас њихов прогласиће за промукао. Ни у ком случају неће дозволити, да се ма где истакну. Да је сам велики Светозар Милетић жив и њему би гледали, да замере”. За Стефановића, Продановић је приметио да је био „јак амбициозан и сав жедан славе. Био је модеран песник али без оног правога песничког надахнућа, што је само великим генијима дато. Он је више својим знањем и својим оштрим интелектом умео да засени и одушеви читаоца. У историји књижевности није могао, да се обележи као нека изванредна личност [...]. Био је нема сумње даровита и паметна глава и добра душа али његов карактер није увек био беспрекоран”.¹⁴¹

Свога давнашњег друга Србобранца Перу Путника, инжињера, Продановић је нашао у његовој приватној грађевинској фирми. Њих двојица се нису видели веома дуго, још од бечких студија 1903. године. „Карактер његов, био је карактер пословног човека. У нечем је потсећао на грађанина Ибзеновог Солнеса. Док је Солнес хтео и умео, да гради палате и цркве са високим торњевима, инжињер Пера сањао је о грађењу, финих простора, широких друмова и дугачких железничких пруга...Кад сам му приметио, да је он једини од својих негдашњих другова дошао до свог жељеног циља, он се слатко насмејао. Јесте, тако је, али да знаш са колико мука и понижења. Ови, Србијанци, ма колико, да си им одан, не верују много нама пречанима. Још и дан данас називају нас 'Швабама'. И то чине чак људи на високим положајима. Шта ћеш, тако је њихов менталитет. Ми, с наше стране, не смемо им то пребацивати. Они су, особито њихова интелигенција, љубоморна

.....
¹⁴¹ Исто.

на своју прошлост, и на своју земљу. Сад кад је држава проширена, биће мислим места, за све људе од вредности, па ће тај антагонизам сам од себе отпасти. Вараш се љуто. Још дуго ће трајати то њихово неповерење, јер је оно дубоко усађено у њиховим душама”.¹⁴²

Сусрет са Радонићем је био веома пријатан, искрен, пријатељски, при чему је „радо пристао, да ми исприча, шта је он у Паризу видео и доживио. За границе Војводине се водила велика битка, а особити страх је југословенска делегација имала од Румуна, који су на челу са њиховом краљицом, богато одевени, били сигурни „тврдо верујући, да ће нам одузети цео Банат до Тисе. Румуни су латинског порекла и латинска покрајина били. Они су макако ствар узели, били ближе западњацима. Ту је лежао кључ решења. Бојали смо се, да ће Клемансо, око кога је краљица облетала, можда покушати, да изађе Румунима у сусрет. Али добар је Бог био”. Радонић даље наводи да је проблематично било и са мађарском делегацијом, јер „Бајски трокут поред свег нашег напора, није могао бити спасен. Изгледа, да су Енглези а можда и сам Лојд Џорџ штитили Мађаре и хтели, да им спасу, што се спасити могло. Мађарска аристократија имала је одвајкада тесне везе са енглеским вишим круговима. Ипак, Суботицу око које се много копља ломило, нису могли спасити”.¹⁴³

Привремено народно представништво је завршило свој рад закључивањем избора за Уставотворну скупштину 28. новембра 1920. године. Продановић се помиње и као посланик овог тела, међу 44 војвођанска посланика. Када је после доношења Видовданског устава 1921. године, Уставотворна скупштина прерасла у прву Народну скупштину Краљевине СХС, у њеном саставу, се нашао и Живко Продановић. Ипак, од нових избора одржаних марта 1923. и утврђеног састава посланика новог скупштинског дома, не наилазимо више на име др Живка Продановића.¹⁴⁴

Највероватније се повукао и из страначких органа у Војводини, јер су последњи његови забележени јавни наступи 1921/22. године. На њима се Живко Продановић залагао да се створи Средишњи одбор Радикалне странке за Војводину, који би заступао интересе Војводине пред централним органом странке у Београду. Такође, Продановић се

¹⁴² Исто.

¹⁴³ Исто.

¹⁴⁴ Љ. Димић, *Историја српске државности...*, 71; Slobodan Bjelica, *Radikali u Vojvodini 1919–1929*, Novi Sad 2004, 54, 55.

залагао и за већи улазак мањинских заједница у одборе и на листе Радикалне странке.¹⁴⁵

Ове, на неки начин, превише демократске, либералне Продановићеве идеје, нису биле прихваћене на прави начин од централних органа странке, што је, можда, допринело да се др Живко Продановић повуче из политичких збивања, а изгледа и из органа странке.

Како више није био политички активан, могуће да је време посветио писању како књижевних, тако и историјских дела, као што су: *Роман Разорено сјахијско њездо* (1926) и књига – роман *Из рајне шорбице* (1927).

После тога, Продановић, се, изгледа, у потпуности, повукао, водећи миран породични живот. Између осталог, у овом периоду, с краја двадесетих и средине тридесетих година, настали (написани) су његови мемоари, које смо, у кратким цртама, издвајајући поједине сегменте, надамо се, верно приказали. Умро је, помало заборављен, у родном Србобрану 1947. године.

*

* *

Продановићеве мемоари представљају примарни извор за изучавање историјских, књижевних и културно-политичких збивања у јавном животу Срба у Јужној Угарској крајем XIX и прве половине XX века. У опису личности, мемоари обухватају и психолошке описе личности, који су умногоме интригантни, а у понеком детаљу и веома контроверзни. Можда зато, ови мемоари и нису били објављени за Продановићевог живота.

Сматрамо да је Продановић, у свакој прилици, остао доследан себи, својим идејама и идеалима, макар му то, више пута, није никако ишло у прилог. Зато је и могао, без икакве лажне скромности, да сачини стихове песме Непроменљив:

„Рађе ћу и презрен остати по страни,
Али веран себи, вечно духом исти,
Пркосећи себи као гранит чисти.”

Сања Гавриловић, виши архивист

.....
¹⁴⁵ S. Bjelica, *Radikali u Vojvodini...*, 16, 17.

Биографија др Живка Продановића

Живко Продановић, лекар и књижевник, од оца Јована и мајке Катарине, рођене Тедић, рођен је 11. марта 1876. године у Србобрану. Породица Продановић, пореклом из Ужичке Каменице у Србији (село Богданице), настанила се после 1690. године, најпре у Доњем Ковиљу у новоствореној Подунавској војној граници. Генерал Сава Продановић који је добио племство „од Ужичке Каменице” живео је до (око) 1700. године. Његов потомак, Михаило Продановић, прешао је из Војне границе у Србобран као „немеш” око 1807. године. Једна грана ове породице прешла је у Арад, а друга у Петровград. Живко је потомак огранка породице Продановић која се населила у Србобрану. Велику српску православну гимназију завршио је у Новом Саду 1896, а студије медицине у Бечу 1903. године. Живко Продановић изабран је за општинског лекара у Србобрану 1904. године. Био је у браку са Чехињом Аном Вурдак из Беча. Имали су троје деце, две кћерке и једног сина: Катицу удату Вукчевић, дипломираног правника; Јованку Продановић, дипломираног филозофа и сина Леа који је умро после мучења у логорима 1943. године.

Још у младалачким данима почео је да се бави политиком. Био је против Апоњијевог школског закона, који је Србе доводио у неравноправан положај. Одржао је 1907. оштар говор који је био запажен у јавности. Биран је тада за посланика у Народно-црквеном сабору за Старобечејски срез.

За време Првог светског рата био је мобилисан као санитетски капетан и лекар у аустроугарској војсци, при чему је највећи део времена провео на фронту у Карпатима. После завршетка рата, вратио се у Србобран и учествовао као посланик са још седам делегата из Бачке, на Великој народној скупштини у Новом Саду 25. новембра 1918. године, када се Војводина припојила Краљевини Србији. Потом је изабран

за народног посланика у Скупштини Краљевине СХС 28. новембра 1920, на радикалној листи, где је одржао неколико запажених говора на тему аграрне реформе, о Теолошком факултету, Народном универзитету итд. Продановићевим утицајем и залагањем, Србобран је тада добио Гимназију.

Живко Продановић бавио се новинарским и књижевним радом. Још као омладинац и доцније, сарађивао је у многобројним листовима: *Српској речи*, *Сарајеву*, *Жени*, *Женском свешћу*, *Застави*, *Новом Саду*, *Бранковом колу*, *Карловцу* и другим листовима. Био је уредник гласила Народног већа *Србобран* (1918), а касније је издавао радикалски *Нови лист*. Подржао је левичарску омладину 1931, која је издавала у Србобрану *Наш лист*.

Писао је песме, од којих је две компоновао Исидор Бајић (*У зору* и *Повраћајак у завичај*). Потписивао се под псеудонимом Андрија. У Србобрану је штампао 1911. године књигу у три свеске под насловом *Мој њоћлед на свешћ* у којој је изнео своја политичко-филозофска разматрања. Роман *Разорено сјахијско њнездо* објавио је 1926, а потом је, 1927. године, објавио књигу под насловом *Из рајине шорбице* у којој је детаљно приказао доживљаје из Првог светског рата. Умро је у Србобрану 9. јуна 1947. године.

Без пута и мисте

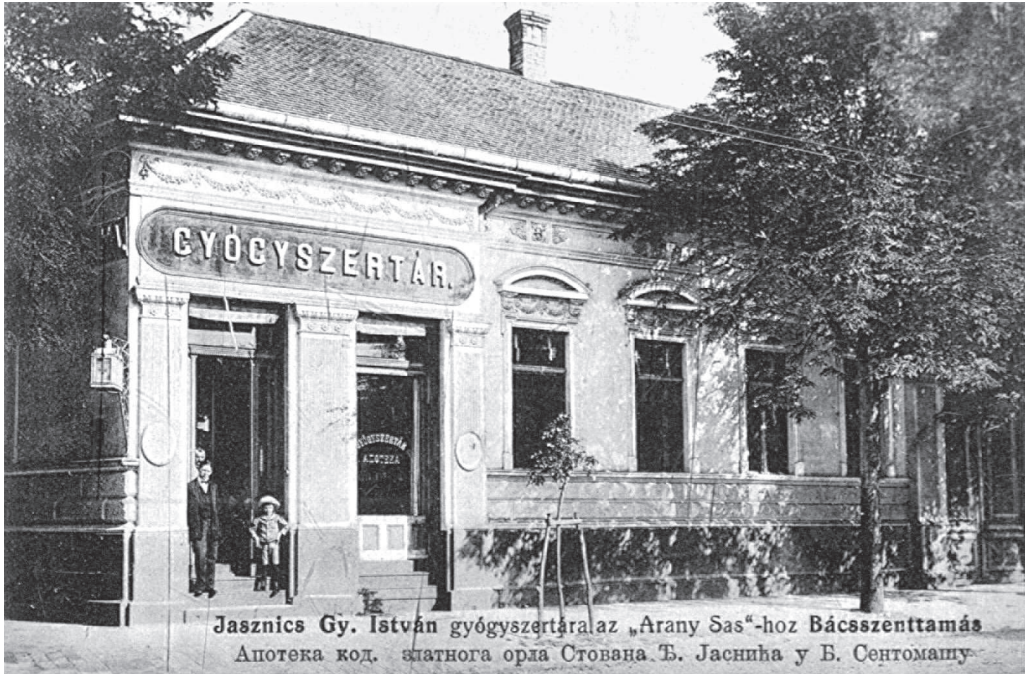
Аве духа до прелетим за нас ко на крили
У неодољед горе, ти саме планете;
Отде међу светом све равине и мим,
Задригашо, за се, без пута и мисте.

Мемоари др Живка Продановића

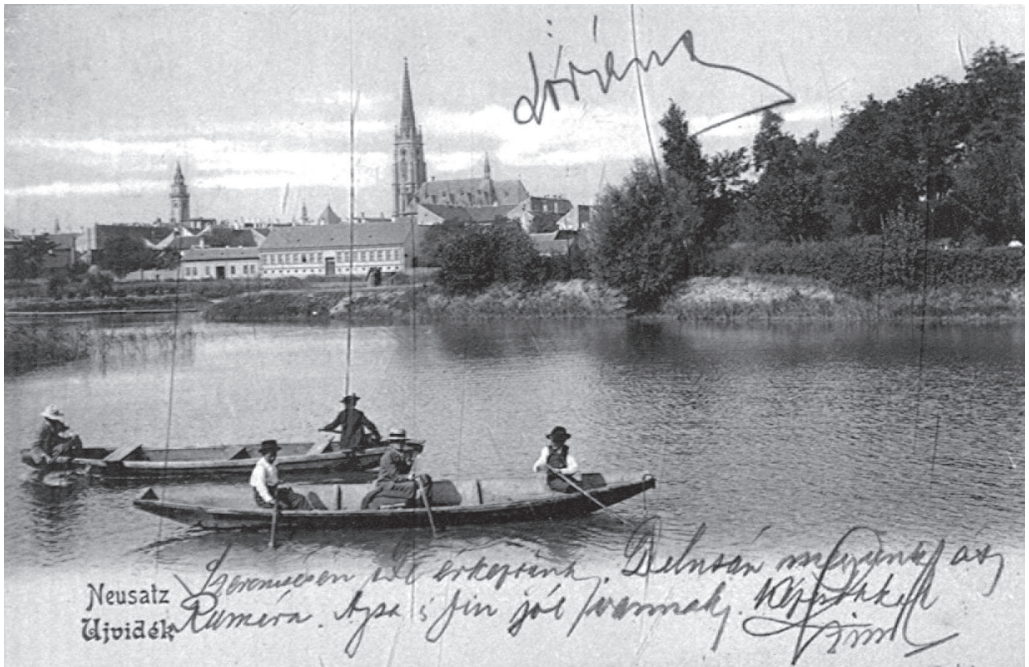
Ко рашчрпана топа још жини дан,
Чак и доле земне напустила жада,
Ушогена мисо, ко роса на трони,
Кад је јесен рача следи изнекада.

Ко велик о ситену, кад се затонум,
А с обале дрве на хиваде латица,
Тако још ја жеља одлету из душе,
Латка ко је пукала романтична жада.

Куд погледа око море, суза сама,
Нема воље живе, да разреје груди:
Нас кад се вихар са мучком пошани,
Затушила земља, затушила вуда.

Разгледница са мотивом „Апотеке код златнога орла” у Србобрану (1913)

Разгледница са мотивом Дунава – Нови Сад (1917)

Уредничка напомена

Приређивање и публикавање мемоара др Живка Продановића (архивска јединица 589, Мемоари и поезија др Живка Продановића), које Архив Војводине чува и стручно одржава у Збирци др Јована Милекића, 1841–1963 (у Регистру архивске грађе Ф. 444), је наш прилог проучавању историје, али и ширем погледу на друштвено-политичке догађаје и културу Срба у Јужној Угарској, односно данашњој територији Аутономне Покрајине Војводине. Жеља нам је да објављивањем ових мемоара, доприносимо неговању културе сећања, и тако отргнемо од заборава, многе српске националне и културне посленике, делатнике у „славу Бога и Рода”, којима је несумњиво припадао и др Живко Продановић, пламени родољуб, лекар, књижевник и политичар.

Осим тога, овако приређени за штампу, мемоари представљају и својеврстан наставак архивског издања *У незаборав њрошлости. Личности из обласћи културе и уметности од групе њоловине XIX до њрве њоловине XX века у архивској Збирци др Јована Милекића* (Нови Сад 2020), које је такође објављено на основу архивске грађе ове збирке, из пера Сање Гавриловић, вишег архивисте у Архиву Војводине.

Језик и правопис. У мемоарима су доследно поштоване особености језика, правописа и стила изворне архивске грађе, а које припадају функционалностилском комплексу одступања од општеважећих ортографских норми савременог српског језика у писању великог слова и употреби правописних (интерпункцијских) знакова (тачка уз академску титулу нпр. Др.), као и друга правописно-граматичка обележја регионално омеђеног варијетета српског језика у грађи.

Тиме смо желели да сачувамо аутентичност језика и стила, као и додатне емоционалне и експресивне особине исказа документа. То се пре свега види у различитим решењима назива институција, употреби архаичних речи, израза и термина тога времена, германизмима и

другим туђицама, као и употреби вишечланих назива инстанци државне и црквене управе и хијерархије. Остала решења оновремене лексике и правописног узуса која се не подударaju са општеважећом нормом савременог српског језика, вероватно су била инспирисана социолингвистичким разлозима и ми смо их такође у потпуности поштовали.

Све слике у овој књизи, разгледнице са различитим мотивима, припадају Породичном фонду – Теофановић (Ф. 566), који се такође чува и стручно одржава у Архиву Војводине.

Мемоари Др Живка Продановића

Први део I

Рођен сам 11 марта 1876 године у Србобрану од оца Јована и мајке Катарине рођене Тедић из Буковца. Моје рођење коштало је здравље моје матере јер је она после тога стално боловала и на крају 1877 године услед те бољке и умрла.

Причају да је била врло лепа: да су јој све црте на лицу биле правилне; очи црне као ноћ и увек полузатворене; обрве танке и једва приметне; нос мало повијен; боја лица бледо-румена; коса необично бујна и црна. Због болести и слабости и како је доста висока била, обично се знала мало да погури.

Ход јој је био снисходљив, лаган а цело држање скромно, скоро срамежљиво. Изгледа, да се она, рођена Сремица никако није могла да снађе у Бачкој средини. А можда се и због тешке болести, што ју је стално тиштила, није могла поред најбоље воље, да се свесрдно уз нови дом и ново друштво припије.

Како је живела, како се патила, какве су је мисли занимале и какав је карактер имала, није ми ни од кога саопштено. Једно је доста чудно, да јој надгробни споменик није мој отац него њена мати Христина Тедић подигла.

Тако смо ја и моја сестра Марија, која је од мене годину дана била старија, остали двоје мале сирочади.

Али Бог је био добар. Мој отац се брзо после тога оженио са Катарином Сивачки рођеном Миливојевић. То је за нас децу била велика срећа. Нова наша мати није била само умна и исправна жена, него поред тога и добра душа. Она нас је од првог часа пригрлила као своју децу.

Неговала нас је можда боље него рођену децу. У њеном окриљу и са њеном милошћу могли смо безбрижно уживати све дечје радости. На томе су нам могла многа деца с правом да позавиде.

Уз њену помоћ и њену бригу, били смо увек чисти, уљудно обучени и сити. Из њених уста никада нисмо чули погрдну реч или какву тешку претњу. Напротив сваки час нас је мазила, сваки час нам је тепала. Иако нејака деца, ми смо ипак ту њену великодушност до дна наше душе осећали и њу као једину нашу покровитељку сматрали. У то доба никога на свету нисмо толико волели као њу, нашу нову мајку. Она нам је била све и једина утеха на земљи.

Кад сам ја добро проходао моја сестра Марија трчала је као каква срна. У то доба нас двоје смо једно другом били једини другови. По цео боговетни дан ми смо у игри време проводили. Сећам се, да смо имали нека мала колица, пуна различитих играчака и да ми је сестра сваку од њих показивала, уживајући и сама у мојој радости. Особито је пазила, да се штогод не поцепа или разбије. Понашала се као нека маторка. Водила ме је, куд је хтела и забављала на свој начин.

Брзо затим смо још једног друга запатили. Ни мање, ни више, то је било мало псетенце, по имену Хектор, фине глатке црно-беле длаке, паметне главице, увек жмиркав са подужим репом и пријатним гласом. Он се од првог дана уз нас чврсто припио, стално пред нама шенио, где год смо се ми случајно нашли и он се појавио. У опште делио је с нама и добро и зло. А ми смо га што год смо више могли са исхраном кљукали. Више пута смо и кришом по нешто из кухиње без маминог одобрења за њега узимали, само да би наш Хектор што боље и што удобније живио. Волели смо га, као да нам је брат рођени био.

Мало по мало, па се круг наших пријатеља проширио. Истина ми тада нисмо још имали везе са другом, туђом децом али у нашем дворишту било је пуно домаћих животињица са којима смо умели да се спријатељимо.

Тако су неколко питомих зечева били после Хектора наши присни и добри другови. Било их је свакојаке боје: чисто белих са црвеним очима; шарених са финим шапама. У свима њима уживали смо од свег срца и стално смо их посматрали. По некад смо се са њима и сиграли, па чак покушавали да се са њима и споразумемо. Нама је изгледало да они нас воле, јер су нас пуштали да их милујемо, да их ношамо с једног места на друго, да њихове мале хранимо и све да чинимо што нам је по вољи било.

Осим тога по нашим голубарницима и на нашем тавану живело је много голубова. Њих такођер пробали смо, да увучемо у наше друштво. Испочетка хранили смо их ко обично, што се ради, а доцније кад су се на нас навикли, давали смо им из наших рођених руку. На послетку толико смо их припитомили, да су чим су нас спознали, на наша рамена и наше главе слетали и са својим крилима као са неким раширеним лепезама више нас у ваздуху махали.

Ја сам се у почетку нешто од њих бојао али полагао па сам толико на ту њину чудну забаву научио, да ми је врло мило било гледати их, како се више моје главе лепршају.

То наше заједничко баратање са нашим домаћим животињицама било је за мене и за моју сестру Марију право задовољство.

Ми у њима нисмо гледали само просте животиње него много више, ми смо њих сматрали за своје праве другове. Надевали смо им различита имена као да су људска створења била. Уживали смо, кад су се и они радовали а били смо тужни, кад им је понеком фалило по нешто. Веровали смо, да међу живим створовима нема границе и да животиње као и људи имају нешто од душе и од разума. С тога смо, кад год се живина клала, били дирнути и пуни бола, бежећи да невидимо крв од невине жртве.

Сећам се, да смо једном приликом по цичи зими нашли једно зече мртво, сахранили га брижљиво као да је наш најбољи пријатељ био, над гробом му подигли мали дрвени споменик и дуго га времена обилазили.

После извесног времена и комшијска деца смела су по кад-кад да нас посећују а ми смо их оберучке примали. Ми пак из нашег дворишта ни пошто нисмо смели никуда на поље излазити. То нам мати ни пошто није дозвољавала. Бојала се сирота, да нам се тамо какво зло не догоди.

Поред свега тога комшијска деца добро су нам дошла. Она су нас у многоме обавестила, шта се изван наших зидова догађа. Научила су нас, како да се у којој игри понашамо. Уопште унели су нов живот у нашу средину. Полагано и наше невинне душе почеле су да чезну за нечим новим, што до тада нисмо знали да постоји.

Шта је то управо у суштини било није нас много бринуло. Ми смо ко свака деца по нашем схватању све ствари судили. Али у главном веровали смо да је све око нас пуно невидљивих сила и духова и да се њих треба што боље чувати.

Тако, чим је шушнуо ма најмањи листић на неком дрвету или чим се чуо из даљине неки неодређени глас, ми смо одмах задрхтали чекајући, да се после тога нешто необично пред нашим очима појави.

То се истина никада није догодило. Али ми смо и даље тврдо веровали да између неба и земље има много загонетки.

Какве су то загонетке и њихове тајне могле да буду, у то наши млади мозгови нису улазили. Нас то уопште није занимало, него чим би страх од непојмљивог исчезао ми смо опет били чили и весели, наново смо опет отпочели, где смо застали, игру и певање.

Безбрижно тако текао је наш живот. Сваки часак сласно је искоришћен, да би се што слађе провело време. Страст за игром толико је овладала нама, да смо често пута на све друго заборавили, чак и на само јело.

Није потрајало дуго па смо као и друга деца, приче и бајке силно заволели, особито оне што су у себи много чаробнога садржавале. Виле, бауци, џинови, сви ти необични створови, све је то пријатно нашим ушима звучало. Убезекнути слушали бисмо их по читаве сате. Чак и кад су биле потпуно невероватне и бесмислене, ми смо их са великим задовољством гутали. Наша машта била је стално напета и узаврела. Ми сами нисмо још умели да причамо, али кад је неко почео, да прича, ми смо унапред знали, шта ће се кад, што догодити и какав ће крај у приче бити. Озарени смо били, кад се прича свршила и кад је испало, ко што смо предвиђали.

У то доба у нашој кући долазиле су и неке циганке, колко се сећам, баба Кида са њене две кћери, Мартом и Ленком, да обаве теже послове: рибање пода, прање крпа, чишћење свињца и кокошињака, што служавка сама није могла, да посвршава. Оне су нам тада кришом почеле, да враћају хвалећи се да умеју на длаку сваком судбу и будућност да претскажу. И ако су то све само циганске лагарије биле, ми смо држали, да ће се све тако, ко што су оне лагале и догодити. Заводљиве и слатко-речиве ко што су биле, умеле су вешто да нас скоро опчине.

Ми смо их пријатељски заволели и једва чекали, да субота дође, кад су се оне обично са торбама на леђи појављивале. Одмах чим су оне стигле, ми смо гледали, да се около њих нађемо. Као магнет привлачиле су нас њихове лагарије.

По кад-кад смо и у њихове прљаве торбе загледали, јер смо јако радознали били шта је, боже све у њима сакривено било.

И заиста у њиховим торбама било је свега и свачега: масних, из-анђалих карата; парчад сланине и округлог хлеба; флашица за ракију, и по неко дугме. Осим тога нове, дрвене варјаче и кашике и по која крајцара.

Све што су оне, крстарећи по селу подобивале, оне су просто у торбе трпале и пред вече или у саму ноћ у своје черге, што су на крај села лежале, својим породицама односиле.

У главном њихов главни занат било је просјачење. Од рада, особито тежег, оне су бежале. Или ако су по нешто теже радиле, онда су гледале да се што боље наплате. Никад им човек није могао доста да надаје, увек су више мољакале, јер им је обично мало било, што им се нудило.

Насред нашег дворишта као нека сувача дизала се у вис кудељара, у којој се у пола прерађена кудеља млела. У средини кудељаре подигнут је био широки круг, од самих врло дебелих храстових пањева, по њему су огроман округао камен, који је горе уз осовину добро и јако причвршћен био, уоколо коњи вукли.

По кругу свуда била је подебело посута кудеља, коју је тежак камен немилосрдно газио и све што је у њој чврстога било у плеву смлавио. После два-три сата млевења, била је кудеља мека као перје.

Пред том кудељаром, кад је киша случајно падала или кад млевења није било, ми смо са нашим друговима свакојаке игре играли. А кад само се напослетку и сувише заморили, ми смо се у њено издубљење повукли, па смо онда око дебеле осовине, причајући, време проводили. Ту смо неузнемирени, незапамћену радост уживали и озбиљно замишљали да од нас нико на свету није сретнији. Да нас мати од времена на време није дозивала, ми бисмо валда и саму ноћ тамо проводили. Шћућурени једно уз друго, гледали смо једно у друго и више смо се мимиком и погледима него речима споразумевали.

У кући нашој било је око 5 одаја. Све су оне биле уске и мале али увек чисте и светле. Чистоћа је код нас свагда била примерна. Нигде се није смело видети: ни прашине, ни сламке, ни било какве мрље. Тако је наша кућа и ако је споља неугледна и трошна била, изнутра је била удобна и здрава. У њој смо се сви ми добро осећали. Истина ствари, украси и постеље у њојзи нису биле бог зна како скупоцене али све што је нама потребно било имали смо колико нам је требало. Сећам се добро, да смо много пута нашим суседима по неке од њих на послугу позајмљивали.

У таквој средини није било места бризи и жалости. Мати нас је свагда са сузама од радости посматрала. Она је била пресретна, да смо ми били задовољни не само њоме, него и са целим нашим животом.

Као гром са неба једног дана и нас је задесила велика несрећа.

Изненада и ја и моја сестра заједно смо оболели од тешке гушо-боље. Лекар по имену Фридман, одах је позват. Сећам се добро да је он био омален, дежмекаст у лицу ралгав, са стално водњикавим и мутним очима. Цео изглед му је био чисто јеврејски. У устима је стално држао дебелу вирцину. Чак и кад нас је прегледао, није је пуштао из уста. С тога је сав смрдео на дуван. Уз њега је увек као сенка му стајао његов верни пас по имену „Фокси”, који га је свуда по селу пратио.

Кад нас је прегледао, видео сам, где је дрмао главом без речи се са матером повукао у другу собу и тихим се гласом са њом нешто разговарао. Затим се нечујно и брзо од нас удаљио.

Није потрајало дуго а он се опет међу нама појавио. Том приликом донео је лекарску торбу и неке лекарије.

Затим нам је наредио, да добро отворимо уста, унутра нам је турио дршку од велике кашике и немилосрдно почео са неком четкицом, коју је најпре у неку медацину умочио, да маже и гребе наше крајнике, непце и дубоко у грло.

Ми ко деца непрестано смо се дерали. Он нас је међутим претећим гласом само корио. Свршивши све то, он се полагао, оправши руке, од нас опростио. При изласку још је наредио што је преписао да се лек из апотеке, што пре донесе и да се тачно узима.

Више од десетак дана долазио је он свакодневно, неколико пута. Трудио се, што је више могао, само да нас од невоље спасе.

Али кобни удес је друкчије наредио. Мени је из дана у дан бивало све лакше али моја сирота сестра после десет дана подлегла је несретној бољци. Смрт ју је немилосрдно покосила.

По општем схватању била је најлепше дете у целом селу. Очи, ко она што је имала, нико више није имао. А њено лице било је у сваком погледу савршено. Осим тога њено тело било је потпуно и складно развијено.

Ни срна није мога да брже трчи и скаче. У трен ока умела је она, да се попне на дрво ил зид.

Дух јој је био увек свеж и нарав доброћудна. И кад јој се неправда чинила, није се мрштила. А зла никада никоме није умела да пожели а камоли неке зло да учини.

За дуго времена од тог кобног часа била је у нашој кући само кукњава и плач. Нит се јело, нит се спавало ко што треба. На гроб се ишло свакодневно: било лепо; било ружно време.

Ја сам можда од свију најдубљу бол осећао. Мене је њу можда највише било жао. Сви други можда су и без ње могли живети, ја пак без ње нисам могао замислити себе.

Био сам у страшном очајању а највећма сам волео кад сам могао бити сам. Није ми годило друштво, чак ни моји другови нису ми били мили. Никаква утеха, само мир и то највећи мир ми је био прека потреба.

Кад год сам само могао, повукао сам се сам у себе. А све, што би ме од успомене на моју умрлу сестру, одвраћало, избегавао сам. Чак сам пожелео, да и сам умрем, да би се можда негде у непознатом крају опет могао макар духовно да састанем с њоме.

Дуго, врло дуго трајало је то моје тужно расположење. Сва материна нега и брига за дуго није могла, да ме опорави. Упорно сам јадао и сам себе мучио.

Тек после извесног времена почео сам полако да долазим к себи. Али оно пређашње весело и ведро расположење, никад нисам умео да достигнем. Од тада ме је и услед највеће радости понешто као нека лака меланхолија тиштало.

После смрти моје сестре још више су ме за сироче сматрали. У то време био је у нас породични обичај, да недељом сва унучад колко год нас било, будемо на ручку код нашег деда Паје. Он нас је са своје стране увек од срца примао. Код њега смо тада по цео дан провели а по одласку он је сваког од нас са нечим даривао.

Ја сам увек по нешто више добио. Што је најчудноватије било, нису моји мали рођаци због тога ни најмање на мене суревњиви били. Изгледа, да су и они веровали, да је право било, да мени као сирочету нешто више даде.

Мада је време одмицало, ја никако нисам могао, своју душу да сасвим уравнотежим. Колебао сам се, кад-год сам хтео нешто да урадим. Тешка нека туга увек се као нека препрека препречила и најмањој мојој жељи. Тако је од сваке моје жеље остала обично само пола-жеља.

Да би се колико-толико те опаке море опростио, покушао сам да са мојим вршњацима вежем што чвршће пријатељство. Друштво са њима почело је да ми годи све више, па сам замишљао, да ће на крају да ми се поврати моје природно расположење. И нисам се преварио.

Полагано, корак по корак све незгодне мисли и осећаје истиснуо сам из моје ојађене душе, хтео сам да будем ко и друга деца.

Из дана у дан био сам ведрији. Напослетку ништа настрано на себи нисам приметити могао.

Али чим бих који дан без другова сам код куће остао, почела је да ме притискује опет нека тајанствена сета. Истина овог пута друкчија него што је пре била, јер ми она више није страха задавала. А то је за мене велики успех био.

У свакој прилици сад сам могао рачунати на своју рођену снагу. Нисам се више освртати морао, да ми неко у невољи од помоћи буде. Шта више било ми је неугодно, ако би се неко силом наметао, да ми ма где буде при руци.

Од то доба кад-год би ми се прилика дала, гледао сам, да самостално иступим. Осећао сам се сигуран у своју снагу, те сам без страха отпочео да се са вршњацима такмичим.

Било их је више на борбу готових.

Играли смо се најобичније дечије игре. Ко год је од њих пробао, да ме надмаши, изгубио је унапред.

Полагано, па су ме сви признати морали за себи равнога. За њиховог вођу нису ме могли јавно да прогласе, јер сам по годинама ја најмлађи међу њима био али прећутно сви су веровали, да ја на то потпуно право имадем.

Напослетку у даљем нашем опћењу и борби и то су ми морали признати.

Како сам за годину дана имао у школу, да пођем, пробао сам самостално да азбуку научим. И за кратко време и то ми је испало за руком. А одмах затим могао сам течно, да читам. Моји другови који су старији од мене у школу ишли, чудили су се томе.

Држали су чврсто, да ме је мати или неко други морао поучавати. Међутим то је само моје дело било.

Ја сам прво све слике у буквару прегледао. Знао сам, да је почетно слово сваке слике самостално слово, па сам тако редом слово по слово научио. Све остало ишло је лако. Срицање сам изоставио, него сам одмах речи састављао. Није потрајало дуго, ни месец дана и ја сам боље читао него моји другови, што су у школи учили.

Одмах после тога нашао сам у ормару неку књигу од самих басама, па сам вредно по њојзи читао. Особито ме је занимао: лав, курјак,

тета лија, орао и све остале животиње. Био сам горд, да сам [сáм] без ичије помоћи докучио како се књиге читају.

И писање сам самостално доцније научио. Са рачуном ишло је већ теже, а цртање ма како да сам се трудио, није ми ишло за руком.

Само што то мени није било доста. Ја сам желео да у другим стварима будем барем међу првима.

Требало је издржати утакмицу у трчању, скакању, у борби прса у прса у игри и у свему другом, што се узгред буде појавило.

Сваки час је могло нешто друго, нешто ново да искрсне. За свашта је требало ока, руке, ноге, особито присуства духа.

Међу мојим друговима било је неколико њих, који су за свашта били створени, који су кад је требало и птичијег млека знали да набаве. Они су били не само окретни, него и до зла бога лукави. Ма како вредно да сте их посматрали никада их нисте могли верно упознати. За трен ока пред вашим рођеним очима они би се умели сасвим, да промену. Са таквим вештацима утакмица није била лака а често пута сасвим немогућа. Ако сте се са њима ма најмање замерили, претила вам је опасност, да ће вас на крају мучки да нападне. Са њима се онда морало са сасвим другим средствима борити. Све, што је дечији мозак могао да измисли, било је мало и недовољно.

Шта онда?

Питање првенства и вредности појединца свакога није могла потпуно да буде оцењена. Неки је у овом а неки у оном више вредео.

Хтели не хтели, морали смо у више махова једно другом да попуштамо, да правимо међусобни споразум, да се без добре воље и даље дружимо.

У појединим стварима ипак се знало ко највише може и највише вреди. Око њега су се онда окупљале мале групице да се затим ако би било потребно заједнички боре за исту ствар.

Тако, ако је неко хтео у жмури да предњачи, морао је умети не само да нађе скривенога, него, да се сам брзо и спретно сакрије; ако је хтео да нешто као јунак вреди имао је што смелије и што оштрије, да нападне свога противника. У трчању добио је онај, који је у једном даху као брза стрела дотрчао на месту.

Да би се што правичније одредила вредност појединца, потребно је било прво одредити исправне судије а њихов суд требало је, да усвоји цело друштво. Али ту се баш најмање могла спровести сагласност. Свака групица је уобразиља и мислила, да је њен миљеник достојан,

да буде први, па је тако после сваке утакмице настала вика и жагор, по кад-кад богомаи и туча.

Том приликом, плачући, разишли би се млади такмичари, да се после кратког времена састану и да почну изнова, као да пре тога ништа није било. Нису се осећали увређени, ни једни, ни други. Њихове младе душе нису још познавале одмазду и мржњу. Све што су радили, радили су од срца и несебично. Није их морила никаква страст за осветом.

Скоро сви малишани из нашег сокака полагаано су ми постали другови. Са свима њима везао сам тесно пријатељство. Мило ми је било, кад сам их могао све, здружене видети у нашем дворишту. Ту нам је било дозвољено, да се забављамо до миле воље. Нико нас није узнемиравао, ни наш Хектор није смео, да режи, чак више пута и он се упуштао у игру, трчећи тамо-амо за нама, сав чио и запенушен.

Много пута би нам моја мати по служавци, изненада, послала јестива. Као да смо гладне звери биле, сместа смо игру, ма у највећем жеку она била, напуштали и без реда, колико је ко могао од јела узео. Било је тад много смеја и радости. Напоследку чак су се неки другови сетили да се мојој мајци посебно захвале.

Неколико пута и забрањене ствари смо чинили. Недалеко од наше куће, била је школска башта, пуна различитог благородног воћа. На предлог једног мога друга, требали смо из ње покушати, да украдемо неке зреле крушке. Предлог није одмах и једногласно прихваћен али на крају ипак смо решили, да пробамо срећу.

Како је ограда од баште била висока а ми сви мали, морали смо се један на другога прво пењати, да би онај најгорњи могао преко тарабе прећи.

Како нам је овога пута све испало, ко што смо хтели после неког времена опет смо се нашли у школској башти.

После ове друге крађе, јер је то била крађа, ја сам био јако узнемирен. Целу ноћ сам после тога неке страшне снове сневао: као, да су ме због крађе праве судије судиле; да је около мене силна светиња била; да су ме на тешку робију осудили и да су ме неки жандари после тога у тамницу стрпали.

Сутра дан услед тога сна цео боговетни дан сам у постељи лежао. Савест ме је ужасно гризла, што сам у крађи школске баште саучесник био.

После тога никад више нити ја, нити моји другови нисмо покушали да дирамо туђе. На крају ипак победио је разум, мада смо ми мало појма имали: шта је моје а шта је туђе, као и шта је добро а шта је зло.

Некако у то време догодило се нешто, што је моје мисли на сасвим други пут одвело. До тада нисам ја изван наше куће и нашег сокака и дедине куће нигде на другом месту био. Само једампут колико се сећам на богослужењу у цркви.

Сад уједампут требао сам са мојим оцем, да отпутујем на недељу дана у рит на риболов, што је негде око Жабља и Чуруга лежао. Мој отац са његова два брата, Васом и Лазаром и са деда Пајом годинама држао је под закуп скоро све риболове од Ст. Бегеја све до ушћа Тисе у Дунав. Тамо су они наизменце скоро целу годину проводили.

Кад смо се ја и мој отац на пут кренули, била је још ноћ. Возили смо се на малим врло спретним чезијама. Наш коњ се звао Пакела, био је мален али врло упоран. Могао је да издржи и лето и зиму подједнако. Пут од Србобрана до риболова знао је тачно, јер је небројано пута, туда касао.

Кад смо кренули, ја сам био полупоспан, јер су ме у пола ноћи из сна пробудили. Седећи уз оца, ја сам се уз њега што сам више могао припио. Заспати нисам могао него сам час будан а час поспан само дремати знао.

Није потрајало дуго а лепа, летња зора почела је, да се рађа. Ја је до данас никад нисам видео. Први пут сада у мом животу, пред мојим очима указала се она у свем свом сјају, тајанствена ко обично што је била, нити ноћ нити дан, нешто ко полумрак, нешто ко полусветлост, зрачећи по непрегледној равници на све стране.

У исти мах нека пријатна хладноћа завладала је одасвуд, од које ми је испрва језа долазила али одмах затим осећао сам се чио и свеж. Колико-год сам могао, отворио сам очи да зору што боље видим и приклонио главу на очева рамена, да што јасније чујем, шта се около мене догађа.

За тренут, па се и сунчани зраци као тамни млазеви указали са истока. Отац ми је, погладивши ме по глави рекао, сине, гледај сунце се рађа.

Као голема ваздушна лопта и ко крв црвена лебдела је сунчана кугла далеко негде на источном рубу земљином. Све друго што је пре ње на небу било, изчезло је. Чак и зора сама морала је, да јој се уклони с пута. Место зорине полусветлости и нејасноће уједампут, овладали су млади сунчани зраци. А све ствари, што је мало тек ноћ сакривала, сад су се виделе одређене и јасне. Истина сунце је још увек било огромно и црвено, али што је време више одмицало, све је оно више губило

од тог црвенила. Напоследку нестало је са њега сасвим црвенила а место тога видело се беличасто, сјајно сунце, ко што га на дану сусрећемо.

Седео сам мирно скоро занемео поред оца. Неко више религиозно надахнуће ме је обузело. И ако млад и неук, чудно сам се недокучивости неизмерне васионе.

Како то огромно сунце лебди у вису, како редовно гази свој свагдашњи пут, како је све бледо и слабо према његовој снази. А наша јадна земља, како би се сиротињски провела, да је не греје то јарко огромно сунце! Њему једино има она да захвали за сву срећу и благостање! Отприлике такве чудне маштарије врзле су се у тај пар у мојој глави.

Наш Пакела својевољно, без икаквог прекора, хитао је као да га је неко бичем гонио. И свака кола, која је стигао, гледао је да их обиђе. Нипошто није могао, да отрпи икога пред собом.

За шаку зоби и прегршт сена, сирота животиња морала је да подноси толики напор! А кад је изнемогла, стрводер јој је био сигуран лекар.

Кроз села што смо пролазили видели смо све једну и исту слику: око сеоског, великог бунара има женског света са крџацима и са ћупама у руци или на раменима; по сокацима стока, свињи и живина, разасута на све стране; деца, тек што су из кревета изашла, боса, неопрана; однекуд опет чуо се потмуо глас краваревог великог рога; мучање крава за телетом; пуцњава волујског бича у рукама чувара. Уопште, све што је било живо и здраво, дигло се на ноге.

А уз пут по пољанама набрекла пшеница само што није викала да је косе. Од силне жеге сазрела је као никада. Жуто-бела боја, сва посута од летње прашине, обојадисала је сваки њезин влат.

Међу пшеничним пољима на многим местима био је посејан кукуруз, који је у то доба силно нађикао и пун хлада и свежине имао.

У њему се по дану, без страха, крио и одмарао зец, лисица и све дивље, што је брзе ноге имало, да кад ноћ падне, слободно пође у поља у штету. Осим тога са свију страна одјекивао је монотони глас препелице и пребрзо ударање крила високо у ваздуху раздрагане шеве.

Око подне могло је бити, кад смо стигли на Жабалску скелу.

Ту смо стали. Пакелу нахранили и напојили а сами у чарди нешто појели. Ја сам за цело то путовање и за цело то време био као у некој ватри. Тих јаких и нових утисака заморило ми је мозак. Нисам могао

тако брзо, да о свему створим свој суд. Лелујало ми се пред очима и нисам сигуран у ходу. Поред свег тога морало се даље путовати. Још само око десет километара, па смо били на мети.

Овај много краћи пут био је за мене од већег значаја него пут до жабаљске скеле. Овде смо ишли тик уз Тису и уз њене притоке.

Ја сам од чуда занемео. Толико много воде, скоро ко неко море, пружало се пред мојим очима. А кад сам погледао сама, сита трска и рогоз. На све стране гомиле рода и чапљи, где опрезно по бари лове, што им под руку дође. Поред нас па и над нашом главом у ковитлац летела су јата од вивака.

Жагор и вика чула се свуда. Безброј инсеката и разних буба зујало је непрестано а водени бик у басу одговарао им је повремено. Жабе су и дању и ноћу подједнако у хору кркетале.

Кадгод је ветар са баре пирнуо, неки чудан задах заголицао нам је нос.

Морали смо, час ја час отац да кинемо. Поред тога нека влага као да је од мемла, осећала се у ваздуху. Земља пак што се с обе стране пута видеала, била је пола вода, пола муљ.

Уз цео пут на хиљаде пољског и ритског цвећа, ширило се уздуж и попреко. Очи моје нису могле добро, да разликују боју од боје, толико су се поједине боје међусобно помешале. Кад ми је у глави отпочело да бруји, као да сам однекуд чуо звона, стигли смо на риболов.

Нисмо још ни до колибе стигли а иза ње отпочеше, да лају два велика псета. Као телад била су голема и до зла бога рундава по целом телу. Репови су им се чак по земљи вукли. Очи су им биле горе него варнице, зуби оштри а језик дуг и црвен као рак.

Али чим их је мој отац гласно прекорио, заћутали су као да су неми били.

Ја сам се ипак од њих и даље бојао. Мислио сам у себи, а шта ће бити ако се они и поред очевог прекора од ланца откину.

На срећу, то се није догодило.

Ту пред мојим очима налазиле су се сад три са трском и ситом покривене колибе, једна у средини а друге две недалеко од ње. Ја сам са оцем у средњу од њих ушао. Била је то дугачка, пола у земљи, пола над земљом, права сељачка колиба. У прочељу и са стране имала је три мала прозора. Ипак светлост у њој никад није могла бити права и јасна, него увек нешто блеђа и мрачнија.

Кревета су од дасака у њој била и то тик уз сам зид, један иза другог. Остали намештај био је оскудан. У једном углу колибе налазила се повећа пећ. Таванице није било, само кровна од трске.

Друге две колибе још су примитивније и сиромашније биле. У једној су становали рибари а у другој била је смештена кухиња и магазин за храну.

Поред свега тога, све је овде било весело и добро расположено.

Кувар је био доброћудан старац, рибари млади момци, увек готови да збивају шалу. И ако су ноћ пре тога хватали рибу и били на ногама ни најмање нису изгледали уморни. Хитри и смели летели су брже са својим чамцима, него Пакела са својим чезијама. Била је милина посматрати их, како силно замахују са тешким веслима. И како вешто знају сваки кутак, где би риба могла да се нађе. Као ртови за зецом, тако су они умели да пронађу траг рибљег јата, па су онда не презајући ни од какве препреке, јурили за њима.

А то овде није био лак посао. Мало, врло је било места, где се без бриге, слободно могло пловити. На сваком кораку обично је било дрезге, трске и шивара и других водених биљки, што су сметале, да се даље плови.

У овим барама било је рибе на све стране у изобиљу, јер су оне на многим местима у вези са живом водом – са самом Тисом биле. У доба, када је Тиса набујала и све уоколо плавила, овај цео крај, па и риболов сам, био је под водом. Само пут и место на узвишици, где су колибе лежале био је у неку руку сигуран од поплаве.

Чим би се вода после поплаве у Тисино корито натраг повукла, рибари би се пожурили, да вештачким путем што више рибе затворе у рити.

Тако је овај на очи невредносан и запуштен риболов скоро сваке године изнова златан мајдан постајао.

Требало је само знати наћи људе и средства, да се до тог блага дође. Како изгледа, то су моји преци све умели вешто да спроведу.

Једне вечери, док сам на риболову гост био, повели су ме рибари са собом у лов. И ако је ноћ почела, да се спушта ипак правог мрака није било, јер је тих дана баш месец пун био и сијао као да је хтео само сунце да замени. Али ноћ ко ноћ и овом приликом била је тајанствена.

Ту ноћ звезде су више него обично по целом небу подрхтавале и своје лице најфинијим сјајем украшавале, јер им је необично било, што се месец тако победоносно, шираг плавог неба шепурио, те су и оне хтеле да покажу целом свету, шта вреде.

Услед тога цело небо изгледало је као да гори, више због сјаја неголи због топлоте. Како је време мирно и топло било, то је цела водена површина као неко огромно огледало изгледала. У исти мах по њему су засијале исте звезде и исти месец као и оне што су горе на небу биле.

Ја сам час на небо, час на воду гледао. Годио ми је неизмерно све то, што се око мене догађало. Ни сањати нисам пре могао, да се таква величанствена слика у истини може угледати. Само ми је жао било, што је цео тај јединствени приказ само неколико минута трајао.

Однекуд појавио се неки неодређени ветрић, што је читаву водену површину почео, да узнемирује. Одмах затим цело огледало разбило се у парам-парчад, а по њему на све стране видели се као водене баре, ситни и неприметни таласићи.

Осим тога и друге ствари реметиле су тај величанствени приказ. Што смо више у рибњак пловили, све смо више на пернату дивљач наилазили. Наизменце прнуло би јато дивљих патака, дивљих гусака, гњураца и малих водених кокица. Поред тога на безброј места видели смо како се велики шарани по површини праћкају а по кад-кад богме и на читав метар у висину бацају.

Све је то заједно мутило бистру воду, па се небу није дало више да се у води огледа. Уз наш хитри чамца, пловила су још два друга чамца. Наједампут као на заповест одвојила су се један од другог а исто тако и од нас.

За то време вредни рибари бацили су врло брзо свој гломазни алов у воду.

Колико је времена од тог часа протекло, не бих могао рећи јер сам заморен и против своје воље у чамцу заспао. Тек кад су рибари готово цео алов из воде извукли, пробудио сам се. Што сам прво видео, то је била велика гомила разноврсне рибе.

Рибари су вредно бацали немирну рибу, која се непрестано праћкала у за то спремљене барке.

По рачуну самих рибара могло је бити преко 20 центи тежине. Овом приликом лов је успео преко сваког очекивања.

Није чудо онда, да су рибари у знак радости одмах затим потражили и испразнили малу тиквену чутурицу, пуну препецане ракије, што је у дну нашег чамца, привезана била. После тога полагаано вратили смо се у наше колибе.

Ја сам сместа легао и како ме нико до подне није узнемиравао, тек сам за ручак на ногама био. Ручак је био сама риба, најфиније врсте од смуђа, сома и шарана-кувана и печена.

Особито је чорба била изврсна, скувана по нарочитом рибарском рецепту.

Чак и после свршенога ручка лизали су прсте засићени рибари. А по лицу њиховом видело се сретно задовољство, што су гладни после заморне ноћи могли тако брзо да угасе незаситу глад. Само мој сирома отац није смео тога дана да једе. Патио је како је он обично говорио од стомака и јетре.

Уствари он је био врло одавно болешљив и слаб. Још као дечак од неких 14 година за време Мађарске буне 1848 год, морао је да бежи испред Кошутових војника. Србобран је тада био сав порушен и спаљен, а већина Србобранаца побијена.

Ко је хтео да се спасе морао је преко Тисе и Баната да бежи чак у Срем и даље. Родитељи мога оца и његова браћа и остала родбина избегли по најгорем времену, заобилазним путем далеко у Ириг. Ту су се као и остале избеглице целу зиму патиле. Нит су имали новца, нити одела, нити обуће. По причању живели су од милости.

Чим се чуло да су Мађари код Вилагоша положили оружје, вратили су се многи па и моји преци натраг кући.

Како им је кућа сасвим порушена и спаљена била, морали су дуже времена у земуници да живе. И остали Србобранци који су се натраг вратили радили су исто тако.

У целом Србобрану само 3 куће нису биле порушене, остале су све биле у прах сатрвене, да им се ни места није знало, где су постојале.

У таквим жалосним приликама морао је свет, да се љуто пати, које од глади, које од зиме, да скапава.

Мој отац је тада одлежао дуго времена од запаљења зглобова. Изгледа да је том приликом и његово срце настрадало ко обично што се догађа, кад се тешка реума потпуно развије.

Доцније, када је војску служио, а сужио је читавих 10 година, болест му се све више и више ширила. Био је учесник у свим дугим ратовима, што је Аустро-Угарска у то доба по Италији и Немачкој водила.

Кад је кући после војне дошао поред све неге није се могао никада да потпуно опорави.

Зато је он после у животу свом сваки тежи посао избегавао и само тек лакши обављао. Напослетку и лаки посао био му је тежак. Морао је, да се више одмара и лежи. Ишао је од доктора до доктора и сваке године посећивао сумпорно купатило Харкањ.

Али све то није много могло, да помогне. Болест је само даље напредовала. Он се истина пред нама правио да му није тешко али његово учмало лице, жуто-зелена боја по целој његовој кожи, подбуле очи и по кад-кад отекле ноге све то скупа говорило је јасно да је он необично тежак болесник био.

Често пута имао је грчеве по целој утроби. То су били рђави знаци, који су га издавали и сведочили да његови најглавнији органи: срце, јетра и бубрези нису били у реду.

Мада су ме сви на риболову мазили, ја сам поред свега осећао жарку жељу да се што пре кући вратим. Нешто неодољиво вукло ме је на траг.

Тако сам ја са оцем заједно већ после недељу дана рано изјутра кренуо на пут кући. Овога пута путовали смо неким другим путем. Отац ми је рекао да је то најкраћи пут био. И заиста много брже стигли смо кући.

Неко време после тога нисам могао, да се потпуно са друговима споразумем. Моје мисли биле су већином друкчије од њихових а моје жеље скоро увек супротне њиховим. Изгледало је, као да ми је бављење на риболову уједампут изменило целу моју природу. Садашњост сам почео, да не узимам озбиљно, све сам само од будућности очекивао. Постао сам сањалица и заволео самоћу. Само кад сам могао, скрио бих се негде дубоко у дворишту. Ту бих онда о нечему почео да маштам. Али да ме је тада случајно неко запитао, о чему је то било, ја му сигурно не бих знао дати одговор, јер је то нешто врло неодређено и магловито било.

Срећа само да то тужно и неприродно расположење није вечито трајало. Уједампут и сасвим изненада вратио сам се опет свом старом животу. Али овога пута са много више искуства. Рођеним очима видео сам пуно разног света, чуо њихова мишљења, осетио њихову радост и беду, чудило се природној лепоти и уживао у бескрајном пространству.

Сасвим је природно било, да сам после тога морао много опрезнији бити. Шта више, сва питања што су ме случајно узнемирала, морао сам од тада по неколико пута и тачно проверавати. За готове новце ништа нисам примао. Чак и у прочиту истину почео сам по нешто да сумњам.

Ипак нисам постао неверни Тома. На против још сам више веровао, да је већина људи добра и кад сам се јако опекао, нисам хтео друкчије да мислим. И онда сам гледао, да кривце оправдам, јер сам једнако

веровао да и најокорелији зликовац по-кад-кад крије у дну душе нешто од доброте.

Никако ми се није свиђало кад је неко тврдио да је на крају крајева човек човеку само звер.

То дечје наивно уверење веселило ме је и одржавало увек, чак и кад су прилике и људи у њима били врло жалосни.

II

Година 1882, с јесени била је за мене значајна. Те јесени иако нисам још имао 7 година, био сам уписан у школу.

И нехотице сам осетио тад да је са мојом дечјом слободом свршено. Као птица на грани живео сам до тада. Слободно сам се играо, слободно бирао шта ми је по вољи било. Никаквог господара није надамном било. Мати ме је чувала као зеницу ока, а другови су ме волели.

Сад наједампут то време и то уживање треба и мора да за вечита времена исчезне. Како само да га оставим! Ако га се тако лако одречем, одрећу се самог себе.

Да, услед тога не бих сасвим пао у очајање, веровао сам да ћу некако моћи да од својих старих навика по нешто и даље задржим; да ћу моћи са школом, да направим правичан споразум. Нека право школе не буде ни мало окрњено али ни моја лична слобода нека не буде повређена.

Тако отприлике мислио сам, да ћу са новим животом моћи да изађем на крај.

Окови, ма само школски они били, од увек су ми само тешки били. Никако се у души нисам могао помирити да ми и срце и ум буду заробљени. И да вечито само понављам, шта ми други буду заповедали.

А то је на жалост у школи прва заповест била. Имао си мирно да седиш са скрштеним рукама, да не одговараш, ако те не питају, да одобраваш и ако ти се и не допада и да верујеш од срца у што те уче.

То је за мене тешка казна била, можда тежа од казне божије.

И ако сам доста добро назирао, да је са мојом личном слободом у школи можда заувек свршено, надао сам се ипак да школа неће и не може бити обична касарна. И ако је то била слаба утеха за мене, држао сам се ње као пијан плота. Али убрзо уверио сам се да је сва та моја нада узалудна била.

Моји другови боље су схватили школу и њену суштину. Они су одмах, без икаквог отпора прихватили школски јарам. Без роптања помирили су се са својом судбином. За њих питање личне слободе није играло никакву улогу. Ја сам на њих у почетку са презрењем гледао, сматрао сам их као школско робље. Али мало по мало, па сам то своје мишљење утолико изменуо, што сам поверовао, да су они све то само из заблуде, не знајући о чему се ради учинили. И надао сам се да ћу их полагао, доцније моћи да оставим.

На срећу моју, мој први учитељ Милан Настић био је новајлија, ово му је била тек друга година школског рада. С њиме са дало доста добро и лако цељкати. Није био окрут, ни строг. Нити је пазио, бог зна колико, на своју вољу.

Много пута пустио нас је, да слободно мислимо, чак и да слободно радимо. Ја сам тада, колико-год сам само могао искористио ту његову доброту. Покушао сам, да наново оживим оно, што је школа немилосрдно хтела да сломи. А то ништа друго није било, него слобода појединца и његово самостално мишљење.

Разуме се, да таква схватања школа није смела, да трпи. Сваки-ма како невин био иступ против ње, морао је немилосрдно бити угушен. Она је имала свој одређени програм и своје одређене циљеве.

Поред све моје наивности ја сам на крају све то уочио. Било ми је јасно, да ако хоћу да будем ђак и да идем у школу, мораћу ко и друга деца како је тако је савити шију. Ипак ја сам гледао, док су други просто механички сваку заповест слушали, да је колико-год сам могао према својим назорима преудесим.

Ако је случајно на мене ред дошао, да пазим, ја сам се чинио невешт, ако сам видео да је неко нешто недозвољено урадио. И колико-год сам могао избегавао сам, да некога због тога на таблу као кривца запишем. Шта више то записивање и тужакање сматрао сам за врло сраман посао.

Учење у првом разреду било је за мене лака играчка. Ја сам још пре ступања у школу, све то углавном знао. Због тога ми је више пута било досадно и дуго време.

Али како ми је учитељ изгледао, да је добар човек био и да је желео да нас свему научи, пазио сам на сваку његову реч.

Без изузетка све сам предмете подједнако волео, чак ни веронауку нисам запоставио. Изван школе имао сам са друговима заједно

пуне руке посла. Било их је из свију крајева Србобрана а највише из самога центра.

У главном смо се слагали. Али по кад-кад као да нас је неко напуњао, почели смо и ако у шали да се бијемо. Испочетка појединачно и без икаквог плана, а доцније подељени у две групе. Једна је група припадала Унчићу а друга Туку. То су два супротна краја Србобрана била. Тук сасвим на источној страни а Унчић на западној. Бој се био обично после школе на отвореном сокаку.

Наша кућа лежала је на почетку Тука, према томе ја сам био обавезан да се са Тукљанима дружим. И после дужег нећкања, примио сам се, да будем на њиховом челу. Моја је тактика била, да се са што мање насиља а што више вештине победе Унчићани.

Али су и Унчићани имали свога вођу, по имену Милан М. Манојловића. Он је опет све на снагу полагао и био неустрашив. С тога је с њиме тешко било изићи на крај. Чак по кад-кад, морало се пред њим устукнути или прекинути бој, па после наново опет отпочињати.

И ако је с времена на време борба била жестока, ја сам увек тежио да после окршаја до измире дође.

Скоро увек ми је то испало за руком, јер ништа лакше није било него децу после борбе и судара опет измирити.

Али нисмо се ми само били и тукли. Много више било је међу нама слоге и добре воље. Онда смо се играли као права и невина деца. Правили смо све играчке од дрвета, од кукурузовине и трске, шарали смо свакојаке планове по земљи, по прашини и по блату; зидали смо кућице и мостове гдегод уз сеоске јендеке; учили смо псе да трче, да лове, да прескачу-једном речју стално смо у покрету били.

Понекад смо и трговали међусобно. Продавали смо једно другом голубове и питоме зечеве. Због тога је више пута дошло и до свађе. Особито кад је неки хтео место младих, старе парове или чак беспарне да потури.

То је била очита превара. Али продавац обично није хтео новац да поврати. Тако, да су се чак и старији морали умешати, да би се правично окончао спор.

Како лето, тако и зиму смо искористили, колико год смо могли. Чим је час школе прошао, нашли смо се на сокаку. Тако зими безброј малих саоница летело је на све стране. Ако је који дан случајно светац био, ми смо тад по цео боговетни дан на цичи и зими цвркултали. Само болесна деца остала су унутра.

Тоциљајку смо највише волели. Сатима смо мрзнули на леду. Наше руке, наша лица, нос и уши биле су модре и хладне.

Пред крај школске године ужурбано се понављало све, што смо до тада учили. Још дан-два па је школски надзорник имао да дође. Наш учитељ у то доба био је доста узнемирен, бојао се изгледа да га пред надзорником не осрамотимо. Али кад је опазио, да смо ми довољно спремни били, да на свако питање добро одговоримо, окуражио се.

На сам дан надзорниковог доласка падала је киша. Како је надзорник стар и слаб био, рђаво време га је још више озловожило.

С тога се није много са нама забављао, него је само нашем учитељу наредио да нас он сам пита.

На свако питање ми смо без погрешке одговорили.

Није потрајало ни четврт часа а надзорник се удаљио од нас.

Да ли је био задовољан или не, са његовог мргодног и укоченог лица нисмо могли да прочитамо јер како је у учионицу ушао, тако је без икакве промене напоље изашао.

Шта је у ходнику учитељу рекао није нам било познато.

Али кад се учитељ натраг вратио био је добре воље. Отуд смо ми судили, да је надзорник са нама морао бити задовољан.

После неколико дана и испит је сретно прошао. Овога пута још смо боље одговарали него пред надзорником. А то је сасвим природно било. Управитељ је био наш човек, публика наши мили родитељи. У том погледу нисмо имали ни од кога да се прибојавамо. А поред тога није се од нас бог-зна шта ни тражило. Чак ни најслабији ђаци нису морали црвенети. Њима није било тешко, да се како-тако у сваком питању снађу. Идуће недеље одржало се благодарење.

Тога дана било је топло и лепо време. Сунце је жарило као да је хтело све да спржи. У цркву саму није сунце могло кроз уске и тамне прозоре дубоко да продре. Ипак и у њојзи било је топло и запара. Знојали су се како деца, тако и одрасли.

Али кад смо на поље, у порту изашли било је још много горе. Ни у самој Африци можда није било топлије. Не само да је сунце од горе немилостиво пекло и земља сама под нама изгледало је да ће да се зажари. Сви смо били зајапурени и једва могли правилно, да дишемо.

Ту усред порте било је донето неколико дугих столова а у околи много којекаквих столица.

Одмах затим дошао је управитељ, учитељи и цео школски одбор, да у присуству света разделе награде добрим ученицима.

Без икакве церемоније приступило се том свечаном чину. Један од учитеља читао је редом разред по разред, а управитељ је делио награде.

Награде су биле нешто у новцу, нешто у књигама. На крају школске године најбољим ученицима су се додељивале награде нешто у новцу, нешто у књигама. Најбољи ђаци по један у сваком разреду, добијали су по дукат из закладе покојног деда Геце Дунђерског.

Један од тих сретних, био сам и ја.

Како сам кући после тога приспео, не знам ни сам. Доста да сам ту драгоцену малу ствар, што ми је управитељ у руку метнуо, чврсто до куће држао, не усуђујући се да је поближе разгледам. Тек кад сам кући стигао, тек онда сам је добро видео.

Није било шале, то је био прави, правцати од злата дукат.

Истина, ја још тада нисам знао његову праву вредност. Мени до тога није тада много ни стало. Мени је главно било, да сам могао обрадовати родитеље и да сам постао нешто међу вршњацима. Јер макак смешно изгледало ипак су и деца покад-кад била сујетна.

Напослетку једва очекиване ферије су дошле. Није више требало теглити тежак, школски јарам. Мени лично било је драго, да не морам свакодневно слушати, како мати кори и опомиње; да се журим; да је време, да се у школу иде и да не закасим.

У том погледу сад сам био сасвим слободан. Устаћу, кад хоћу; ићи ћу куд хоћу; расподелићу време, како ми је срцу по вољи! А ипак гледаћу, да се што више користим, и да не пропустим време улудо.

Тако сам отпочео осим игре са друговима, да понешто и читам. И баш добро, што ми је тада у руке пао „Робинзон Крусо“. Не само мени, свима мојом друговима прирастао је Робинзон за срце. Ми смо га жедни гутали. Плакали смо, кад му је самцу на усамљеном острву тешко било, радовали смо се, кад смо видели, да му иде добро.

Најпосле смо одлучили, да и ми сами покушамо тако да живимо. А за то нам се брзо згодна прилика дала.

Иза саме кланице на бари „Криваји“ била је као нека окука. Ту се лети, кад је трска увелико нарасла, могао добро сакрити. Ретко ко је од одраслих туда послом пролазио. Само сеоска деца чувајући гуске и свиње, шврљала су од времена на време по његовој густини. Чим смо то место изабрали дали смо се одмах на посао. Било нас је тројица.

Ја сам најпре план од колибе направио. Друга двојица углавном су имала да је изграде. Засукавши рукаве на брзу руку, они су одмах

отпочели, да чисте терен. Како је тај посао мало теже ишао, морао сам и ја да им помогнем.

За један дан била је колиба готова. По нашем дечјем схватању необично лепа и сасвим слична Робинзоновој колиби, коју смо у књизи, нацртану имали.

Све оно, што смо у књизи читали, хтели смо пошто пото и да остваримо. Ако није ишло друкчије, ми смо макар замишљали, да би и Робинзон, да је међу нама био исто тако радио.

Више од три недеље, дневно по 3–4 сата проводили смо у нашој колиби.

Напоследку ипак смо је морали, да напустимо, јер није било никаквог разлога, откад је вршидба обављена била, да се даље око камара сламе и плевe мувамо. Никакав изговор није нас могао спасти. Морали смо и ако тешка срца, да се од ње одвојимо.

После овога доживљаја, не за дуго, десило се нешто, што је мој ум и моју пажњу на сасвим други пут скренуло. Од мојих ујака изненада је дошла порука, да ме на неко време носе у Буковац у госте.

Кола су чекала готова, само је још одобрење од мојих родитеља фалило. Без икакве тешкоће и то је учињено. Тако сам ја сутра дан са кочијашем, неким отреситим Сремцем, напустио Србобран.

Време је било лепо. Августско сунце тек што се родило. Мада је још врло рано било, није било ни мало студено.

Сав срећан, ја сам што сам више могао очи отворио, само да што више ствари уочим. Све сам хтео, да знам, све спољне утиске да примим, било ми је у тај пар, све право до неба. Чим смо из Србобрана изашли, далеко на југу указала се Фрушка гора. И што год смо ближе Новом Саду долазили, све се лепше виделе њене зелене груди. Мада је време било лепо, ипак над фрушкогорским брдима лебдели су лаки и провидни облаци, правећи слабо приметне сенке.

За час па смо пола пута до Новог Сада превалили. За то време нигде никога нисмо срели. Тек пред сам Ченеј учестала су кола за колима. Било их је великих и малих са добрим и са рђавим коњима. То су Новосађани на посао у поље одлазили. Ничега особитога нисам на њима приметно. Сви су били једнако расположени и једнако забринуте.

После путовања од четир сата једва једампут стигли смо у Нови Сад. О њему сам чуо много да се прича. Веровао сам, мада још дете, да је он био не само срце него и ум Војводине, да све што је за Србе добро било, да се у њему одлучивало. Већ тада сам знао за: „Орао кликће“.

Тако сам се први пут у мом животу нашао у великој вароши. Како су наша мала кола са једним коњем полагамо мирила, без бриге сам, могао да пазим на сваки корак и на сваки кутић.

У Темеринској улици иако је доста рано било, пуно је света било. По изгледу и по разговору махом овејани Срби.

По мом мишљењу, били они и ако варошани, много простији него наши Србобранци. Сви су некако понизно и без живота корачали. Ни трунка, од оне гордости што су Србобранци у великој мери имали. Кад смо скоро пузећи кроз Нови Сад на Дунав стигли, био сам скоро пренеражен. Ни сањао нисам, да је Дунав тако велика река била. Па одмах преко Петроварадин са његовом големом тврђавом, све ме је до дна душе потресло.

Рођен и одрастао у бачкој равници сад уједампут треба да схватим и да се навикнем на брда, јер тврђава Петроварадин ништа друго није била, него крајњи огранак саме Фрушке Горе.

Обилазећи тврђаву, брзо смо се провозали кроз село Мајур. А од тада није потрајало ни један сат па смо стигли у сам Буковац. Као узверен гледао сам на све стране. Чудио сам се како је природа све то вешто извела. Са обе стране села дизале су се брда а кроз село само протицао је поток.

У Буковцу је било још све зелено. Куће су се једва од грања виделе. И све некако уз брдо су се згуриле. Пут кроз село до зла бога је био рђав. На неким местима скоро провалија. Наша кола, неке старе тарнице цврчале су и цупкале по неравном путу. Њихови точкови одавно су дерали основе.

Света скоро нигде није било. Изгледало је као, да је цело село изумрло! И заиста село је било празно. Све што је ноге имало, отишло је у поље да последњи пут до бербе посвршава све што је потребно било.

Код куће сам нашао само једног ујака по имену Вецу и његову жену. Они су ме оберучке примили. С њима сам се прво упознао.

Питали су ме све и што треба и што не треба. Ја сам им одговарао како то наивно дете уме, да одговори. Нисам се упуштао ни у какво дугачко причање, него сам укратко изнео, да ми је код куће добро и да ме и отац и мати једнако воли.

После тога изгледа нису они више били радознали. Чули су из мојих рођених уста, да ми је у Србобрану топло и добро било.

Одмах, пошто сам се мало прихватио, сишао сам доле ка потоку, што је уз саму кошару протицао, да бих видео колико и какве воде у њему имаде.

Зачудио сам се, кад сам видео како овај поток у ковитлац и брзо тече. Код нас у Бачкој све баре, па и канали, ко пужеви миле, тек да се каже, да не стоје. А овде све лети, све се увија и све пенуши.

Тако сам одмах пожелео, да на том брзом потоку, направим једну лепу воденицу и да Срем покажем, шта Бачвани све уму, да створе.

Али ко ће, да ми набави дрва, и алате за тај мој посао.

После извесног времена, није ми ништа друго остало, него, да се натраг вратим.

Сви, моји рођаци, којих је пуна соба била и који су мало час из поља дошли, лепо су ме и искрено примили. Морао сам из руке у руку да им се предајем. Сваки је хтео, да ме што више помилује и изљуби. Које какве деце било је петоро. Они су у мене ко у неко чудо гледали. Никако им није ишло у главу, откуд да сам ја тако изненада у њихову кућу бануо. Ипак из причања, и од пре знали су они, да имају негде у Бачкој једног свог блиског рођака. Али да сам баш ја био тај, нису у први мах поверовати. Посматрали су ме непрестано са некаквим неразумљивим подозрењем.

Сто је међутим за вечеру био постављен али много простије него, што је у Бачкој обичај био.

Јело само било је добро и укусно.

Што ми је одмах упало у очи, то је да су сви редом из једног бокала само вино пили. Воде уопште није било на столу. Њу су овде као и у целом Срему одавно занемарили.

Ни постеља им није била ко у нас. Мени су наместили на једном кревету, покривеном шареним ћебетом. Па ипак спавао сам добро, као да је подамном само перје било. С једне стране умор, а с друге стране горски ваздух, допринели су да сам се на даскама добро осећао.

Чим сам ујутру устао, прво ми је било, да се са децом споразумем. Хтео сам што пре, да се на брдо, што је више потока стрчало, успнем. Мој план је сместа драговољно од њих прихваћен био.

Због тога смо, што смо брже могли, доручак свршили.

Без икакве припреме кренули смо се уз брдо. Моји мали рођаци много су се брже и спретније пењали од мене. А није ни чудо било, они су се небројано пута, пре тога пењали на њега. Уопште, ко Сремци стално су се верали по неравном и брдовитом тлу. Ја као Бачванин досада нисам имао прилике да се ма на какво иоле више место пењем. Научио сам, да идем, да трчим, али увек по као длан равном земљишту.

С тога, кад смо на врх брда дошли, био сам јако задуван, те сам се да што боље оданем на земљу пружу. Моји сапутници и даље су по брду шврљали, тражећи зреле купине, којих је овде у изобиљу било.

Тако, лежећи први пут у свом животу, на врху од једног брда, посматрао сам докле год ми је вид допирао целу околину. Пробао сам чак да видим Дунав и још даље. На жалост, то се одавде није могло, да види, јер се више овог брда са севера друго још веће брдо уздизало. Али могао сам лепо, ту испред мене да видим родне винограде, који су се на све стране ређали један до другог; један лепши и роднији од другог.

У тај час, ако је ма и најслабији ветрић одоздо са кога било винограда пирнуо, осетио би се у ваздуху, особито овде горе грожђани, пријатни мирис. Било је крајње време да се берба отпочне, јер је грожђе и сувише зрело и презрело било.

Тако се и догодило. Берба је сутра дан уз свирку и песму на све стране загосподарила.

После неког времена вратили смо се истим путем, доле у село. Ја сам морао врло опрезно ногу уз ногу да се спуштам на ниже. А моји мали рођаци уз пут су као мали јарићи скакутали. Бадава, њихове ноге и њихово тело било је виткије и више вично на брдо и стене. У мојих ујака берба је трајала више од десет дана. Берачи су били махом момци и девојке. Јело се и пило у изобиљу: једно дебело свињче, два млада јарца, гомила живине, двеста литара старог вина и тридесет литара ракије. Уз песму се већим делом брало. На све стране орило се: „Ни бриге те, сиви Тићу, Ми смо с тобом Светозару Милетићу“.

То је тад у целој Војводини, у моди песма била. На моје питање ко је тај Милетић био, мој ујак ми је одговорио: „Кад одрастеш казаће ти се само“.

Ми смо се деца, кад год се празна кола у винограде враћала, на њих натрпала. При повратку кад су се пуна са грожђем опет у село спуштала, пратили смо их узастопце и пешице.

Грожђа се одмах с кола у велике каце и буради немилице бацало. Већ трећи дан имали смо од њега провидно слатко вино. Њега смо одреда сви по цео дан место воде пили. Било је слађе него шећер и мед.

Чим је берба обављена била и кола и коњ слободни били, решено је било да се ја натраг у Србобран однесем.

Тако одмах сутра дан изјутра рано, са истим кочијашем, као пре враћао сам се кући својима.

Уз пут скоро до половине пута дремао сам непрекидно, не знајући заправо где сам у то време био. Тек од тога часа било ми је јасно, докле смо већ стигли.

Кад сам очи добро протро, видео сам у даљини, како се крст на торњу Србобранске цркве високо у ваздуху светлио. Сунце га је баш са својим жарким зрацима силно обасјало. И нехотице сам том приликом узвикнуо: па ми смо се скоро до куће допетљали!

Кочијаш се на то слатко насмејао, ударивши мало јаче поспаног барну. А овај је на то само мало боље протеглио ноге и скоро истим касом наставио даље.

Напоследку, мало са закашњењем стигли смо нашој кући. За трен ока ја сам у њојзи све разгледао. Све је, ко пре било на свом месту и у своме реду.

Већ сутра дан после мога доласка, нашао сам се са мојим старим и новим друговима у пространој учионици II разреда.

Нестрпљиви и радознали, чекали смо новог учитеља, за кога смо чули, да је необично строг и чудан чичица био.

Прошло је одавно осам сати а он се никако није појављивао.

Како нам је време дуго било, почели смо да се испод скамија по прљавом поду пужемо. Начинили смо грају да је сва школа као каква менаџерија брујала. Прозори су се од лупе сви редом дрмали.

Без икаквог повода вукли смо једно друго за уши и за косу. Уопште тукли смо се не бирајући где ће ко кога да дохвати.

Изгледало је, да нам је врло пријатно било, што смо могли прави бол једно другом, да задамо.

Па поред свега тога више је било смеја и кикотања, него ли плача и кукњава. Наједампут док је туча још у највећем жеку била, врата су се брзо отворила.

Али на нашу велику срећу место учитеља, појавио се послужитељ школски. Он нас је благо укорио и наговестио, да учитељ тек што ту није био.

И заиста после неколико минута наш учитељ био је пред нама.

У то време ми смо се већ потпуно смирили. Удесили смо раздрљено одело, наместили разбарушену косу и сели сваки на своје место.

Наш нови учитељ звао се Јован Стојановић. Био је већ у годинама, просед и малог стаса. Косурину је имао дугу, очи смо му једва видели, јер су их грдне наочари криле, лице му је било пуно бора. И бркови и прсти били су пожутели од дувана. Кретао се за његово доба врло живахно,

више је цупкао, него што је ишао. Глас му је био храпав и много је пиштао. У говору је по кад-кад муцао.

Био је пргав. Никога није ни волео ни мрзео. Према свакоме био је хладан и неприступачан.

И кад се смејао, био је то горак смеј као да је прави човекомрзац био. Сама његова појава задавала је страх у школи. Особито кад је био зле воље. Онда му нико од нас није могао да угоди. Ма како, да смо му тада добро одговарали није био задовољан. Увек је нашао, да по нешто није на свом месту било.

Стрпљења уопште није имао. У пола одговора збуњивао нас је. Никако нам није дозволио да завршимо мисао.

А што год смо учили било је на памет. Бубали све од речи до речи, сви премети, чак и математика. Тумачења није било. Лекција се обично задавало „одавде-довде”.

Са таквим начином све нас је, скоро целу школу одбио од себе. Убрзо, па смо га и мрзети отпочели. А мрзећи њега, омрзели смо и школу. Тако смо се све мање трудили, да од њега нешто научимо. Постали смо равнодушни и у школу ишли, да се не каже да нисмо били ђаци.

Ипак кад-кад умео је да нас у срце дирне, да нас очински посаветује. Тада је обично био сав зајапурен, али су му испод наочари светлוצале, усне подрхтавале а глас му наједампут постао мекан и топао. Као да га је каква страна сила у тај пар преобразила. Он нас је тада умео толико да одушеви да смо готови били да му све опростимо, што нам је до тада неправо учинио. Тад би смо остали и по један сат дуже у школи.

Тако је он, један месец пре испита, запео из све снаге, да нам што живље растумачи што смо до тада на памет учили. Био је благ и ишао од једног ђака до другог, свакога и најлошијег гледао је, да што боље спреми.

За три недеље све предмете прешли смо са њиме заједно. Свака ситница, ма како она била безначајна, била нам је растумачена.

Ако нам поред свега тога, нешто није било јасно, могли смо слободно питати. Онда је он, раширивши обе руке, сву своју педагошку вештину умео да покаже. Ако није ишло друкчије, он је у слици или бајци гледао, да нам представи, што иначе нисмо могли да схватимо.

И ако смо били деца то његово различито понашање било нам је и сувише упадљиво. Питали смо се сами шта је могло бити узрок, да се његов карактер на тако различит начин могао да мења.

Изгледало нам је, да је он морао имати две душе: једну и сувише привезану за земљу а другу, више благу, окренуту к небу.

Можда је то наше нагађање било погрешно, можда је он услед другог чега био тако променљив.

Можда су други имали право, кад су тврдили, да је он у породици имао неприлике, да је био под женином папучом, да је дању-ноћу цигару за цигаром пушио.

Све то нама није било познато. Због тога смо и даље остали у много чему необавештени у погледу његовог живота.

И ако је био настран и необичан, није био лош човек. Ми смо се на крају школске године најпријатељскије од њега опростили. Чак смо и жалили, што смо га морали напустити.

За време те школске године имао сам неколико доживљаја, што су на мене како који, слабије или јаче утицали.

Тако једном приликом по наговору једног мог мало старијег рођака, успузао сам се заједно са њиме чак више звона на торњу наше цркве.

Ту смо намеравали да похватамо све ноћне сове, што су се тамо тако много намножиле.

Био је још дан, кад смо се нас двојица тамо ушуњали.

Не задуго после тога црквењаци су ко обично цркву закључали и отишли.

Ноћ се све више спуштала, а ми смо још увек горе више звона једно уз друго приљубљени чекали.

Ељуге су непрестано више наших глава, час унутра, час напоље излетале. Ми их никако нисмо могли а и нисмо смели да хватамо.

Неки необичан страх нас је у тај час почео да хвата.

Причињавало нам се, да су се ељуге саме претвориле у некакве чудне утвари около нас кружили. Нехотице почели смо се крстити и бога призивати.

Страх међутим није хтео, да нас напусти. Кад-год је која ељуга крикнула, ми смо се све више и више најезили.

На крају смо се, кад смо видели да од лова на ељуге ништа бити неће, решили да се што пре спустимо доле у цркву. Ако је могуће макар смо до „короша”. Тамо смо ипак ближе земљи били, а ако је устребало у помоћ викати, пре ће нас одатле чути људи, него да смо и даље остали на торњу више звона.

Али у томе смо се преварили. Тек ту нас је спопао прави страх.

Пространа тупљина од цркве пуна пунцата мрака, на сваки и најмањи покрет или шушањ потмуло је одјекивала.

Ако је макако мали црвић почео, да грицка отруло дрво негде на олтару или на позлаћеним столовима, одмах је то његово грицкање одјекивало, широм целе цркве.

Није онда никакво чудо било, што смо тада, што смо више могли свој дах задржавали и што нам је кожа сва најежена била. Чак, бојали смо се од самога себе.

Сва могућа привиђања појавила су се ту пред нашим очима. Видели смо иако нејасно, како се свеци са олтара и са црквеног плафона полагају крећу и међусобно нешто договарају. Ни рогати ђаво са исплаженим језиком није изостао.

Слободно се може рећи, да је у тај пар цео невидими свет био у нашој средини.

Нас двоје самих, ноћу у цркви, без икакве помоћи, приклонили смо главе, чекајући само да нас неко чудовиште зграби.

Сати су пролазили а ноћ никако, да се сврши а са њиме и наше невоље. Тек скоро после читаве вечности, приметили смо да се кроз црквене прозоре неко полусветло помолило. То је био први весник дана-рана зора. А после тога није потрајало дуго, па се и сам дан у свој својој јасноћи појавио.

Притајени и скривени на корошу, чекали смо само да црквењаци отворе цркву. А кад су цркву отворили, неприметно и на прстима искрали смо се без да је ко год видео.

За дуго после овога доживљаја нисам се усудио, да што незгодно и недозвољено урадим. Пазио сам на сваки свој покрет, да не учиним било коме неправду или неко зло. Чак и своје најскривеније мисли и осећаје укротио сам не дајући им да се без контроле необуздано шепуре.

Разуме се, да ме је то много труда коштало. Али не лези враже. Уједампут, сасвим неочекивано, без моје воље, бесвесно, учинио сам што се није смело учинити. Извршио сам један јаван изгред, што се не мало са кривичним законом косио.

Ево, како се то догодило. Нас неколицина српске деце, изашли смо, да се у Криваји окупамо. Дан је био топао, таман за купање као наручен. Недалеко од сеоцке рекавице где је бара мало дубља била, наумили смо, да се обрчкамо.

Као гњурци спуштали смо се час испод воде а час по њојзи пливајући. Весели и добро расположени подигли смо читаву грају, као да је цела Криваја само наша била.

У тај несретни час наишла су и мађарска деца са јадним ћопавим Јеврејином.

Како су нас у води заигране и забављене видели, мислили су нам лако све хаљине и одеда да однесу, што смо на обали били, нечуване оставили.

На дат знак зграбили су они све што су само у журби могли купити.

А ми видећи то, онако голи, појурили смо за њима.

Уз пут цео све до саме ћуприје, бежећи, разбацали су они нашу сву одећу.

На самој ћуприји сустигли смо их.

Ћопави Јеврејин покушао је са штаком да се брани. Али моји другови и ја били смо окретнији и куражнији од њега.

Један од мојих другова, по имену Мија Пивнички, из своје хаљине, што је уз пут нашао извадио је један мали оштар перорез.

Без икаквог размишљања ја сам да бих се од Јеврејина одбранио, са тим перорезом, што ми га је мало час Мија дао, убо разјареног Јеврејина.

После тога сви ми и мађарска деца разбегли смо се које-куд.

Било нам је јасно да су како они, тако и ми учинили кривично дело, а у првом реду, ја лично.

И ако смо малолетна деца били, ипак смо осећали, да смо за наша недела, ми једино одговорни били.

Ја сам управо нашој кући побегао. Попео сам се непримећен на наш чардак, који је у то време празан био. Одатле сам кроз летвице лако могао све да видим, шта се у дворишту и у кући догађало.

За мало, после тога, па је др Фридман нашој кући свратио. Како у то време, нико у нашој кући није био болестан, одмах ми је било јасно, да је он једино због повређеног Јеврејина к нама дошао.

Мати наша је баш у тај час била на дворишту. Ни слутити није могла због чега је др Фридман тако изненада и непозван свратио.

Сва забринута, па и поплашена, замолила га је да у собу прво уђу.

Шта су тамо њих двоје говорили, нисам могао чути. Али доцније сам дознао, да су родитељи озлеђеног Јеврејина од др Фридмана тражили да им изда лекарско уверење о тежини озледе на њиховоме сину.

Др Фридман нашао је, да је боље, да се та немила ствар без много вике и ларме скине с дневног реда. Предложио је мојој мајци и родитељима озлеђеног, да се у миру и у тишини измире.

Тако је мати моја на крају из бојазни да јој сина не заведу у црну књигу, жртвовала пет форинти као оштету за претрпеле болове озлеђеном.

Тек пред вече усудио сам се, да са чардака доле сиђем.

Као прави кривац, осећајући грижу савести, молио сам матер за опроштење. Она сирота место да ме је врашки укорила, више је гледала да ме како-тако утеши.

После овог немилог догађаја, мислио сам да ћу у свакој ма како тешкој прилици бити господар од себе. Веровао сам, да од сада никада више нећу слушати моје необуздане страсти. Увек ћу прво моју савест питати за савет.

Нажалост моја природа није се дала, ко што сам мислио, брзо изменити. Остао сам даље ко што сам пре био.

Никако, ма како да је било згодно, нисам пристајао да од мене праве отиске као што вешти лицедери од воска праве отиске. Од туђе воље, да не мрднем ни десно, ни лево нисам волео, да живим.

По некад, кад су ме догађаји у теснац хтели да притисну, вешто сам се довијао, не напуштајући ни за длаку своје уверење.

Боље и тако, што сам чинио, него да сам дозволио да ме много гори без милости прегазе.

Да, ја сам већ у тим младим годинама осетио, да је живот на земљи нешто несавршено, кратког века и без одређеног циља. Наслућивао сам већ тада да у том бедном животу ипак по кад-кад има тренутака, кад је вредно било живети, ма како да су ти тренутци били кратки и горки.

С тога сам те ретке тренутке увек изнад свега волео и ако сам знао да ће ми душа при томе морати мало да крвари.

А тешило ме је само да се све то по некој неминовној судбини имало да одвија.

Тако сам после сваког па и најнемилијег доживљаја могао мирне душе, да нађем за себе довољно оправдања. Увек, макако да је ствар по мене лоше испала, уверавао и себе и друге да ми је намера била чиста, само што су догађаји били много јачи од мене.

И ако то није значило, да сам се ма најмање одрекао одговорности, ипак се видело да ми је непријатно било, да јавно признам своју кривицу.

Само у врло тешким подвизима имао сам куражи, да се испрсим и да примим на себе цело бремене одговорности. У мањим и незнатнијим кривицама, гледао сам да и моји другови са мном заједно окусе како је горка одговорност била.

После свршеног другог разреда већ сам увелико почео да читам. Највећма сам волео и најбоље разумео песме чика Јовине, Бранкове и Бардове. Оне су ми све најближе срцу биле. Сваки дах у њима лепо се за моју невину и младу душу. Од њих многе сам знао напамет.

Наше тадашње друштво било је јако осетљиво и скроз романтично. Певало се и пило скоро свакодневно.

Као у неком бунилу био је цео народ. Очекивали су се велики догађаји и сањало се о блиској срећи.

Дух Светозара Милетића безгранично је загосподарио по целој Војводини особито код нас у Србобрану. Није било куће где његова слика није у прочељу висила. Свуд се његов култ обожавао.

Народ је слепо веровао, да само његове речи и његово пророштво могу усрећити Србе.

Ми, деца небројано пута слушали смо како су нам наши старији с поносом и са поштовањем спомињали његово име.

Чак и кад се његов гигантски дух замрачио, причале су се легенде о његовој мисији. А кад је сасвим изнемогао, многи звани и незвани сукобили су се међусобно, тражећи сваки за себе, да га замени.

На велику нашу несрећу Милетић у Војводини после своје смрти, није имао достојног наследника. Истина било их је више, који су могли, али само по његовим замислима, да мудро воде судбину народа. Али нешто ново, нешто мимо Милетићевог програма нико није могао да даде.

Ко би било истрчао напред, било заостао натраг, не би радио у његовом духу. Народ би га као недостојног напустио.

Милетић није сматран само као вођа Војвођанских Срба, него као њихов мученик. То његово мучеништво, жртвујући себе целога за правду и слободу народа, много је допринело његовој слави. Сећам се врло лепо, како га је баш због тог његовог јуначког држања обожавала светиња.

Тако ми је мој стриц Васа једном приликом са сузама у очима и тужнога расположења причао како је он лично видео где су у ланце окованог Милетића, до зуба наоружани жандари отерали у Пешту.

На Дунаву, јер су га на лађи однели, скупила се огромна гомила Срба, која је стално клицала своје тићу, бодрећи га, да не поклекне пред душманином.

Жандари са извученим сабљама растеривали су народ, али се свет и даље све више купио око свога несретнога вође.

Тек кад је лађа далеко отишла, кукајући као мала деца, враћао се народ кући, немајући више коме да се искрено потужи. Тога часа био је наш свет не само несретан него и обезглављен.

Од то доба у мојој младој души усадила се велика мржња против свега што сабљу и пушку носи, сматрајући да свет није створен, да га солдатеска чува и води.

Већ тада ми је било јасно да на бајонетима човечанство не може дуго седети. Само људи добре воље и блага срца могу усрећити свет.

Овогодишње ферије брзо су се приближавале крају. Само још неколико дана, па је са нашом дечјом слободом било свршено. Наново ћемо опет, међајући по трћи пут школску учионицу, за скамије, да будемо привезани.

Сећам се био је леп и топао јесењи дан.

По дрвећу иза школске зграде лишће је изменило своју првобитну зелену боју у различите друге боје: беличасту-жуту; у увело-жуту; у жуто-црвену и у чисто ко крв црвену. То се лишће могло још којекако да одржава на гранама, док је мирно и лепо време било али најмањи ветрић или рани мраз би га немилосрдно и за час са дрвећа поскидао.

Ту под дрвећем, где се јесења трулеж од влаге и од палог и увелог лишћа осећала, помешана са тупим мирисом од зрелог кукуруза и сточне репе, ту смо ми заједно са четворошколцима, чекали да нам послужитељка јави долазак учитеља Симеона Коњевића, који је учио 3 и 4 разред заједно.

За то време четворошколци су нам неке ствари причали, што су с њиме прошле године доживели.

Више од половине школског времена био је он редовно изван школе. У школу, кад је долазио или трезан или добро напит је био. Сав је на вино, ракију и дуван смрдео. Чим је унутра ушао, сео би за сто, нешто сам себи промрљао. Затим нас је запитао: Која је лекција била јуче задата. После тога брзо, преко реда све нас је из те лекције испитао.

На крају за сутра опет нам је нову лекцију задао. Тако је то ишло, без икакве промене, преко целе године. Ни једног од нас није по имену

знао, као да смо му ми туђи ђаци били. У наше теке и задаће никада ни завирио није.

Није га се тицало како смо обучени, да ли смо чисти и како се понашамо.

Више пута пробали смо, да му се на нешто потужимо. Он обично на те наше тужбе није ни одговарао или просто нас је равнодушно одбијао.

Школске власти међутим гледале су му кроз прсте. И мада је свима познато било, да је он задрти пијаница био, нису га ставили у пензију. Он је некако до краја године увек са децом добар успех показао.

Није био ожењен него вечити момак. Имао је једну служавку, која му је до танчина знала ћуд. Више од двадесет година, она га је верно служила.

По неки пут га је она и у школи замењивала. Истина она нас је могла учити али ред у школи знала је држати. То се обично догађало, када је он до изнемоглости пијан био.

Чим је он слободног времена имао, одмах би се нашао у било којој крчми. Ту би онда без икакве церемоније чашу за чашом испијао, да се после гегајући натраг кући врати. Никада није дозволио да га неко части. У друштву није био избирач. Сасвим му је било свеједно ко с њиме за столом седи. Груб или несносан није био, више је ћутао и нешто стално премишљао.

Што се његове научености тиче, био је у својој струци печен а и опште образовање прилично је имао.

Док га ова опака страст није савладала, читао је и учио вредно. Али одкад је соло-пијаница постао, ништа га духовно није занимало. Од свачега што је било лепо и узвишено, дигао је руке.

Тек после једног доброг сата чекања, јавила се послужитељка и позвала нас, да се што брже у учионици нађемо. Напоследку учитељ се ипак одлучио, да нас види и да нас по скамијама распореди.

Добро се сећам, како је, кад смо ми сви у школи били изгледао: сав зајапурен; у лицу подбуо, скоро модар; капци и усне одебљане и затечене; бркови подебљи, дугачки и пали низ образе; висок, гломазан и добро урањен.

Ход му је био несигуран и незграпан а руке дрхтале.

Говорио је нејасно, гутајући речи, увек без нагласка, монотонно, као да га се ништа није тицало, шта ће напоследку, да каже.

Поред све те мане и неумешности, није се нико од нас нашао да га исмеје. Свима нама било је жао, видети свога рођенога учитеља у тако јадном стању. Жалили смо га као да нам је родитељ био.

У ствари он је способан учитељ и доброг срца човек био. Кад би се могао одрећи те његове опаке страсти, могао би друштву бити од помоћи.

Али је изгледало да је он потпуно у ђаволске канџе упао и да га никаква сила више из тих канџи није могла спасити. Корак по корак падао је он све дубље и дубље, да се напослетку, сав од пића у највећу беду сроза. Његов крај је, крај свију окорелих пијанаца. Заиста ко што су нам четворошколци причали, тако се у нашој школи и радило.

Учитељ је нам, тек пошто нас је испитао лекцију тумачио. Истина то је било натрашке, на крају ипак све нам је било јасно и протумачено.

На тај начин ми смо се више својим трудом него заслугом учитељевом развијали. И когод нас је боље посматрао, морао се уверити да смо духовно добро коракнули напред. Били смо не само паметнији него наш ум је постао много способнији, да и теже ствари правилно решава. Вежбајући се сами, постали смо самостални не бојећи се никаквих тешких задатака.

Читања књига било је и овог пута, само што ми није било могуће, да одаберем шта сам ја хтео, шта је мени годило, него шта сам случајно добио, то сам само могао читати. Било је ту свега и свачега, и добрих и рђавих књига. Басне, различите мање приповетке и путописи су ме занимали. Особито у путописима сам уживао.

Читајући њих, замишљао сам, да сам путујем. Сваку варош, реку или брдо, што је писац случајно описивао, потражио сам на мапи. Тако сам у току читања у мислима пропутовао не само Европу, него и целу земљу, па чак и на Марс сам се пењао. Видео сам не само вулкани и читава мора него и глечере са њиховим леденим врховима. Шетао сам се по најлепшим баштама, пловио на најбржој лађи, ловио лава и слона, брао банану и поморанџу. Цео тај разнолики живот струјао је кроз моје узбуркано срце. И штогод сам се више одао читању путописа, све сам више желео, да и ја пођем у бели свет. Пешице са торбом на леђима а штапом у руци, да прокрстарим све друмове и све државе. Нагон вандровања завладао је целом мојом природом.

У један пар хтео сам, да побегнем од куће. Чак сам и другове врбовао за тај пут. Али некако баш у то доба отпочеле су кише и хладни ветрови. То ме је уплашило те сам на крају напустио тај план.

У срцу моме и даље је тињала жеља за путовањем. Кад није ишло друкчије, ја сам са друговима уображавао, да путујемо од вароши до вароши, од државе до државе, називајући поједине улице и ћошкове: Париз, Рим, Америка, Африка итд. Као прави путници натоварили смо на леђа пуно различитих ствари са картама за путовање, направљеним од картона. Од времена на време застајкивали смо, уживајући у нашем Паризу, Риму, час у другим варошима, поред којих смо пролазили.

Био је то јединствен призор, видети нас, како озбиљно корачамо не обазујући се на свет, што смо уз пут сусретали. Њих скоро, да нисмо, ни видели. Пред нашим очима лебдели су само ликови Француза, Американаца, Црнаца.

Читајући даље, како су први људи по дрвећу имали своја скровишта, где су се ноћу од дивљачи скривали и ми смо угледајући се на њих почели по дрвећу, да се веремо и тамо смо градили од кукурузовине и сламе гнезда. Ту високо у ваздуху, скоро на врху дрвета, чинило нам се да је много лепше живети. Ту нас нико није могао узнемиравати, ту смо могли несметано без турства старијих, сами своји бити господари. А то је нама, деци јако годило.

Отуда смо, шћућурени гордо гледали доле, замишљајући себе као неке полуптице у човечјем облику. Да бисмо још више на њих наличили, на леђа и главу, наметали смо кокошијег и гушчијег перја. Затим смо ко домаћа живина и птице отпочели: кукурекати, гакати, блебетати и цвркатати. После тога обично је настао смеј и радосно децје кикотање. Ако је на земљи иоле могуће било бити сретан, ми смо у то доба били заиста сретни. Не само да смо себе замишљали сретним, него и сви који су у нашој близини били требали су од наше среће нешто среће да окусе.

Наше младе душе јачало је и крепило неко необично душевно расположење. Пред нашим очима било је све ружичасто и лепо. О невољи и о беди, што је уоколо нас владала, нисмо нипошто хтели да знамо. Стресали смо се и саме помисли, да неком од људи не иде ко што је право и поштено.

И друга деца, угледајући се на нас, отпочела су, да се веру по дрвећу али наше сретно задовољство никада нису умели да себи прибаве. С једне стране, што за то нису имали довољно смисла а с друге, што су стално међу собом поцепани били.

Због тога тај наш чудан живот, што смо по дрвећу проводили, није се могао по селу да прошири.

После извесног времена, рђави дани и киша, што је баш у тај пар наступила, приморали су нас, да напустимо тај наш невини шпорт. А и нешто друго уз то се догодило. Не само на дебела дрва, него и на свако мало јаче дрво, навикао сам да се пентрам. Једном приликом, кад сам се на некој постаријој крушци, која је доста трула и сува била, пентрао, сломила се грана на којој сам седео и стрмоглавце на патос од цигаља ја сам пао. Тада сам се тешко озледио, расекавши браду до саме кости на доњој вилици. Повећа белега од те озледе остала ми је заувек.

Приближавао се час, кад сам опет морао, да мењам учионицу и учитеља.

Ступањем у пети разред, који је био у једној учионици са шестим, ја сам требао да се ослободим многих својих дечјих навика.

Сад није било више шале, дошао сам под руку правога мајстора. Нов учитељ Јован Настић био је надалеко познат не само као практичан учитељ него и као изврстан педагог. После свршене учитељске школе он је у оно доба, што је реткост, био одлазио у Швајцарску ради даљег усавршавања у својој струци.

Био је у пуном смислу Европејац и до крајности скроман. За љубав свога села, остао је у Србобрану, мада су га више пута аутомне власти хтеле, да преместе на већи положај.

За време мога школовања био је већ у годинама.

Имао је ситно, смежурано лице, са малом у шпиц брадицом, очима живим и течним, пријатним гласом. Кад је мало узбуђенији био, говорио је, више певајући.

Свака његова реч и мисао имала је своје место. Никада нисам приметио да се колебао, кад је хтео нешто да изрази. За то су његове реченице биле увек одсечне и заокружене. Није било случаја, да он на наша безазлена питања није јасно и одређено одговарао. С тога смо га одмах у почетку не само заволили него и поштовали.

Постао нам је у свему узор. Без икаквог размишљања, ми смо све његове назоре за готово примали.

Све што нам је предавао, било нам је драго. Ни један предмет нисмо запостављали. Он је све предмете вешто у једну целину умео, да повеже. А све је ишло на то да нам дух подигне и ум натера, да сву своју моћ до крајности искористи.

Полагано, ми смо истраживали суштину сваке ствари и некако гледали, да је хармонично повежемо са осталим стварима. Почели смо,

да свет гледамо са вишег гледишта. Разуме се, колко је наш мозак то допуштао а учитељ нас је само испомагао. Он је тачно знао и одмерио, колико смо у стању, да схватимо и колико високо смемо, да узлетимо. Ни пошто није допуштао да се изгубимо у маштаријама.

Од књига саветовао нам је, да читамо на првом месту историју. Без њеног знања ни најпростији сељак не би смео живети. Помоћу историје добива се и права слика о минулим временима. Све у њојзи треба, да је стварно и без увијања изражено. Таква историја је права учитељица народа.

Таквим простим речима умео је он, да у нама пробуди жељу за науком. И то за правом науком, која је једино истину причала.

О природи, о биљном и о животињском царству говорио нам је све у самим причама. Уопште главна ознака његовог предавања, била је да он са лепим речима и правилним стилем, укратко обележи све црте, што се о неком предмету имале изнети.

Никако није трпио, да о том предмету или ствари, нешто неодређено или рапаво, остане у нашој памети. Свака и најмања стварчица и њена најнезначајнија особина била је од њега, на његов својствен начин приказана.

Ништа, ама ништа није се од њега отело, кад је требало да се дође на чистину! О вери и о верским стварима, држао се догме. По кад-кад само правио је и то врло опрезно примедбе. У главном био је религиозан на свој начин. Ипак нас је пустио да верујемо као што су наши старији веровали.

Између науке и вере, гледао је да нас увери, да је потребно измирење. Најпаметнији људи и узвишени духови, по њему, били су најрелигиознији.

Безверје је отворено осуђивао, наводећи да је човечји мозак и сувише узак и једностран, да о судбини света имаде потпуну слику.

А ако би поред тога, неко ипак уобразио, да знаде и последњу истину, то би била само једна карикатура од истине и ништа више.

С тога, ако смо ма најмање хтели, да пођемо у страну, он нас је сместа задржао и опоменуо, да то није прави пут. Онда нам је на широко и на дугачко све испричао, што се о тој ствари и о том предмету, могло досад дознати.

Како ће у далекој будућности човечанство изгледати, није се много бринуо. Веровао је, да је свет у сталном помицању на више, да крајњу тачку савршенства нико неће постићи: ни појединац, ни друштво,

ни држава. Увек ће нешто, можда најглавније фалити, да слика буде савршена.

Али данашње друштво у многим чему, можда ће се изменити. Можда ће они, што су случајно били горе, бити сутра доле. То међутим ништа не мења на ствари. То је нешто, што са суштином ствари нема никакве везе. То је варка, која обмањује људе.

Није чудо, што смо под таквим руководством и ми деца почели, да мислимо друкчије.

Али како је наше мишљење поред свега тога доста неодређено и лабаво било, ми смо услед тога по неки пут код наших старијих неприлика имали. Особито, кад смо хтели, да будемо и сувише мудри и паметни. Стара је истина, да су стар-млади увек незгодни и у породици били.

За те две године, у петом и шестом разреду, учили смо осим латинског језика, скоро све предмете, што се уче у првом и у другом разреду гимназије. Неке предмете још смо опсежније прелазили, него што се тамо радило.

Ко је био вредан и пажљив, могао је са тим знањем у животу добро пролазити. За наше сељаке, то је било довољно.

Али није само то знање било све, што нас је учитељ Ј Настић научио. Много више имали смо од његових мудрих и умесних савета, што нам је узгред уз школски програм давао.

Сваку згодну прилику он је употребио, да нам изложи своје исправно мишљење: како да се владамо, ако мислимо даље, да похађамо друге, више школе; ако желимо да се одамо трговини и занату а како, ако хоћемо, да останемо код куће, да оремо очеву и дедову земљу.

За сваку струку, знао је он да каже лепу реч. Сасвим је свеједно било-по његовим речима-шта ће ко у животу да буде. Главно је, да је у својој струци надмашио рад и умешност прошлог покољења и да је за неколико корака кренуо у напред.

Прогрес и корачање на више, то је био пут, којим су напредни народи корачали. И наш народ опкољен и испресецан од туђина, морао би то добро да утуви-Само неуморан и паметан рад је у стању, да сачува, што је с муком и знојем у току дугог времена, створено. Осим тих врлина неопходно је потребно, да народ никада не клоне духом и да се стално бори за слободу.

И то не само за слободу државе и друштва, него и за слободу појединца.

Под некаквим изговором, да је држава и друштвени поредак у опасности, не сме дозволити, да један или више људи завладају државом. А по готову, да се некоме даде, да ради и дела како му је само по вољи. Сваки, ма ко био, дужан је да одговара не само пред својом савешћу, него и пред народним судом! Никоме се не сме пустити, да нарасту до неба рогови, јер ништа није жалосније, него кад обесна тиранија завлада над људима.

Ни славити сувише прваке није саветно. Људи су ко људи, што им више ласкаш, они се више кваре.

Онај је првак, прави првак и велики човек, који и на највишем положају није изгубио равнотежу и остао скроман. Слава је врло кобна реч, она је напослетку многима загорчала, особито ако је силом изнуђена. Политичка слава је обично такве природе. Нигде лакше него у политици стећи славу. Грлати и лакташи најбоље разуму тај занат. Остало, што је с тиме у вези, долази само од себе.

Праве слободе нема без слободних људи. А слободни људи пре свега морају имати своју личну слободу. Њих не сме, ни држава ни друштво, натерати да им буду понизни робови и да им под видом заједнице ускрате, да самостално мисле и раде.

Кулук и тамница није за слободне људе, ни за слободну државу.

Ко би могао још све испричати, што је тај наш добри учитељ нас научио.

Он, истина, није то отворено исповедао, него увек више у слици и у причи, кад му се за то дала прилика. Ми смо жељно чекали, да он тако нешто отпочне. Онда бисмо се сви у уво претворили и слушали бисмо га. А љутили бисмо се, кад је крај приче и часа био.

Он би устао и хтео, да иде али видећи, да ми мирно и даље седимо, сео би и сам и даље наставио, да прича.

Дан по дан, па се приближавао крај школске године. Овом приликом, ја сам имао са мојим драгим друговима да завршим шести разред!

Жалосни датум у моме животу био је тај дан. Као варљив сан за тренут ока нестало је свега, што ми је у детињству најдраже било. Као разбијен крчаг лупало ми је срце за изгубљеном срећом. Од главе до пете обузела ме је тешка туга.

Осетио сам, да су ми заувек одлетели дани дечје радости. За час на све четир стране света разишли се моји млади другови. Нико их више на свету неће моћи заједно покупити. А моји драги учитељи

остали су, док им живот траје, да и даље просвећују малишане који су за мном и за мојим друговима, узастопце долазили.

Сместа, после свршеног шестог разреда, искрсло је предамном једно по мене необично важно питање: шта ће самном одсад бити; куд ћу да се окренем?

Године 1886. умро је мој добри отац у својој 51 г. Опака срчана бољка годинама га је подгризала. У последње време све њене рђаве последице наступиле су: загуш, тешко дисање, отоци.

Његово самртно мучење трајало је неколико дана. За то време ја сам био сав у некој грозници. Из побочне собице непрестано сам ослушкивао и очекивао најгоре. Мати ме је гонила, да легнем али ја нисам могао да се скрасим. Особито кад сам изгубио сваку наду и осећао, да му нема спаса. Али на послетку што је морало, да наступи, наступило је. Отац мој умро је, борећи се до краја са својим животом.

Мој живот после његове смрти за дуго је био без воље и без икакве наде. Лакше ми је било, само кад сам на његовом гробу, могао, да се од срца исплачем.

Сад сам наново постао сироче, и ја и мој брат Лаза. Наша мати, као умна жена, знала је да нас, кад год је требало, утеши. Сву своју бригу и сву своју снагу, умела је она, да удвостручи не водећи ни о чем другом рачуна једино о нашој срећи. За њу више другог света није било. Из очију јој се видело, да смо јој од сад ми једина нада били.

По закону сиротињски сто поставио нам је за татора стрица Лазара. Он је имао уз нашу матер да пази на нас, док не достигнемо пунолетство. Међутим, наша мати умела је и без његове помоћи да нас упути куд је требало.

Осим других врлина и способности наша мати била је поносна и увек желела, да њена кућа буде запажена. Трудила се, да наше јело, наше одело и све друго буде што боље. И ако је све то њој урођено било, ипак по среди ту је и нешто од сујете било.

Далека њена родбина била је, која мање, која више господскога рода. Тако нам је она више пута причала да је у сродству била са Јол. Андрејевићем писцем, са Илком Марковићевом, коју је краљ Милан у тамници дао уморити, са поповском породицом Миловановића. А поред тога и наша породица није била на одмет, није била последња. И њу је некад племство китило. Све је то машту наше матере силно узбуђивало.

Како би било, да и њена деца постану права господа. Она би се и дању и ноћу трудила, само кад би то једно могла, да постигне. С тога макако, да су је неки суседи наговарали, да се не упушта у велике трошкове око школовања деце, она се и даље тврдоглаво свога мишљења и своје жеље држала.

Баш у то доба, дошао је на допуст генералштабни капетан царске војске Стеван Продановић. Он нам је био блиски рођак, брат од стрица. Посетивши нас, он је нашу матер наговорио, да ме у војну школу у Каменици даде.

Ја истина никако нисам волео, да будем официр али кад није ишло друкчије, био сам готов да и то покушам.

На моју велику срећу општински одбор, који је имао да бира питомце, место мене изабрало је Славка Каћанског, сина попа Лазе.

И ако ме је било мало срамота, што сам код избора пропао, у срцу сам се радовао, да ме је та срећа мимоишла.

III

Како се јесен приближавала а школска година била на прагу, морало се брзо одлучити, шта ће самном напослетку, да буде.

Ја сам, без икаквог устезања, пристао да идем даље у школу. Било је само питање, да ли у Врбас, где је била четворо-разредна мађарска гимназија или у Нови Сад у српску велику гимназију.

Како је сасвим природно било, да ја као српско дете међу српску децу одем, пристала је мати да се упишем.

Мој теча по матери Паја Алабурић, био је у то време разносач „Браника”, главног органа либералне странке. У његовој кући, добио сам стан по јефтиној цени. Осим тога наша мати кад год би у Нови Сад дошла, донела би што је више могла: масти, брашна, живине, сапуна и шта ти ја знам, све друго. Не као туђин већ као рођени члан породице сам био сматран. Угађало ми се као да сам код своје куће био.

Мој теча био је необично доброћудан чича. Његово румено-бело лице непрестано је пратио и красио неки тужан осмејак. Био је крупан, јаки и доста угојен. Браду је носио дугачку. И био је доста седе косе.

Говор му је био благ и тих. Срце је имао као голубије. Према мени био је врло нежан. А и туђу децу је јако волео.

За најмању ситницу, могао је, да заплаче.

Читао је, кад-год је времена имао и волео, да нам после тога, све од речи до речи полагао и са осећајем исприча.

Разносио је свакодневно „Браник” а читао Милетићеву „Заставу”.

Његова душа, била је душа праведнога човека.

Моја тетка а његова жена Марија била је сасвим друге природе и другог кова. И ако је била рођена сестра моје матере, ни учему није на њу личила.

Била је малена, пуна и врло жива. Лице јој је било округло а црте савршено правилне. Очи, нос, обрве, све је било у складу. Усне су јој биле танке и као да је увек хтела, да успија са њима.

Косу је имала густу, плаво-смеђу и дугачку.

Кажу, за њу, да је била у младости права лепотица.

Али што је код ње било јединствено и фино, то је био њен дух. Ма била добре или рђаве воље, била је једнако и озбиљна и достојанствена.

Вољу је имала као од челика, гвоздену. У њеној кући било је као у апотеци. Све се знало, где шта треба да стоји. А чистунка била је као нико на свету. Оно што је код ње било јединствено и фино то је био њен дух.

Сви ми у кући, морали смо, да је слушамо. И то не што смо је се бојали, него што смо осећали, да је све, што је она хтела и урадила, било добро и у реду. Кућни, уобичајени ред нико није смео прекршити, чак ни сам теча. На сат морао је сваки члан код куће, да буде. Ко се ма за минут закаснио, не само, да није добио јело, него је од тетке још морао да поднесе тешке грдње, јер она за шалу никако није хтела да зна.

Сплетке, иако невине природе оне биле, мрзела је она из дна душе, а сплеткарке презирала, ма ко, да су они били. За свађу никад расположена није била, увек ја ма како да јој је тешко било, знала на време и достојанствено да се уклони.

У комшилук на разговор или посело није радо ишла. Њена је сва срећа, само њена кућа била. Не, што је мрзила можда друштво, него што јој оно баш ни мало није од потребе било, јер је све, што је њојзи драго и мило било, код куће своје довољно имала.

На свету нико, осим бога, није њојзи страха уливао.

Све што пред њеним очима није било право и поштено, презирала је.

Као нека моћна, матица била је она и срце и душа целе куће.

Ми сви остали у кући радо смо је слушали и све прихваћали, што је она и без икаквог притиска, свима нама наређивала. Те њене запо-

вести нису нама тешко падале, јер све што је у њима захтевно било, за нашу срећу и за нашу љубав је чињено.

Три ниске и уске собице са уском баштом испред кућице и мало дворишта остраг од куће, то је било све, што је мој теча имао.

Та мала кућица свидела ми се, чим сам у њу први пут ступио. Течина деца: Катица и Тоша и ако су већ одрасли били и свој хлеб сами поштено зарађивали, живели су још увек са родитељима заједно. Они су ме такођер као и њихови старији оберучке прихватили.

Сад је само требало, да и ја с моје стране покажем, да сам им за то од свег срца благодаран. И ја сам, колико год сам могао, трудио се, да то и учиним.

Тако је међу нама од првога часа завладала непомућена слога.

Како су обоје врло бистри и даровити били, дало се с њима увек паметно расправљати. Било је ту о свему и свачему говора.

У то време међу Србима у Војводини био је велики раздор, јер чим је Милетић са политичке позорнице сишао, отпочело је цепање у парам парчад његових присталица.

На три табора поделило се Српство на: владиновце, либерале и радикале. Још пре пар година 1882 год била је сазвата велика скупштина у Србобрану. На њој је требало да се изабере Милетићев наследник и прихвати „Бечкеречки програм”.

На жалост то није учињено, него уз највећу ларму и галаму још више су се разишли духови. Од то доба настала је међу Србима братоубилачка борба. Не бирајући средства, противнички табори клеветали су једни друге.

У почетку расцепа, народ сам још увек је веровао у Милетића и у његов дух, јер су разлике у програмима либералне и радикалне странке врло незнатне биле. Људи истих погледа и истих сталежи били су подељени у обе странке. Само вођство и прваци били су им други.

Све што се тада на политичком пољу радило, била је скоро искључива лична ствар вођства једне или друге странке. Присталице њихове биле су немоћне, да програмски иступе и бране своја уверења.

Чак ни при избору за парламент у Пешти нису могли радикали и либерали заједно да иду.

Прваци су се и поред тога непрестано гложили.

Није онда чудо, да је и народ попустио. На све стране настао је застој, збрка и велики хаос. Због наше неслоге, упорне борбе против угњетача нашега народа у великом стилу нису се могле предузети.

Само мрвице на аутономном пољу по скупу цену дале су се искамчити од Мађара, који су тада већ увелико, гласно и јасно пред целим светом прогласили, да у Мађарској живи само један јединствен народ.

Међу Србима најжешћа борба била је у Новом Саду.

У такву несложну средину, упао сам ја, кад сам се уписао у први разред гимназије. Срећа, што ни ја, ни моји нови другови нисмо још били заражени политичком страшћу.

Ми смо сви у Нови Сад дошли да учимо. То је била наша главна жеља. Све друго било је за нас узгредно и без вредности.

Ту у српску Атину из године у годину долазила је Српчад из целе Војводине. Ту је одвајкада било лепе српске мисли и српске воље. Отуд је са свих страна зрачило српско родољубље.

Нови Сад је био центар, који је кад више а кад мање привлачио све, што је у Бачкој, Банату, Срему и Барањи српски дисало.

Није требало провести само неколико дана у Новом Саду па да се човек осети куражнији и бољи.

Тако сам и ја већ први дан, када сам у школу дошао, био необично узбуђен и преко мере задовољан. Годио ми је ново друштво и нови другови.

И ако смо из свију крајева Војводине и потпуно непознати једно другом били, ипак смо се одмах, без много речи, братински спријатељили.

За неколико дана, па је наш разред једнодушан био, као да смо из једног села или из једне вароши били.

Велике разлике у нашим мислима и у нашим осећањима није било иако смо деца различитих сталежа били.

Одмах од почетка ја сам гледао, да са свима будем у што бољем пријатељству. Али сам уједно између другова по неке већма заволео. То су онда постали моји присни пријатељи. И други су тако исто урадили. Услед тога у нашем разреду брзо су изникле омање групице. На нашу срећу, те разне групице нису биле међу собом у завади. На против, кад је требало заједнички да се иступи, били смо сви као једна душа. А врло мали број је био, кад смо у невољи били, да се од нас одвојио и да нас је напустио.

Моји први и најбољи другови били су: Пера Путник, Урош Поповић-Пеција, Светислав Стефановић, Јован Лакић, Милош Мијатовић, Иса Бајић, Тодор Шећерковић, Васа Богдановић, Максим Стануловић и други.

Како сам још у Србобрану много-што-шта учио, што се овде предавало, нисам имао са учењем бог зна какве главобоље.

Наши професори били су како који: бољи и лоши педагози; бољи и лоши људи.

Математику нам је предавао Васа Пушибрк, који је тада управитељ гимназије био. О њему су, малте не сви ђаци једнако мишљење имали.

Као управитељ био је можда најзгоднији и најспособнији од свију професора, јер је имао чврсту руку. Према ђацима био је увек јако неповерљив. Свакога је преко наочари гледао и нешто сумњао. Осим тога био је опако злопамтило. Тешко оном, ко му се случајно замерио. Да се био одао на полицијску струку, сигурно би далеко дотерао.

Био је пун, дебео, у лицу обрастао брадом, просед, у ходу тром а у говору спор, често понављајући једно те исто.

Као професор није био међу најбољима. Тешко је предавао и неспретно тумачио. Увек монотono, без икаквог нагласка и без икаквог осећаја.

Не само да нам није омилио математику, него шта више он нас је од ње још више одбио. Рачун нам због тога није могао за срце, да прирасте. Рачунали смо, колко смо само морали, али сам предмет нисмо бог зна колико волели. Због тога се нико од нас није много трудио, да у суштину математике уђе. Не, нашом мржњом, него неспособношћу професора, да нам је омили.

И у другим разредима, где је Пушибрк предавао математику, исто су тако пролазили ђаци. И они су се тужили, да им рачун нејде од руке.

Велику заслугу Пушибрк је за гимназију ипак имао. Он је више неко ико други умео како код аутономних тако и код мађарских власти, да заштити интересе њене. Особито код ових последњих, знао је вешто, да се додвори и да сачува, што се сачувати дало.

Већ у то доба мађарска влада мешала се јако у наше просветне ствари. Хтела је пошто-пото да сав програм наставе буде јединствен у целој Мађарској. С тога су јој, наша гимназија и све друге наше школе трн у оку биле.

Место у научним истинама требала је наша омладина, да се васпита у мађарском духу. Језик мађарски требало је, да замени језик српски чак и у породици.

Историја, како су је у мађарским уџбеницима приредили, требала је, да нам покаже сву величину мађарског стварања.

Око мађарске хиљадугодишње културе све народности у Мађарској имале су да се окупе.

Само мађарски геније је у стању, да у својој моћи држи и чува од Карпата до Дунава богата земљишта.

Круна Св. Стевана била је символ те вере, што је Мађарима уливала наду, да ће после извесног времена путем насилне мађаризације остварити своје планове.

Зато, чим је нагодба од 1866/7 г. склопљена, дала се цела Мађарска на посао. Највернији и најактивнији били су Јевреји, који су први усвојили програм велике Мађарске. Они су се свим својим снагама, духовно и материјално, заложили, да Мађарска што пре стане на своје ноге у „економском погледу” и да буде самостална и јака.

На све стране дизали су фабрике, особито су се журили да Пешту изграде, да је што пре учине средиштем целе државе. Саобраћај, трговина и банкарство, све је то требало, да се усресреди у Пешту.

Јевреји из Галиције и из Румуније непрестано су стизали у Мађарску, а најпре у Карпате и Ередељ, да одатле после доспу до саме Пеште и најзад даље доле све до Дунава. За то време прави Мађари и њихова аристократија нису могли ни корака да крену напред. Где-год су покушали, да нешто учине, наишли су на озбиљне такмаце-на Јевреје.

Није онда чудо, да су се неке аристократе почеле да задужују. Услед тога многа аристократска имања пала су у шаке Јевреја.

Али не само, да су прави Мађари материјално на сваком кораку губили и назадовали, него и прави мађарски дух почео је да се мења. Створила се читава јеврејска култура на исквареном мађарском језику. Новине, позориште и све просветне установе биле су заражене и преплављене том новом културом.

Са јачањем јеврејског капитала, јачао је и њихов политички утицај. У влади, у парламенту и у вишим државним звањима, имали су они своје поуздане људе. Кад год се тицало њихове коже, умели су они, заобилазним путем да дођу до свог циља.

Сасвим је природно било, да су се они у Мађарској осећали добро јер је цела индустрија, привреда и трговина углавном само њима служила.

Зато су можда они први били, што су убацили мисао, да је неопходно да се у Мађарској било милом, било силом сатре све што је стрчало и што није хтело да се повије. Хајка на народности непрестано је од њих потпиривана. Као пауци размилели су се по целој држави,

свуда ширећи мађаризацију. Само онај у Мађарској сме и може живети ко је веран круни Св. Стевана, викали су они из свег грла.

Мађарски језик у гимназији предавао нам је Марко Кречаревић родом из Сентандреје. Говорио је мађарски боље него српски и то са мађарским нагласком. Професорски испит никада није положио, остао је вечити асистент.

Кажу да је волео друштво и ноћни живот.

Као наставник није био рђав. Од њега смо могли много научити, да смо имали воље и љубави за тај језик али мрзећи ту нацију, ми смо омрзли и језик.

По души био је мек. Више пута правио се ко да се на нас љутио али у ствари и онда је био благ. С тога смо га и ако га нисмо бог зна колико ценили, волели. Он нам је и разредни старешина био. И као такав, био нам је приступачан и родитељски одан. Кад би се неко од нас случајно разболео, бринуо се јако и стално се распитивао о току болести. А кад би се оболели као здрав опет вратио у школу, гледао му је кроз прсте, не питајући га неко време. А иначе где-год је могао излазио нам је у сусрет и не правећи разлику све нас је подједнако волео.

Латински, па после грчки и немачки предавао нам је Др Ђорђе Дера! Он је у потпуном смислу прави класичар био. Сва знаменитија дела из грчке и из римске књижевности прочитао је на оригиналу. Он је мал те не стално лебдео између Рима и Атине. Њему су римски а особито грчки писци били узор и савршенство. Све од реда ораторе, историчаре и песнике волео је подједнако. О грчким филозофима са усхићењем је говорио. На језику му је стално био: Катон, Сенека, Сократ, Демостен, Омор, Виргил, Софоклес, Фидиас и други.

Он је кроз призму класицизма гледао на све што се и у садашњици догађало.

Био је маленог узраста, мршав, обрастао ситном црном брадом и са очима врло живим. Лице му је било избраздано дубоким борама, боје масно-сиве а тужног изгледа. По давном пореклу, био је Грк.

Стално је нешто премишљао, чак и за време предавања.

Ми смо о њему, сви редом, најбоље мишљење имали. Волели смо га искрено и сваку његову реч и мисао примали радо.

Он је за нас био неокрњени авторитет.

Ми смо чврсто веровали, да је све што је он рекао и написао, било лепо и истинито. Никада он у својим предавањима није погрешно; никада брисао, што је написао. Његове мисли ређале су се као бисер

капи у горском потоку; све је ишло без напрезања и глатко. Али није он само римске и грчке писце ценио и обожавао, него као прави Европејац проучио је он и то увек на оригиналу скоро све светске, велике духове. Знао је и то добро 6–7 језика. Написао је неколико дела финим стилем и у савршеној форми.

Његов путопис по Италији, ремек-дело, без предаха, заједнички смо читали. Због извесних, сумњивих редова ми смо га критиковали. На наше скромне примедбе он је обично оћутао, само би му се на лицу приметило, да му је мило било, што смо га кушали.

Као разредни старешина, седам година узастопце, почевши од другог разреда, полагаано па нам је постао као прави родитељ. Смели смо слободно пред њим све наше тајне да кажемо.

Баш некако у то време почело је неко врење међу омладином. Он је сав сретан био, када је дознао, да је и наш разред некако у то помешан био, па можда и предвидео.

И пред Пушибрком, како смо доцније дознали, свом ватром нас је бранио, доказујући да смо невини и у праву били. По његовом мишљењу није добро било, да се омладина у своме природном стремљењу неоправдано задржава, него је више саветно било, да се она пусти, да у оквиру морала и закона што брже напред коракне!

Учење страних, особито мртвих језика, на парче ко што је у гимназији обичај био, није могло дати бог-зна какве резултате. Учило се од лекције до лекције, које су много пута без икакве међусобне везе биле.

По одређеном школском плану и по одобреним уџбеницима морало се предавати. Традиција и опробани стари путеви и методи, сматрани су као вечито стабилни. Њих ни време, ни потребе нису могле пореметити.

Тако су професорима унапред биле везане руке, ако су хтели, мимо њих, нешто друго, да ураде.

Па ипак, нашао се по који професор, који је умео другим, пречим путем, да постигне боље успехе.

Разуме се, он је онда морао имати храбрости, да за тај покушај на себе прими читаву одговорност.

Др Ђорђе Дера и томе је умео вешто, да доскочи. Он је половину часа предавао по уобичајеном шаблону а половину часа по свом слободном убеђењу. Ми смо од ове задње половине веће користи имали. Помоћу ње ми смо брже и лакше долазили до жељеног успеха.

Сва три језика што нам је он предавао, напослетку смо у довољној мери савладали. Могли смо нешто са речником а нешто без њега и теже ствари читати и разумети.

Да су Др Ђорђа Деру слободно пустили, за осам година, колико нас је он учио, могли смо куд и камо више постићи.

А овако много је времена, и труда узалуд пропало само за љубав пуке формалности. Ђаци су се патили а и професори заједно са њима.

Природне науке учио нас је Стеван Милованов. Он је био мали, скоро човечуљак, жустар, у лицу жуто-зелене боје, вазда некако нерасположен. Али на најмањи утисак споља, одмах би се испрсио.

Поред све његове тмуре природе, волео је школу. Све редом нас је задиркивао, чак је по неком и име наденуо.

Али кад се тицало лекције, био је врло озбиљан и тражио је од ђака длаку у јајету. Како нам је и најмању ситницу предавао, тако нас је и строго оцењивао. Био је прави правцати ципија, кад се тицало, да се правилно оцени, шта ко зна и шта ко вреди. Отуд је и добио надимак „Ципа”.

Он се у свему слепо држао школског плана. По неки његови уџбеници служили су нам као школске књиге.

Био је необично вредан и хтео је да и у нама ту страст развије.

Од природе обдарен, да тачно опажа, имао је савршено око, да види и позна душу у ђака.

Он, једини можда од свију професора знао је заправо како наша гимназија дише. Учио нас је доста спретно. Долазио је тачно у увек гледао, да украде по који минут од професора, који је требао после њега, да дође.

Начин његове наставе био је у толико назадан, што нас је непрестано приморавао, да се у најмањим ситницама изгубимо. Њему високе и бучне идеје нису много вредиле, он је више пузио по земљи, па је и од нас строго тражио да му без приговора следујемо.

Критике и слободног размишљања није трпио. Био је јако осетљив, ако му се случајно у сујету дирнуло. Држао је, да су ђаци дужни, да од срца слушају своје добронамерне наставнике.

Ми смо ипак и поред очевидног нашег неслагања са њиме, имали користи од његовог учења. Он нам је први отворио очи, да даље посматрамо и изучавамо природу и њене тајне. Услед тога круг нашег сазнања био је куд и камо шири.

Али и нешто друго ми смо од њега научили: да будемо марљиви, што више одани раду и колико је могуће часни и правични.

Он је свагда, у пчели и мраву, гледао, да нам предочи узор природне вредноће. По њему људи неће бити сретни, док своје ствари не уреде. Ко што су ове две животињице по своме природном нагону учиниле.

Ко природњаку, њему је то изгледало сасвим могуће и лепо.

Ми на то ни мислити нисмо могли.

Наши погледи на свет били су сасвим од другог кова.

Историју и земљопис предавао нам је Милан Јовановић-баба. Он је стасом био од највиших наших наставника, главу је имао поносну, очи сјајне велике, на жалост кратко-виде, бркове подуже, пале на образе; уста правилна, боја косе смеђа, глас мушки, звучан.

Чим би у учионицу ступио, није још добро ни сео а већ је почео, да прича.

Испочетка, тихо а доцније долазећи у ватру, све јаче и јаче. На крају би толико викао да је сва учионица брујала.

Његова свака реч била је медена. Умео је врло вешто, да описује, скоро да слика сваки догађај. Кад је на врхунцу приче био, устао би онако гломазан, па би дугачким рукама млатио на све стране. У том тренутку као прави говорник потпуно нас је опчинио. Ми смо га у почетку нетремице слушали, пратећи сваки његов покрет са запетом пажњом.

Али полако, кад смо се на њега научили, увидели смо да су његови говори и приче само празне фразе биле и да у њима није било бог-зна какве језгре.

Непрестано он је имао говорничког дара али у току дуге службе занемарио се, не учећи даље, мање-више живео је од старог масла.

По школском програму ми смо требали за седам година да пређемо историју старог, средњег и новог доба.

Највише смо бакћали око Мађарске историје, почевши од Арпада, па до најновијих дана.

Времена смо за то имали доста. Могли смо и двапут више научити. Али како је све на парче и као од беде рађено, никако нам није успело, да о светским збивањима праву слику добијемо. Морали смо хтели не хтели да се однекуд, приватно и самостално испомогнемо. Почели смо и изван школе, да читамо историју.

Још нешто сметало је, да ми о суштини историје нисмо могли из школе прибавити јасан појам.

Наши уџбеници били су написани јако скраћени и са извесним намерама. Из њих крштен човек и да је хтео, није могао ништа, да научи. Они су мање више само карикатуре праве историје били. По њима велика дела само су краљеви, деспоте и војсковође стварале. Осим тога било је у њима свега и свачега, што у историју никако није спадало.

О правим узроцима друштвеног напретка, о кретању народних маса, о безбројним ратовима и њиховим последицама, о окрутним економским законима, о свему томе не само говора, него ни трага није у њима било.

У предавањима бабе Јовановића оскудна грађа такве школске историје по кад-кад ипак је добила своју садржину. И то смо онда и у скученој мери, кад је он некако боље расположен био, да се присети, шта је некад на великим школама учио.

Истина, то је било ретко и изузетно, али и то је било доста, да нам се покаже, да је светска историја не само поучна него и племенита наука.

Такву историју ми смо од школе узалуд чекали.

Кроз цело време српски језик и књижевност предавао нам је Александар Сандић, добар слависта и велики Милетићевац. Био је већ у дубокој старости али још увек готов, да се за српство и српски језик бије.

Он је имао седу, подугачку браду, једно око му је фалило, те је стога увек преко њега црн привез носио, био је тежак, подебљи и врло тром у ходу а глас имао крештећи. Кад би се горе у сали са колегама препирао, увек се само његов глас чак и кроз затворене прозоре и врата чуо.

До крајности је био осетљив. Чим би неко случајно у школи шушнуо, одмах би, као да је на дроту седео, скочио и армајући потражио кривца.

Био је много начитан и можда много знао али поред свег тога прилично конфузан. Као предавач није био бог зна како привлачан. Непрестано, без потребе скакао је с предмета на предмет, причајући без везе све од Кулина бана. С тога штогод нам је предавао било је већином развучено, неодређено и тамно.

Стил му је био бомбаст, пун фраза и каламбура а мисли су му биле заогрнуте у романтично руво.

Све, што нам је причао, мирисало је на давну прошлост, на херојство и на тајанственост.

Свесловенство и његову узвишену мисију, гледао је у свако предавање, да уплете. Код њега је бујна машта увек разум потискивала. С тога је он малте не свагда у ваздуху лебдео.

Стално је имао неке планове. Хтео је, да пише, а у ствари ни сам није знао о чему ће. Кадгод је могао, доносио је и показивао нам неке старе рукописе и повеље.

Разуме се, да све то нас није забављало.

Али по кад-кад и то нам је од користи било.

Ми смо тако, осећајући на пожутелим листићима дах древне прошлости, отпочели озбиљно, да размишљамо о трагичној српској судбини.

У последње време, јер му је вид све слабији био, узимао је он писмене није ђаке, да му по диктату пишу. Неко сам му време и сам ћата био.

Кад би школски часови већ давно прошли, са нестрпљењем чекао је чика Јова послужитељ, да се и професор Сандић већ једном из зграде удаљи.

У тај пар око њега скупила би се читава гомила ђака, питајући га унакрст о свему и свачему. А он им је како коме одговарао, са да или не.

Тако у поворци, скоро свакодневно, прошли су ђаци све до његовог стана у Дунавској улици.

Због тога његовог тесног баратања са ђацима нису га колеге трпиле. Чак су га и избегавале.

А ми смо га поред све његове настраности од срца волели. Он нам је био наш омиљени професор.

После Марка Кречаревића, који је говорио мађарски као да га је сам Кошут родио, све до краја осмог разреда мађарски нам је предавао Благоје Бранчић.

Био је осредњега раста. Брада и бркови били су му скоро црвени. Очи увек мутне, закрвављене. А усне као да су стално жвалаве биле. Та његова спољашност никако нам се није свидела. Често смо се гадили од њега. Доцније смо дознали, да је боловао од неке гадне болести.

С њим се, мада смо седам година заједно били, нисмо могли спријатељити. Чак на његови љубимци нису га баш бог-зна како волели.

Био је јако сујетан и уображен, верујући да је велики књижевник и песник.

У ствари био је ко обична кртица, без икаквог већег талента, ситничар и злобан човек.

Његова предавања била су врло бедна. Ни најобичније ствари није умео спретно да реши.

Већином нам је читао мађарске песме, хвалећи их до неба. Арања, Петефија, Верешмартна и Вајду непрестано је скандирао. Био је већ досадан, колико је хтео да нам оследи мађарску књижевност.

Био је опасан злопамтило. Без икаквог повода, годинама је био у стању, да мрзи на некога ђака. Помало канда је био и потказивач. Сам Пушибрк једном приликом га је одао. Није онда никакво чудо било да он пред очима нашега разреда није много вредео. Ми смо га трпели, јер је био наш професор али наша срца никад нису била на његовој страни.

При последњем растанку ни једно око од нас свију није за њим заплакало.

Растали смо се без збогом.

Кад смо у пети разред приспели, хтео је Пушибрк (Пуша), да нам за професора српског језика уместо Сандића натура Тихомира Остојића.

Изгледа, да је и сам Остојић то желео.

Већ тада наш је разред био познат као тврдоглав и самовољан. Ми се нисмо тако лако дали газити и туторисати.

По жељи и рецепту Пушибрка, требало је да Остојић покуша, да нас умекша.

И заиста, он је, чим је у наш разред дошао почео да увађа његове реформе, да нас багателише и понижава, наглашавајући да ми о српском језику ништа, ама ништа не знамо. Ми смо с почетка погнули главе, надајући се да је све то само његово необавештено и пролазно мишљење било и да ће се он у даљем свом раду уверити, да није имао право, што је о нама тако рђаво мислио.

Али прошло је више од месец дана а он је остао исти, ко што је био, можда је из дана у дан све гори бивао.

Једног лепог дана, кад нам је његово сурово понашање додијало, одлучили смо сви као један човек, да на идући његов час не дођемо.

Што смо одлучили, то смо и учинили.

Као гром из ведре неба одјекнуло је наше мушко држање по целој гимназији. Устрчао се управитељ, устрчали су се и сви професори. А ђаци сви колико год их је било, били су на нашој страни, дивећи се при том нашем смелом подвигу.

Наш добри старешина др Дера био је скоро ван себе. Да би га тачно обавестили о чему се ради, послали смо к њему једну нашу депутацију.

Он нас је очински примио и саветовао, да сместа у школу дођемо а његова да ће даље бити брига, да нас на конференцији оправда. Верујући у његову добру вољу, решили смо једногласно да се сви скупа у школу вратимо.

После тога било је повуци потегни, док се нисмо из те незгодне ситуације извукли. Цео разред био је због побуне најстрожије укорен а професор Остојић приморан, да нас преда Сандићу.

Професор Остојић био је високог стаса, мршав до костију, сав зелен у лицу. Мрзео је валда на самога себе а поред тога био је до крајности циник.

Све је у њему застарело и рђаво било. Он је уобразио, да је једини позват био да нам гимназију реформише.

Међутим његове снаге биле су и сувише недовољне и слабе, да то учине.

Он је од природе био тежак не само на перу, него и на мислима. Његови чланци и списи одавали су човека, који је тешко тесао редове и хиљаду пута поправљао, што је једном написао.

На његову велику невољу, то, што је он мислио, да каже, други су пре њега то много дубље и много лепше казали. Њему је само остало да их, ако може, подражава и да од њих по потреби по нешто присваја. Свога рођенога од вредности он у себи није имао. Што је имао, то је била његова незајажљива жеља, да и он буде на неки начин славан.

Као што је прошао код нас у гимназији, кад је хтео, да уведе реформе, тако је исто пропао и у Матици Српској, када је почео, да проповеда неке своје новотарије.

Уосталом он је доживео судбину, што обично доживљавају људи, који без довољног талента хоће, да се прикажу као неки необични реформатори.

У почетку можда могу они да светињи засену очи али у току рада и делања, ипак се исчауре шта и колко вреде.

Професор Јован Грчић није нам за осам година ништа предавао али смо га ипак добро запамтили. А како да не! Он је у пуном смислу био демон гимназије.

Што је он само замислио и желео све се то на крају крајева спроводило. Пушибрк је према њему био само сенка од управитеља, јер главну улогу приграбио је Грчић сам у своје руке.

Са неправилном, скоро ћошкастом главом, са разрогаченим великим очима, са вазда разјапљеним устима, из којих је стално вирио

влажан, надут језик, са истуреном доњом вилицом, са бодљикавом брадом и великом грбом на леђи, личио је на најобичнијег дегенерика.

Он је у ствари то и био. И то у најлошијем смислу. Био је унеравнотежени страсни хомосексуалац.

Ход му је био женски, очима је као женско не окрећући главе, отпоздрављао. Кад се кретао подскакивао је и гледао, да се стражњи део тела што више истакне.

У опште цела његова природа издавала га је, да није био ко што су здрави људи били.

Цео његов карактер био је као да је женско срце имао. Волео је зађевице, сплетке и све што се женама допадало! Чак је по женски и грдио.

Осим тога био је и садиста. При свакој згоди хтео је да натура своју болесну вољу. Чак ни мучење није избегавао. Жртве које су му случајно у канце пале, у довољној мери то су искусиле.

Да би могао неограничено над гимназијом владати примио се, да буде гимназијски библиотекар.

Ту је он од времена на време изводио своје прљаве намере. Домаљивао је поједине лепушкасте ђаке, па их је полагао гледао, да за себе придобије. Давао им је цигаре и ако је пушење строго забрањено било, нудио им чоколаде и бомбоне, давао им порнографске слике да гледају, гурао крадом новац у њихове џепове и на послетку обављао са њима перверзне сексуалне изгреде.

Годинама он је то несметано радио. Јавно мњење задуго о томе ништа није знало. Тек после безбројних жртава, заобилазним путем, дознало се по нешто.

Тадашња Бечка и Пештанска омладина одмах после тога једнодушно је затражила од патроната, да Грчића смени.

Патронат се у почетку доста колебао али на послетку под притиском очевидних чињеница морао је, хтео, не хтео, да жртвује Грчића.

Погрешке, злоупотребе и недела, што је Грчић у то време починио, биле су тешке природе. Он је међу школску омладину убацивао кад год је зажелело нездраве мисли, будући у њима најниже нагоне.

Свака његова жеља ма како фино прикривена била, учињена је да задовољи његове сексуалне прохтеве. Услед тога програм његовог рада у школи и ван школе био је кроз разоран и рђав.

Он је чак у програм Светосавске беседе, штогод је више могао, од тог перверзног схватања уносио! Певало се, рецитовало се, свирало се а све, да се у потаји задовоље хомосексуалци.

Грчић је, да би савладао своју необуздану сексуалну страст, стално морао, да буде у покрету и у неком раду.

У школи је како кога волео или не, једнако гледао, да мучи и кињи.

Више пута без икаквог видног узрока, из свег грла, продерао би се, усред предавања или на часу певања, сав уздрхтан и обливен знојем. Имао је тада као неке живчане нападе.

У његовим списима, песмама и критикама, оштро око могло је без много труда, да види да је у њима свака мисао била болесна и обојена сексуалном страшћу.

О осталим професорима Обркнежевићу, Лекићу и Савковићу нисмо ништа сигурнога знали. Из далека можда по нешто смо ипак чули, али и то тек из треће руке.

*

Осам година што сам у Новом Саду провео, биле су за мене врло плодне и корисне. Ту сам неосетно ударио темељ многим мојим, доцнијим навикама. Мој карактер ту се дотеривао и развијао.

Кад сам дошао у Нови Сад дошао многа ствар ми је била нејасна а многе мисли неодређене. Ногу пред ногу морао сам сам, да крчим свој непознат и неутрт пут. И кад год сам се случајно спотакао, увек сам гледао да се сам, без ичије помоћи исправим.

Моји другови били су махом доброг срца. Са њихове стране нисам имао ничега, да се бојим. Скоро до осмога разреда остали су они чедни и невини. У опште наш разред био је много моралнији, него други што би био на нашем месту.

Избегавали смо пушење, пијанчење и карте. Неки чистији, скоро пуритански дух лебдео је испред наших очију, обуздавајући наше страсти. Нисмо били баш као назарени али нам је савест стално била чиста.

У таквој средини није било места ни за какву злу мисао, ни за какво зло дело. Одбацивши своје дечје, слатке настраности, почели смо озбиљно да посматрамо свет. А после тога, много што-шта је што за наше младо доба прерано било, ми смо пожелели да радимо.

Услед тога у нашој школи и најлакомисленији морао је, озбиљно да се лати посла ако је хтео, да у корак корача са осталим друговима. Да је друкчије радио, без милости би био искључен из наше сложне заједнице.

Као да нас је неко бичем терао, ми смо тада вредно и много читали. Наше читање није било само да се што више чита. Више нам је до

тога стало, да критички и на свој начин просудимо шта смо мало пре случајно прочитали. Због тога смо неколико пута долазили једно с другим у сукоб. Међутим, то нам ни мало није сметало, да и даље останемо сложни као једна душа.

Тако се наш разред у многим погледу разликовао од других разреда. Ми смо били чак горди, да смо од другог кова и других назора били него што су остали разреди били.

Ко је управо тим нашим погледима руководио, ко их је непрестано усавршавао, да ли је неко од нас, мање или више на то утицао, слабо смо о томе водили рачуна.

Сигурно су наше сродне душе и наша природна сродност много допринеле, да смо били увек готови, да од срца прихватимо све што је чисто, наше заједничко убеђење било. До петог разреда гимназије још смо поред свег нашег напретка, много штошта дечје задржали. Били смо помало несамостални и поводљиви. Критика нам није увек била умесна. Али једно је било сигурно, да смо при свакој расправи, имали поштено срце.

За то време наше занимање изван школе, било је више разонода и игра.

Кад би пролеће зазеленило и парк на Дунаву оживео, свако боговетно вече шетали смо у групицама, непрестано расправљајући међу собом. Ту смо по некад у посластичарници „Мајмун Пере” заједнички добрим слаткишима се сладили. Ако по неки од нас није имао паре у џепу, друг му је радо позајмљивао.

По некад о свецима и недељом правили смо излете преко Дунава чак до Каменичког парка. Уз пут тако стално смо певали, викали и скакали као да нам је све до неба право било.

Једном приликом сви одреда упутили смо се усред Каменице пред чика Јовин „Змајевац”. На жалост нашу чика Јове није код куће било. Ми смо ипак радосни били, да смо његов стан посетили, чудећи се, да тако велики песник и тако велика душа, у тако малој и трошној кућици станује. Неко је чак од нас предлагао, да покушамо код народа купити прилоге да се чика Јови подигне достојнија кућа.

Укратко после тога посетили смо и „Бранково стражилово”. Овога пута били смо много узбуђенији.

Горски ваздух, прозрачније небо и питома сремска брдашца, зачарала су наше младе душе. Ко опијени неким чудним пићем, ми смо више ћутећи, посматрали велелепну природу околу себе. Бранков дух је сигурно са задовољством гледао одозго на наше погнуте главе, а

његове мошти доле, испод тешког споменика, морале су онако хладне задрхтати, осећајући да га његова покољења нису заборавила.

После сваког Ђурђев-дана одлазили смо чешће ниже гвоздене ћу-прије, да се у плавом Дунаву обрчкамо. Ту нас је у слободи, било и куси и паси, с једне стране ђака из српске а с друге из мађарске гимназије.

Ту је једампут сасвим неочекивано између нас и Мађара настала опака туча. Наши су, бранећи се храбро, озледили неког Мађара.

Сутра дан одмах изјутра сазвао је Пушибрк на челу свију професора, у великој сали целу гимназију. У руци је држао писмо од директора Мађарске гимназије.

Сав модар и узбуђен, хтео је све нас живе, да покоље. Како смо, несретници, смели дићи руке на мађарску децу.

Због овог случаја могла би нас мађарска влада све у апс, да отера а гимназију да затвори!

Когод је крив, одмах нека призна. Ко покуша, да лаже и да истра-гу на погрешан пут упуту, биће осим тога кривично кажњен.

Тако отприлике, више муцајући, говорио је Пушибрк. Према тој његовој страшној претњи, цела гимназија храбро се држала.

Како су се наши ђаци само бранили, на њиховој страни није могла бити кривица. Криви су били једино Мађари.

Нико од нас није хтео да се ода или да свога друга подкаже.

По тој ствари још дуго је трајала истрага. На крају крајева, све је пало у бунар а остала је само прича о томе.

Ђаци су се у потаји шеретски професорима смејали а о Пушибр-ку правили неслане шале.

Зими смо час на пољу, час на тоциљајки били, час по становима дебате водили, много пута жучне и без икаквог одређеног циља. Али како нам је крв врела и младићска била, морали смо свагда по нешто, макар једно те исто, предузимати.

Мало по мало, па смо и ображени постали. Пачали смо се у по-слове за које нисмо дорасли.

Ипак и то нам је добро стајало. Видело се, да смо на сваки споља-шњи надражај, без икаквог размишљања одмах одвратили.

Није чудо, да смо онда много више грешили, него да смо мирно о свему, пре него што смо нешто урадили, добро промислили.

Али нама није увек стало до чисто логичког умовања. Више смо волели, да пустимо срцу на вољу и да осетимо, што се умом није могло дочарати.

Били смо скроз осетљиви на све, што није одговарало нашем схватању. Ма не имали право, упорно смо бранили своје становиште.

Ко нам није одобравао, избегавали смо га а донекле и жалили.

О феријама код куће, као и остали моји другови, остао сам исти и непроменљив. Да не бих изгледао чудан и саможив, гледао сам и ту, да прибавим себи верне другове.

Ни мислио нисам да ће то тако лако ићи. Мој земљак и садруг из гимназије Пера Путник, сав се предао, да се то, што пре оствари.

За кратко време, па је мало друштва било сакупљено. Имајући доста времена отпочели смо различите акције. Основали смо дилетантско друштво. Први глумци били су: Ја, Пера Путник, Сима Лесковац, Дара Ружић и њена сестра Анка. После су и други нама приступили.

Сваке недеље у вече за време целе ферије изигравали смо разноврсна позоришна комађа у кафани код „Глаца“. То је у оно доба био велики догађај. Цео Србобран је само о нама говорио. Омладина и мушко и женско, једва је чекала да недеља дође. После претставе, обично се играло.

Душа позоришта и њен неуморни шаптач био је Милан Настић, учитељ.

Једном приликом, кад сам ја неког богатог, дебелог сељака изигравао, испао ми је на под јастук, кога сам у широке неке чакшире нагурао, да бих изгледао што дебљи. На ту моју незгоду цела публика се од големог смеја тресла и непрестано са испруженим рукама тапшала. Шаптач Милан Настић поред свег тога није хтео, да завесу спусти, да би општа смејурина што дуже трајала.

Сећам се само да је неко, мислим Гавра Гавански скочио на бину и онако висок колико је био, завесу свукао.

Уз дилетантско друштво имали смо и своју музику. Она нас је, док смо се у Рунићевој кафани куглали, увесељавала.

Познати народни трибун поп-Лаза Каћански био је у то време претседник српске читаонице. Читаоница се налазила у црквеној кући, у самој порти.

Ми смо ту за време ферије бесплатно могли читати књиге и новине.

Свакодневно, пре подне рано ми смо били први у читаоници.

Поп-Лаза је волео омладину али је при томе имао свога посебног рачуна.

Он је после расцепа 1882 године пришао либералима на челу са Др Политом. Отуд је њему годила само она омладина, која би се уз либерале припила.

А ми смо још тада потпуно неодређени били.

Једино што смо заступали мишљење, да је брато-убилачка борба, што се у то време крвнички заштрила, за наш народ не само штетна него и опасна била.

Поп-Лаза је био стасит, ретко крупан, говорљив и до крајности љубазан. Сваком, чак и просјаку гледао је, да рекне лепу и утешну реч.

Главу је имао велику, лавовску, очи соколове, сав обрастао у бради, косу дугу обично разбарушену а глас дубок у потмулом басу.

Кад би се он нешто у читаоници развикао, сви прозори и врата затресли би се од његовог гласа.

Приговор, ма како оправдан и незнатан био, није он могао да отрпи. А ми опет ничији притисак нисмо хтели, да прихватимо.

Због тога је већ неколико пута, између нас и поп-Лазе, дошло до оштрих речи.

Али једног дана преврило нам је свима. Било је речи о књизи: „Порекло човеково” од Дарвина. У тој дебати поп-Лаза се страшно разљутио и на нас окомио, особито на мене, тврдећи, да ја омладину кварим.

Попретио ми је, ни мање ни више, него да ће ме лично оптужити патронату и Пушибрку, да ширим безверје.

Омладина сва, била је уз мене.

Настала је велика галама. Поп-Лаза је, колико је огроман био, устао са свога седишта, неке старе фотеље, прилазећи к мени са неком поцепаном књижурином у руци, да ме по глави удари.

На то су са свију страна моји другови зајаукали као да је прави покољ био и великом брзином извели ме на поље.

Око нас напољу окупило се пуно света. Старији су већином били против нас али млађи сви су нам одобравали.

Више од две идуће године ни један од нас није у читаоницу завирио.

Пре тога за време ферије, било је у њој као у кошници. А сад боме јапила је хладна и празна као гробница.

Залуд је чекао поп-Лаза да се омладина у читаоницу врати. Њему је изгледа тешко било без омладине да живи. Али како да је умилостиви и да се пред њом понизи.

Ми никако нисмо мислили да попустимо. Ако нас је требао, нека се први покаје.

И заиста једног дана добили смо сви, па и ја позив да од српске читаонице са потписом поп-Лазиним да присуствујемо њеној прослави.

Шта смо друго могли, сви скупа одазвали смо се и дошли на славу. Измирење са поп-Лазом није било право и искрено. У срцу он нам никад није могао, да опрости. Поред свег тога није нас мрзео. Чак смо по кад-кад и пријатељи били.

У млађим својим годинама био је поп-Лаза борбен као лав и цео народ уз себе привукао. Са богаташима није могао, да се сложи, ни са њима у корак да иде.

Али у току времена попустио је много. Напоследку толико се променуо да је богаташима био веран приврженик.

Кад смо у пети разред ступили, морали смо много што-шта од свог понашања променути. Били смо велики ђаци-вишешколци. Обичај је био, да су сви ђаци испод петог разреда-нижешколци, морали више-школце поздрављати као да су им они претпостављени били.

Нама је то у почетку ласкало. Али полако па смо се на то научили. Чак смо увређени били, ако нас који малишан није уз пут хтео да поздрави. Против наше жеље и здравог разума, постали смо сујетни.

Не само, да су нам у међувремену науснице почеле да расту, него неки од нас морао је чак и да се брије.

Глас нам је како коме, добио други тон и другу боју.

То су били све спољашњи знаци пубертета.

Уједампут постали смо прави младићи: незадовољни, уображени и свезнајући.

Ту је тек требало чврсте воље да се одржи равнотежа.

Наше чврсто пријатељство почело је, да попушта и да се губи. Да у нашим срцима из детињства није било довољно доброте, ми би смо као вршњаци брзо се разишли. Али наши пређашњи наивни и хумани назори очували су у нама вољу, да и на даље останемо скупа и заједно.

Ипак у том погледу било је неке и ако незнатне промене. Док смо пре у свему и свачему били једно према другима искрени, од сада смо доживели да имамо сваки за себе своје посебне тајне.

Услед тога сасвим природно, нестало је међу нама оног нашег пређашњег дечијег поверења.

Хтео не хтео и ја сам ко и остали другови, морао сам да рачунам на самога себе. Туђа брига била је одсад за мене врбов клин. Ако сам нешто урадио, морао сам сам да примим читаву одговорност.

Ето зашто је наш живот у горњим разредима био много сложенији него пре.

Сваки од нас имао је не само своје посебне планове, него и своје рођене бриге.

А наше особине и способности почеле су нагло да се у различитим правцима развијају.

Међу нама настала је велика разлика, како што се нашег укуса тако и наших жеља тиче. Сваки је хтео, још увек остајући у заједници, да иде својим рођеним путем. С тога су наши судови о истим стварима често пута били јако различити.

Поезију, осим малог изузетка сви смо ценили. Особито Војвођански песници били су од нас радо читани.

Историју смо такођер много поштовали. Дрепер, Бекл и Момзен били су нам познати.

Од светских писаца, све што је у преводу било, гутали смо радо.

Гетеа, Шилера, Хајнеа, Клајста могли смо прилично да разумемо.

Са сваким вишим разредом, расла је и наша жеља, да што више у оригиналу читамо. Увидели смо јасно, да се многе и то најлепше мисли само у оригиналу могу потпуно осетити. У преводу оне губе силно од своје финоће.

Неки се оригинали уопште не могу добро превести. Тако Дантеова Комедија па и сам Гетеов Фауст и други.

Мало по мало, па се пред нашим очима указала сва лепота човечјег духа, изнесена у различитим, светским делима.

Песник или писац бити, постала је наша нова жеља.

Ја сам и мој добар друг Светислав Стефановић покушали да певамо. Он је под псеудонимом Рајко штампао нешто у „Стражилову” а ја под псеудонимом Андрија у „Женском свету” и у „Илустрованим новинама”.

Светислав се после сав одао песништву а ја сам само тек од времена на време за чисто своје задовољство певао.

Некако баш у то време, кад нам је страст и машта почела, да тресе цело биће, догодило се нешто што је наше душе још више узбудило.

Тадашњи учитељ играња Шварц добио је од Пушибрка дозволу, да сме примати вишешколце на курс играња у вече, најдуже до осам сати. Скоро сви вишешколци уписали су се на курс.

У исто доба и управитељ женске школе Аркадије Варађанин, дозволио је, да његове ученице у пратњи родитеља или стараоца смеју похађати курс играња.

То је било премного за наша узнемирана срца.

Као никад пре, почели смо да се лицкамо, косу чешљамо, хаљине дотеривамо, ципеле четкамо.

И заиста били смо од тада више него свечано оправљени. Сваки од нас хтео је, да буде леп, и да се допадне. А коме, ни сам није знао?

Сала за играње била је велика и са свију страна осветљена. Под је био глатак као стакло. Уоколо целе сале уз зид биле су поређане столице. Ту су старији требали да будним оком посматрају играче.

Првих дана било је много смеја, јер смо сви још јако невешти били. А иначе нису парови једно с другим добро упознати били. Некако су се још увек једно од другог стидели.

У почетку није било ни музике, више проста гимнастика и корачање час десно час лево или напред и натраг.

После извесног времена добили смо и музику. Онда је много боље и лакше ишло. Чак и најтежи играч добио је уједампут брже ноге.

Сваки играч унапред је знао, са којом ће те вечери да игра и обрнуто свака играчица унапред је предвидела и осећала с ким ће јој те вечери бити драго, да се забавља.

Са свим природно, без икаквих вештачких средстава, развијало се међусобно поверење. Наклоност и нека врста симпатије, била је у току.

Једва се чекало, да вече дође. Услед тога сви наши осећаји и све наше мисли биле су обојене жељом, да се у сали играња што пре нађемо а на учење и на школу готово, да смо почели, да заборављамо.

Чак у време између часова и на одмору само смо цупкали, скакали и играли.

Страст играња расла је из дана у дан а са њоме у потаји и нека неодређена, ваздушаста жудња. Сви до једнога били смо заражени њоме.

У ствари то је било природно буђење наших подсвесних снова, што су нам уједампут почели да ремете и да буне савест. Љубав чисто платонска у виду амора лебдела је више наших срамежљиво погнутих глава и полузатворених очију.

Требало је или одрећи се среће, што нам је природа нудила или се слепо предати у њене опаке канџе.

Већина од нас предала се без икакве борбе, верујући да је тиме учинила велико, па чак и узвишено дело.

Међу лепојкама на курсу играња била је једна по имену Дана из чиновничке породице Томића, средњег стаса, полуразвијена, правилне главе, црних очију, по мало грчкога носа, сигурног и оштрог хода.

Била је детињасто горда, неповерљива и повучена.

Није хтела, да зна за шалу. Њој је било доста, да научи играти и да случајно не буде без сигурног играча.

Ја сам међутим хтео као и остали, да имам некога, коме бих могао, да поверим своје тајне.

Чијом грешком и кривицом не знам, доста да ми ни после дугог времена није успело да јој загрејем ледено срце.

Неки недокучиви неспоразум обично се испречио кад смо обоје мислили да нам је суђено, да на крају ипак будемо близу макар најмање среће.

Као леп сан, сваки покушај, да се приближимо једно другом приближимо, пропао је и исчезао за навек.

Загонетка, коју за дуго нисам могао да схватим, у низу година решила се сама. Али коцка тада била је већ бачена. Судбина двеју сродних душа била је, свака посебце, различито решена.

Остале су само тужне успомене као јадни остатци невиђене и непроживљене среће у виду бедних сенки, које су се од времена на време привиђале нашем оку.

У току многих година на Светог Саву држала је Новосадска гимназија, кад мање а кад више успелу забаву. Из свију крајева Војводине долазили су млади људи и девојке са својим старијим, да се проведу и упознаду. Може се слободно рећи, да се том приликом вршила смотра српскога живља целе Војводине.

То је у ствари био народни скуп, где су Срби из свих крајева могли несметано, да се међусобно упознају и да се озбиљно о својим ствари-ма поразговоре.

За време мога школовања програм забаве био је у духу Грчићевом. А зна се, да је он до крајности болестан и перверзан био. Његово перверзно продуцирање није могло да одушеви сакупљени народ.

С тога се обично чекало, да се програм сврши. Одмах после програма наступила је игра и весеље.

Без икаквог устежања сваки је хтео, да што више веселости унесе у друштво. За час, па се све слило у једно и младо и старо и богато и сирото. Ту у српској Атини, разједињен и прогањан народ хтео је, да, кад није ишло друкчије, овим начином покаже, да је слојан и у једном колу.

Пушибрк је већ на почетку забаве био добре воље. Сав модар од јела и пића, као голуб, шепурио се с једног краја сале до другог.

Био је толико љубазан, да нам је свима било чудно и незгодно што је тако интиман са нама уједампут постао.

Чак се једном приликом и он са једном бабом у коло ухватио. Нас је вишешколце, непрестано гонио, да играмо. Чак нам је и девојке, које нису имале играче и морале да седе доводио.

По који од наших другова у предсобљу чак се усудио, да попуши по једну цигару. А Пушибрк и ако га је видео, чинио се невешт, као да га није видео.

Уопште све нам је дозвољавао, само смо морали вредно пазити, да весеље буде што бујније а народ што више задовољан.

Напослетку као неки келнери морали смо трчкати тамо-амо, да свакоме госту угодимо. Нико није смео, да са Забаве отиде а да не буде у срцу весело.

Пушибрк је Светосавску забаву сматрао као своје дело и свој велики дан.

Ко му је ма на који начин помагао да Забава буде што свечанија, тога је сместа заволео.

Један наш друг, кога је Пушибрк стално, без икаквог узрока гонио, и који је добро знао ту његову слабу страну, што се Забаве тиче, са својим тамо-амо трчањем толико му се допао да га је јавно похвалио.

Полагано, па је приспело време да ми и о политици поведемо рачуна. Ми смо истина и досад читали „Заставу” орган радикалне и „Браник” орган либералне странке.

Али при томе дубље у њихове начелне разлике, ако их је било, нисмо залазили. Више смо пазили на њихова логична разматрања, на њихово морално схватање и на њихову полемику. Више смо ценили дух њиховог излагања него дух њиховог рада. Чак нас се тај њихов рад и њихов партијски живот није ни тицао.

Ми смо у том погледу били слободни.

Али један немио догађај, што се пре извесног времена одиграо тргао нас је из те наше тешке равнодушности.

Хтели, не хтели, морали смо и ми, ако не другоме а оно себи самом да одговоримо.

Да ли је Јаша Томић имао право, што је убио Мишу Димитријевића? Каква га је невоља на то натерала? Да ли није било другог начина, да се тај спор реши? И на стотину других питања требало је дати тачног одговора.

Није било сумње, да је не само начин писања и ако о једној и истој суштини него и политички рад либерала и радикала био различит и имао своју посебну боју.

Два човека сасвим супротна један другом, били су на челу два различита правца.

Др Полит био је вођа либерала а Јаша Томић вођа радикала. Др Полит био је Милетићев ђак. Њему је Милетић у младости неко време био кућни учитељ.

Док је Милетић био у снази и духовно јак, др Полит је био његова десна рука. Др Полит био је од давнина грчког порекла, имао је орловску главу, браду а la Kaiser, царску, чело високо увек усправно, очи оштре, стас прав и достојанствен, а кретање отмено Европејски.

Наличио је у правом смислу на каквог западњачког финог дипломату. Говорио је више језика.

Његове беседе и списи били су надугачко развучени са мноштво сложених реченица, понајвише зачињених историјским подацима. У њима није било никаквих дубљих политичких и социјалних разматрања. Њему је изгледа, било главно да у што лепшој форми са пуно патоса, покаже свету, да је дорастао тадашњем Европејском духу. С тога је стално бакћао око спољне политике велесила. Био је као и сви тадашњи наши политичари русофил и славофил. У Мађарском парламенту храбро је заступао и бранио српску ствар. Ипак славу и величину Светозара Милетића није могао никад да досегне.

Био је истина умна глава, вешт говорник, добар политичар али карактера довитљивог.

„Браник” орган либералне странке, био је сав у духу др Полита писан. Сви његови списи и беседе, биле су надугачко ту расправљане.

Ипак поред свих својих великих способности, није Др Полит у народу био популаран. Чак ни онда, када је у корист свога народа метао своју главу на коцку.

Нема сумње народ га је поштовао и ценио, али после Милетића, челик – карактера и великог народног трибуна др Политова појава била је само бледа сенка, без икаквог историјског утицаја на народну судбину.

Присталице либералне странке били су махом људи бољег друштвеног положаја. Многи од њих јако су се колебали кад је требало загазити у тежу борбу. Чак од њих добар део почео је да попушта на притисак Мађара. На крају је тешко било рећи где почиње а где се

свршава либерална странка, јер су владиновци у то доба у њену средину и у њено језгро дубоко се увукли.

Јаша Томић био је сасвим другог кова.

Његови многобројни списи, чланци и песме били су написани лаким народним језиком. Стил му је био звучан, пун свежине и песничких надахнућа.

Писао је све што му је под руку дошло али без дубљег познавања ствари.

Ипак то њему није сметало. Он се углавном начелно држао своје политичке радикалне линије не попуштајући од ње ни јоте.

Као трибун био је једини и ненадмашив. Умео је у датом моменту до дна душе да распали светину.

Народ га је и после његове робије на рукама држао и волео.

Што му је од интелигенције фалило, умео је он вешто својом речитошћу да надокнади. У свакој макако замршеној дебати, његова последња реч била је одсудна. Више је гледао, да утиче на срце и страст него на ум.

У друштву је био љубазан и слаткоречив и увек готов да нађе zgodnu и занимљиву тему.

Био је снажно развијен са великом ћелавом главом, са сањивим смеђим очима и густим обрвама, са орловским носом, правилним устима и румено-белом бојом лица.

Ход је имао жустар, говор течан, увек нешто повишен и по мало певајући, особито, ако му је била намера да некога невернога увери.

Његова „Застава” била је у народу добро примљена и радо читана. У њој се много боље него у „Бранику” огледало свакодневно народно гibaње.

Ко је хтео из прве руке за целу Војводину, да има извештаје, морао је, хтео не хтео, у Заставине редове, да завири. Само што су скоро сви ти извештаји, пре него што су на јавност изашли, били у духу Јашином, у редакцији Заставе прерађени. С тога је Застава, чак и у најситнијим стварима увек била начелна и у складу са радикалним учењем.

Осим тога Јаша је у својој младости неко време био у Србији, кад је борба радикала и династије Обреновића била у највећем јеку, па је тамо стекао велико пријатељство са радикалним главешинама: с Пашићем, Протићем, Пачом, Јашом Продановићем, Ацом Станојевићем и другима. Неко време био је чак и уредник „Самоуправе”.

Од те његове интимне везе имала је Застава велике користи.

Тако је Застава из Србије путем курира о свакој ма најмањој промени тачно била обавештена. Писање „Заставино” било је нама блиско и присније, боље смо га разумели него „Браниково” мудровање. Истина нисмо све ни „Застави” веровали. А једна мањина од нас није је чак ни трпела. То су била новосадска деца из господских породица: Урош Поповић-Пеција, Тодор Секулић, Александар Адамовић и други.

Неосетно и без икакве спољне агитације, ми смо ипак на крају ушли у политику. И баш кад смо хтели да се као омладина организујемо, нешто неочекивано испречило се том нашем политичком стремљењу.

Наш друг Светислав Стефановић био је за време последњих фебрија у Србији у гостима код др Боте познатог радикалског првака. Ту је у друштву са Ботином под својкињом и другим омладинцима који су сви редом са социјализмом заражени били, дошао у тесну везу. Од њих нам је донео много брошура социјалистичке садржине.

Разознали на ту нову науку и нову политику, почели смо да је проучавамо.

Разуме се, да је све то за нас не само ново него и врло занимљиво било. За час, па смо са жаљењем и са омаловажавањем гледали на наше грађанске странке, оставивши наше либерале и радикале да се даље међусобно гложе.

Наш будући живот требао је од сад другим правцем да тече а не погрешним ко што је досад било.

У нашим младим душама били су на помолу нови идеали.

Све што смо досад желели било нам је мало и тесно. Хтели смо сад у само небо да се винемо. Поверовали смо, да сви људи треба да буду сретни и задовољни.

Али пре свега морали би се порушити сви ауторитети и цео поредак.

Тек после тога могло би се мислити, како да се подигне нова савршенија зграда.

Золин „Жерминал”, Достојевског „Зли дуси”, Чернишевског „Шта да се ради”, сви ти романи пријали су нам као неке духовне ђаконије са њима смо питали и сувише узбуркано срце.

После њих Бакуњин и Ничајев сасвим су нам заврнули мозак.

Више и даље се није могло ићи.

И ако смо се јако чували и међусобно повезани били ипак на крају избио је клин кроз врећу.

Пушибрк је својим полицијским талентом намирисао, да у нашем разреду није све у свом реду било.

Једног дана послао је катихету Миловановића да нам, док смо у школи били, прегледа станове. Тобож наши станови били су влажни, па је потребно било, да се о томе обавести гимназија.

У ствари катихета Миловановић имао је, да нам прегледа књиге, не били међу њима и сумњиве нашао.

Случајно тога дана биле су књиге на сигурном месту сакривене.

После тога Пушибрк је и даље сумњао а ми опет постали само много обазривији.

Некако баш у то доба на Светог Николу 1895. године догодила се мени велика несрећа.

Тај дан у вече са мојим друговима Милошем Мијатовићем и Живком Дотлићем био сам на вечери у кући Ракића на Темеринској улици.

Осим нас било је ту пуно и других гостију. Цело друштво било је весело и једно-душно. Пило се и јело преко мере. Око поноћи сви смо били своји и рођени.

Однекуд, па је и музика дошла. Тек тада је отпочело право весеље. До изнемоглости играли су и стари и млади.

Услед те ларме и клицања наједампут отворила се врата а пред нама појавио се колико је дуг, Тихомир Остојић са још два непозната госта.

Без увода и без икаквог повода, скоро крвнички, напао нас је сву тројицу, особито лично, мене. Без икаквог увијања ја сам му одмах одвратио, да су нас као госте на славу позвали, и да школски закон ни у једном параграфу не забрањује славу.

На што је он још више почео, да виче. На послетку мал што није дошло до гужве.

На растанку још сам добацио, да његово данашње понашање никако није достојно једног професора и да ће широка јавност имати о томе своју да каже.

Тек на то је он побеснео. Валда мислиш, да се бојим ваше дроња-ве „Заставе”... толико сам само могао да чујем, јер сам у тај пар већ на пољу био.

Кад сам кући стигао, задуго нисам могао ока, да затворим. На стотине разноврсних мисли растрзавале су ми мозак. А ни једну од њих нисам умео, до краја, да изведем.

Глава ме је тиштила као да је неки гвоздени обруч около ње тесно обавијен био.

Тек пред зору заспао сам, у бунилу сневајући неке чудне снове.

Кад сам сутра дан са књигама у руци пред Владикин двор стигао, на вратима од порте пред Саборном црквом затекао сам катихету Миловановића.

Спазивши ме, где долазим он ме је сместа нељубазно ословио: несретниче један, шта си ноћас порадио! Врати се натраг кући а дођи тек после дванајст сати по сведоцбу-отпусницу. Ти више не можеш остати у нашој гимназији.

Без и једне речи вратио сам се натраг.

На правди Бога просто на просто истерали су ме, управо избацили из гимназије. Пријава професора Остојића уродила је плодом. А по Пушибрковом мишљењу то је био једини пут, да се уразумим.

После тога кроз неколико дана био сам непрестано у правој грозници. Нисам знао, шта би било најбоље да урадим.

За то време теча Паја Алабурић обавестио је матер и стрица Лазара, шта се са мном догодило.

Обоје, заједно једног дана су дошли. Па место да су ме укорили, трудили су се што су више могли да ме некако утеше. То је моје ојађено срце охрабрило. Пренуо сам се и престао, да кукам, мада сам био у великој невољи.

Наставити школу скоро у пола године и то у страној гимназији, није била баш тако лака ствар. А нарочито у седмом разреду где су се многе важне ствари требале да понове за саму матуру.

Али како другог излаза није било, пристао сам, да се упишем у Новосадску мађарску гимназију.

Мађарска гимназија у Новом Саду, као и све друге мађарске гимназије, што су биле отворене по центрима, где су немађари били у већини, имала је за главни циљ помађаривање.

Професори и то првокласни, што су у њој предавали, били су специјално за то васпитани.

Швапска деца, Јевреји и по неки заблудели Србин имали су у току школовања не само да се образују, него, да за то време постану и извесне патриоте.

Цео школски програм био је на то срачунат.

Полагано и неосетно убацивало се у цело срце и душу омладине једно те исто, да је Мађарска хиљадугодишња култура једина која је у стању, да у Дунавском базену прими и пробуди европско образовање и њихову цивилизацију. А кад се дечији ум једампут том вером заразио,

остало је ишло само од себе. Ренегатски дух ту је могао без по муке, да се шири и царује.

Професори у главном били су добри психолози и добри педагози. Ђак је скоро све готово и прежвакано добијао, што му је за учење потребно било. Он је само требао, да добро у школи пази и да лекцију уредно препише.

Осим тога све је било и уџбеници и предавања – скраћено, тражило се, да се са што мање напора, ђацима учење олакша и омили.

Код сваког предмета пазило се, да се покаже, да и он има неке везе са специјалним мађарским духом. Чак и у математици требало је да се рачуна и закључује на мађарски начин.

Све је то било спровађано вешто и са финим тактом.

Истина није се пљувало на не мађарску културу али је из дана у дан, доказивано да је само мађарска култура права, виша и врснија.

Разлика између Новосадске српске и мађарске гимназије била је огромна.

Мађарски професори, без икаквог страха од државних власти могли су несметано, да се предаду поучавању ђака. А професори српске гимназије стално су се бојали, да им државна власт штогод не замери и на одговорност не позове. С тога су професори српске гимназије у своме раду морали много што-шта да испусте и затаје, што су за право требали да истакну и објасне.

Узмимо само историју. Ни један професор, чак ни баба Јовановић, није се усудио, да нам нешто о историји Срба каже. У потаји ми сами морали смо то да учинимо и много што-шта друго.

Српски професори држали су се слепо школског програма. Од њега и изван њега нису смели ни лево, ни десно да мрдну.

У мађарској гимназији то је било сасвим друкчије. Тамо су професори изван школског програма о много чему предавали.

Сваког часа донели би они по коју дебљу стару књижуру, те нам причали о минулој слави и величини мађарског генија. Много пута доносили су и дневне мађарске новине, те нам читали по неки родољубиви чланак. А из богате библиотеке давали су нам, да читамо најскупоценија издања мађарских писаца и непрестано нам сладили њихова савршена дела.

Већ је било досадно, колико су хтели, да нас заведу и опоје мађарским шовинизмом а све у лепој форми и без суровог присиљавања.

Кад сам при растанку од Пушибрка свдоцбу-отпусницу примио, он ми је уз то срдито добацио: од тебе никад човек бити неће а кад сам ногу први пут у мађарску гимназију метнуо, њен управитељ ме је дочекао речима: синко (fiam) сретно нам дошао, гледај да ти код нас буде добро!

Срце ме је заболело, кад сам те две супротне изјаве сравнио. Шта је Пушибрка навело да је онако гордо о мени судио, нисам могао схватити а још мање слатке речи које ми је мој нови управитељ при доласку упутио.

Било, како било, мени је ипак успело, да сам се из прве невоље доста брзо и лако извукао. Нисам морао изгубити годину. Мађари су ме без приговора опет у седми разред примили. Сад ће једино од мене зависити, да ли ћу га са успехом завршити.

С тога сам се као никад сав предао школи и учењу а своје пређашње пасије одбацио од себе.

Моји нови другови били су махом врло безазлени али при свем том јако радознали, шта је мене несретнога натерало да сам у пола године промену школу.

Професори сви одреда примили су ме пријатељски. Потпомагали су ме радо, кад се нисам умео мађарски добро, да изразим. Чак су ме и тешили, наводећи, да ћу доцније, ако бод да, моћи боље, да се снађем. И заиста после месец дана могао сам са новим друговима малте не у корак, да идем.

Скоро сваки дан сам говорио лекцију. Изгледало ми је, да су ту и управитељеви прсти уплетени били и да је његова жеља била, да ме што тешње уз мађарску гимназију привеже. Њему, ко што сам доцније видео, ништа није било тешко и незгодно, кад се тицало да некога задобије.

Од свих мојих другова Јевреји су били најбрљивији. Они су и кад су знали и кад нису знали, волели да се што више размећу. И у једном и у другом случају није им ишло од срца. Али да не би од професора случајно заборављени били, сматрали су да је најбоље, кад се човек што више испред других гура. Даровити, нису бог-зна, како били. А што су знали, било је већим делом површно. Ако им нешто није ишло у рачун, у то нису радо улазили.

Швапска деца међутим била су много природнија и колко год су могла, трудила су се и вредно учила. Понизни свој став у свакој и најневинијој прилици су истицала. Била су сретна, да су их Мађари оберучке у своје окриље примили.

Словачка и Русинска деца све су срамежљиво прихваћала. Вољу за отпором у себи нису осећала. Са Србима нису хтели а можда нису ни смели, да се зbrate и повежу.

Са српском децом ишло је већ теже. Она су много тврдоглавија, него остала деца била. И ма како, да су професори нежни и добронамерни били, са њима су слабо могли да изађу на крај. С тога правог ренегатства међу српском децом није уопште било.

Ја сам одмах од почетка пазио, да са свима будем на доброј ноzi. Нисам хтео никога да мимоиђем. Сваки ми је добро дошао, ко ми је ма у чем био на помоћи.

Као јеж сам се увукао у своју кожу и гледао само свога посла.

Више од шест месеци, колико сам ту био, морао сам, хтео, не хтео, да се притајим. По кад-кад, то ми је врло тешко било, али радећи тако, могао сам без бриге на добар успех рачунати.

И заиста на крају школске године, било је све ко што је требало.

Не могу рећи, да ми је у мађарској гимназији лоше ишло, али при свем том стално сам желео да се опет у српску гимназију вратим. Нешто, што се речима не да изразити, вукло ме је непрестано тамо.

Тако, кад је јесен 1895 године приспела, поред све незгоде, што ми се случајно могла догодити, ако се натраг у српску гимназију вратим, ипак сам се усудио да се тамо у осми разред упишем. Рачунао сам, да сам за шест месеци доста испаштао и да ми се чак ни од стране Остојића никакво зло не сме догодити.

После уписа на пет дана нашао сам се са пуно воље и одушевљења међу својим старим другарима. Сви они су били изненађени мојим доласком. За час, па су се сви око мене окупили. За извесно време нисам им могао свима на сва питања, да одговорим. Био сам и сувише узрујан и сретан.

Али већ тада, упало ми је у очи, да су се прилике у нашем разреду много изменуле.

Није било више ко пре, оне младићке наивности, него место ње у младим срцима усадила се нека ледена збиља. А поред тога и неки неодређени страх осећао се свуда. Чак ми се чинило, да и оног пређашњег чврстог јединства није више било. И њега је зуб времена доста окрњио. Није било, да се сваки баш само о својој кожи бринуо, али у главном нестало је: сви за једног, један за све.

У почетку ту промену нисам могао, да схватим. Али полако и доцније казало ми се само.

Да цео разред не би вечито важио као неко бунтовно гнездо, одлучили су моји другови, да се окану ћорава посла и да се посвете само школи и учењу. Они истина нису то заједничком одлуком решили, него сваки посебце гледао је, да се што даље од свега држи, што би му могло, да шкоди. О политици, и социјализму није се више водила жучна полемика. И ако се о томе и нешто читало, било је узгредно и на брзу руку.

Професор Сандић једном приликом је издалека наговестио, да није добар знак, кад се омладина и сувише уозбиљи и успава. Кроз жиле њене треба увек, да струји врела крв и младићска воља.

Али нико живи, па ни сам професор Сандић, није могао више, да одушеви наш осми разред, јер је клица потпуне равнодушности завладала њиме.

Мени је у почетку све то изгледало чудно, али на крају и сам сам пао у исту погрешку, у исту невољу. Нека ђаво носи све програме и све теорије, ја ћу од сад, као и сви други, пазити само на своја леђа.

Професори према мени, осим Др Ђође Дере и професора Сандића нису били баш најљубазнији. Пушибрк је и даље о мени неповољно мислио. Професор Остојић није ме хтео ни погледати а камо-ли да на поздрав одврати. А професор Благоје Бранчић кад-год је само могао, гледао је, да ми напакости.

Ја сам све те ситне увреде стојички, без и најмањег роптања, подносио.

Као дан било ми је јасно, да се због тога не смем узрујавати, тешећи самог себе, да ће и моја патња на крају, да изчезне. Али као никад досад, као гладна година, отегло се и протицало досадно време.

Услед тога учење и животарење у осмом разреду било је право мучење. Ишло се у школу, да се каже, да се нешто ипак учи и понавља. У ствари свима нама било је већ доста. Сваки је желео, да се што пре ослободи јарма. А то се на крају, после дугог чекања ипак доживело.

Матура је прошла, а ми сви, колико нас је било, напустили смо гимназију, скоро без збогом и без опроштаја.

IV

С матуrom у џепу ништа се није могло почети. Она је само служила као добра подлога за даље усавршавање, ал од матуре саме није

се могло живети. С тога је требало, да сваки матурант после матуре настави специјално своје образовање. Тако сам ја после дугог размислања изабрао медицину. Она ми се учинила, да ће бити највише у складу са мојим наклоностима.

У богословију, да идем, нису ми допуштали моји назови и ако је свештенички позив у суштини узвишен био; права, да учим, да будем адвокат, није ми се свидело, јер су адвокати у то доба, због своје грамзивости, на рђавом гласу били; за технику по моме властитом суду, нисам имао ни довољно спреме ни праве љубави; професорски живот није ми се никако свиђао, јер је био и сувише скучен и јако зависан.

Као лекар бићу у раду слободан, а одговараћу једино својој савести.

После те моје одлуке, да медицину учим, морао сам се одлучити на који универзитет да се упишем.

Бечка медицина била је у то доба прва у Европи а можда и у целом свету. Њени професори били су не само првокласни стручњаци, него и генијални научењаци. Зато су се около њих радо окупљали ђаци из целог света.

Осим Беча привлачио ме је Париз. Дух Француза био ми је одувек мио. Тамо је одвајкада горела луч слободе; тамо се само о великим стварима сањало; тамо је стално куцало срце целог света.

И заиста почетком септембра 1896 г. кренуо сам на пут, место у Беч, у Париз, где сам тек после недељу дана стигао, јер сам успут на неколико места путовање прекидао.

На моју велику жалост од стране надлежног министарства издата је баш тада наређење да страни ђаци не могу одсад у Паризу учити медицину; могу само, ако хоће уписати се на ма који други француски универзитет.

Озлојеђен због тога-јер у провинцију нисам хтео, да идем-решио сам се, да се у Беч вратим.

Чим сам у Беч стигао, прво што сам осетио, била је питома бечка средина. Скоро свако лице било је пуно осмејка и добре воље.

Беч се увек хтео, да весели и да се забавља. Когод је, весела срца, хтео у његово коло да се ухвати, добро му је дошао.

Није се много питало, ко је ко и одакле је, него је ли расположен, да се смеје и ужива. Па ипак све је то текло скромно и одмерено. Знало се кад се морало радити а кад се смело пустити срцу на вољу.

И богато и сирото подједно је исту жељу имало, да се на свој бечки начин проводи и ужива.

У то бечко расположење морали су и странци, макако, да им је то чудно изгледало, запливати. Морали су, колико-год су могли, своје срце преудесити, да би што више наличило на полудетиње бечко срце. Само тако могли су се укопчати у прави бечки живот.

Беч је у то доба још увек био на врхунцу своје славе. Огромно богатство целе Монархије сливало се непрекидно у њега.

Све што је човеку требало, могло је за јефтине паре да се набави. Наука и уметност цветали су до невиђених граница.

А музика Моцарта, Бетовена, Листа, Баха и других, чула се на све стране.

Кад би случајно гдегод музика засвирала валцер, одмах би се, ма на самом тротоару било почело, да игра.

Беч је био не само богат, научен, музикалан него и са самим собом потпуно задовољан и сретан.

Његове улице, паркови и тргови били су преко целог дана препуни и живи. А његове кафане и ресторани по целе ноћи отворени.

Не само у друштву раденика и грађана, него по палатама и у самом Фрањином двору, пировало се и веселило и кад је требало и кад није требало.

Чак и после сахране, по забаченим ресторанима, што су у близини гробља били, певало се и веселило, као да је пре тога свадба а не погреб био.

Моја сентиментална душа задуго то није могла да схвати. Ја сам замишљао, да са науком, са вештином, са финијим карактером упоредо треба, да иду повученост и озбиљност. Све то у Бечу нисам могао тада, да видим. Његова раскалашна стремљења сувише су бола моје наивне очи.

Нешто, што је ту раздраганост ипак реметило, били су раднички штрајкови али ни они нису били кржави и по поредак опасни. На против, кад су радници штрајкачи изгласали своје водљикаве резолуције, упутили би се онако у гомили у „Пратер” где су отпочели теревенку и пијанчење. А сутра дан, као да пре тога ништа није било, вратили су се опет натраг на посао.

Осим раденика и Јевреји, особито они што су у Леополдштату живели, пробали су по кад-кад да пркосе и запостављају бечке традиције.

Али ни раденици, ни Јевреји нису били бог-зна колко могли утицати а камо-ли променити ток бечког живота, што је вековима стваран и дотериван.

Беч је од свију великих вароши био највише изложен укрштању раса, особито Словена и Немаца. Из тог узајамног и природног укрштања искристализирао се чисто бечки тип људи и жена, који нису били ни Немци, ни Словени него само бечлије.

Већина бечлија нерадо је напуштала Беч. Ту на плавом Дунаву и по зеленим и таласастим брдашцима, уз песму и свирку, проводиле су бечлије своје слободно време. А ако је по неки због трговине и посла морао за неко време, да напусти Беч, он је онда у туђини стално кукао за својим љубљеним Бечом.

Осим других особина, лаковерност и доброћудност одувек су красиле душу бечлија. С тога ни један бечлија није могао, да појми ни гордост Германа, ни лукавство Словена.

У друштву било ван куће, било код куће, био је бечлија до крајности љубазан и поверљив.

Без много речи и церемоније, пришао је сваком, ко му је руку пружио, као прави пријатељ. За час, па је, ако сте само слушали, испричао и то на длаку, целу своју историју. А од вас ништа друго није тражио, него само, да са њиме будете искрени. Ако сте му још при томе још обећали верност, онда сте га вечито привезали за себе.

Кад сам се први пут у аулу бечког универзитета успујао, било је тамо на стотине ђака. Као у узнемиреној кошници, све је било у покрету и у разговору. Акустично, одјекивала је свака реч и сваки смеј.

Кроз ту голему и таласасту масу тешко је било прогурати се. Ипак ја сам доста брзо доспео до канцеларије деканата. Ту сам се за трен ока уписао.

Чиновници, што су молбе и документа прегледали, радили су марљиво, спретно и врло љубазно.

Враћајући се кроз простране ходнике, застао сам мало пред огромном статуом славнога хирурга Билрота. Његово вештачки истесано лице са густом, дугом брадом до дна душе ме је потресло.

То је тај, што је својом богоданом вештином и својом мудрошћу прокрчио пут модерној хирургији. Он је први са својим ножем смело ушао у срце, у мозак и у све остале делове човечјег тела, ударивши једном за свагда необориве темеље хируршке вештине. Само по његовим моделима и по његовим замислима могле су се извршити са успехом и најтеже операције.

Што је Наполеон у стратегији, то је Билрот у хирургији био.

Сав радостан и усхићен после тога успео сам се уз неке споредне и задње степенице горе на спрат, право у библиотеку.

Огромна сала универзитетске библиотеке била је пуна вредних ђака. Једно до другог скромно, као да су из цркве били, седели су млади читаоци, задубљени у своје књиге и у своје белешке.

И мува, да је прелетела и она би се чула, тако је у сали савршена тишина била.

Послужитељи, у белим мантилима, опрезно су на прстима ходали и захтеване књиге доносили.

На пултовима, који су на оградама околу целе сале утврђени били, лежале су дебеле књижуринае, где су по азбучном реду биле уписане све књиге и списи, што их је универзитет имао.

Ако је неко хтео извесну књигу, да добије, морао је пре свега, да је у оним дебелим књижуринама нађе, а уједно и број, под којим је она уведена. После тога морао је на чистој белој цедуљици да напише наслов књиге, број и своје име.

Тако испуњену цедуљицу предао би једном од послужитеља.

Без много размишљања и ја сам тако поступио. Отворио сам једну дебелу књижурину, што је предамном лежала, узео једну празну цедуљицу са пулта написао на њу „La nouvelle Heloise par Rousseau”. Затим сам сео на једно празно место.

Није потрајало ни десет минута а ја сам већ имао горњу књигу у руци.

Обичај је био у Бечу, да су послужитељи, келнери, фијакерције, па и грађани, сваког ђака са универзитета ословљавали са „Her Doctor”. Тако је и мене ословио послужитељ, кад ми је књигу предао.

Ја сам се на то само слатко насмејао. Тек што сам се на медицину уписао а они ме већ крстили доктором. То је за мене било не само много, него и сувише. Али обичај је обичај, он се морао поштовати.

У предсобљу сале за сецирање лешева била је обешена једна повећа црна табла. На њој су била исписана имена оних ђака, који су имали те недеље, да сецирају.

Једног лепог дана ја сам дошао на ред.

Поред све моје куражи, имао сам доста треме. Кад сам у салу ушао, што је у приземљу била, необичан неки задах мал ме није задавио. То је било смрдљиво испарење трулих лешина, што су по каменим столовима, на све стране разбацане биле.

Добио сам једну целу руку, да исецирам. Док сам то извршио, доста ме је муке и пипања стало. За то време неки хладан зној ме је свог пробио.

Али већ друг дан, кад сам међу лешине дошао, било ми је лакше и боље сам умео са ножем да радим.

После извесног, краћег времена сасвим сам се навикао на лешине и на салу за сецирање.

По некад, кад би усред сецирања ушао по неки шегра са корпом белих переча, на брзу руку као и сви други, што су самном сецирали, опрао бих руке и без икаквог гађења појео једну или две перече.

Анатомију ми је предавао славан професор Толд.

Био је осредњег раста, мале шпицасте, седе браде, јако кратковид са зеленкасто-сивим водљикавим очима, по мало наглув, сасвим ћелав. Глас му је био у тенору и увек монотон.

Његова предавања била су до ситница исцрпљена и тачна. Он ни једно питање није оставио без одговора.

Радо је улазио у упоредну анатомију и гледао, да нам на све могуће начине расветли и објасни, како се човек кроз прохујале векове, развио до данашњег свога облика.

Није било кошчице, живца, жиле и мускула о којима он није знао, да нам прича на широко и на дугачко. Особито њихове посебне улоге, знао је вешто да истакне.

На мозгу се највише задржавао; њега је од свију органа за највредносијег ценио.

У мозгу је, по њему, био центар и духовног и телесног живота.

Срце и цео крвоток сматрао је, као што и јесте, зависне од мозга.

Кретање, ход, уопште цео живот, има једино да регулише мозак.

Као кртица био је необично вредан. Анатомија му је била све и сва.

Писао је много по стручним листовима. Издао је уџбеник „Анатомије”, врло опширно дело у тешком германском стилу.

Са професором Даларозом у друштву издао је јединствен анатомски атлас. Нико, ни пре њега, ни после њега, није умео тако прецизно и природно израдити целокупни састав човечјег тела. У том његовом делу све је јасно као дан. Без њега би ђаци тешко могли, да се у анатомији снају. За њега свуда, где медицинског факултета има, знају. Ретко да је икоја научна књига по целој кугли земаљској раширена, као што је то Толдов атлас.

Професор Толд по природи био је озбиљан али по кад-кад и добро расположен.

Еманципацију жена није трпио, тврдећи као анатом, да је и духовни и телесни склоп жене много простији и нижи него у човека. С тога на његова предавања нису могле женске да долазе.

Али жене ко жене и ту су се знале снаћи, преобукавши се у мушко одело.

Био је религиозан. Причају да је сваке недеље ишао на мису. За то време његова жена пратила га је, али увек иза њега у отстојању 5–6 метара.

Медицинску хемију слушао сам код професора Лудвика. Он је необично духовито умео да прича. Сваком елементу и сваком споју у природи знао је, да ухвати тајну. Њему је хемија и органска и неорганска била у малом прсту. Чисто се сиграо, кад је целу таблу са хемијским елементима исписао.

Дивио се природи и природним законима, не знајући ни сам, како да их објасни. А при сваком предавању, видело се, да га је та тајна необично пекла.

По кад-кад је наговештавао, да је човечји дух једино способан, да трага и иде за природним, неумитним законима а да човек сам никад неће бити у стању, да измени ток природних сила и да створи нешто изван њених граница.

Био је лепа појава, са врло живим очима, са изразитим цртама, са правим стасом и необично пријатним гласом.

Ни најбољи говорник није боље од њега говорио. Језик му је био сладак, пун свежине, јасан и разговетан. Реченице кратке, хармоничне са немачким нагласком. С тога су његова предавања била увек јако посећена.

У својој струци био је свугде познат.

Као и сви немачки научењаци био је скроман али при свем том волео је фино понашање, лепо одело и удобан живот.

Хистологију сам учио код професора Ебнера. Он је био до крајности према сваком љубазан. Сваку и најмању ситницу гледао је да нам што очигледније растумачи.

Разуме се, код њега је свагда само проста ћелијица играла главну улогу. Како је она из неорганског света наједампут постала, у то није хтео, да улази. Чак се једном наљутио, кад смо га о том запитали.

Полако, па нас је упутио, да све појаве у животу кроз ћелијице и кроз микроскоп гледамо.

Рад ћелијица то је живот сам.

Што оком видимо, што ухом чујемо, умом схваћамо, у опште што год свесно или несвесно радимо, све је то последица правилнога и неуморнога рада одређених ћелијица.

Поједине ћелијице имају своје одређене улоге. Њима су у том правцу везане руке. Тако мождане разнородне ћелијице обављају савим нешто друго, него ћелијице стомака, црева, бубрега и друге.

Али ипак по неком вишем смислу, све су оне приморане, да једне с другима у хармонији живе. Без те хармоније, не би могло бити ни посебних органа, ни засебних тела. Постојао би само свет ћелијица и ништа више а хаос би господарио на целој земаљској површини.

У свакој ма најмањој ћелијици леже скривене огромне, светске тајне. Њих прозрети по Ебнеровом схватању, није човечјем уму дато.

Физиологију ми је предавао професор Екснер. Он је увек био озбиљан и достојанствен.

Имао је дугу, проседу браду, обрве су му скоро целе, горње капке покривале, очи светле као варнице, глас у басу, умиљат са оштрим нагласком.

Предавао је полагано, реч по реч, без икакве тешкоће у изразима.

Предавање је обично са експериментом скопчано.

Како нам стомак храну вари, како нам срце неуморно куца, како нам плућа правилно дишу, па напослетку како нам мозак мисли даје, о томе свему разлагао нам је свакодневно.

Како се мисао, жеља, воља, уопште душевни живот у центру мозга издваја и рађа, путем експеримента, није хтео да доказује, уверавајући нас да то није ни могуће.

По њему сва истраживања у том правцу, макако опсежна и убедљива била, остаће увек само пуста обмана.

Патолошку анатомију и патолошку историју предавао ми је, врло живо и врло речито, професор Вајкслабаум. За време његовог предавања, доносили су послужитељи пуно препарата, што су његови асистенти пре тога врло брижљиво припремили.

То су били свежи, болесни органи од умрлих по бечким болницама: болесна јетра, проширено срце, загнојени бубрешци, рак у стомаку и све друго, што је тада било на расположењу.

Он је онда ту, пред нашим очима сецирао и све што је од значаја на оболелим органима било, нама опширно показивао.

Осим тога, ми смо морали за време вежбања и сами, да сецирамо. Исто тако морали смо микроскопске препарате са потребним реагенцијама да фарбамо и да фиксирамо.

Код њега се радило све вредно. Сваки је имао ту на лицу места, да обави сам лично, што је прописано било. Друкчије професор Вајкселбаум није хтео ђачки индекс да потпише.

Као научењак професор Вајкселбаум био је јако цењен. Он је неке бактерије изнашао и нарочито објаснио, те су оне од то доба под његовим именом познате.

Као професор патологије, он је могао без по муке, да утврди тачну дијагнозу оболелих органа. Тако је његов суд више пута оборио клиничку дијагнозу, ако ова није била у складу са нађеним чињеницама.

Унутрашње болести учио сам код професора Најсера и код професора Нотнагла. Њих обојица била су дика и понос бечке клинике.

Професор Најсер био је повисок, сувоњав и витак. Све што је радио, било је тихо и одмерено. Његове плаве очи увек су некуда блудиле.

Тип му је био више словенски, можда пољски.

Предавао је јасно али увек научењачки.

Најтеже случајеве, хтео је пошто, пото, да разјасни. С тога на предавање никад није доносио просте болести, него увек само комплициране и увек пуне неправилности.

Био је вештак у диференцијалним дијагнозама. За њега је, професор Вајкселбаум тврдио, да је најбољи дијагностичар на целој клиници. Он је без микроскопа, без реагенција, без икаквог инструмента, постављао тако правилне дијагнозе, да су се и сами професори чудили, како је он то могао да учини. Имао је не само око, чуло пипања и уво изврсно, него и богодани таленат за лекара. Више интуицијом и размишљањем долазио је до својих правилних закључака.

Са болесницима опћио је врло благо, скоро очински а са ђацима другарски.

Као лекар био је познат у целој Европи, па и у осталим деловима света. Отуд су њему са свију страна долазили невољни и тешки болесници.

Професор Нотнагел био је сасвим другог кова.

Висок, достојанствен, са правилном главом и ораторским гласом, знао је сваком, да наметне своју вољу. С тога когод је у његовој близини

био, морао је, хтео не хтео, да му се покори. Толика је моћ сугестије била у његовом држању и у његовој речи.

Предавао је радо о општим и о заплетеним проблемима из области медицине. Тако је једном у препуној сали причао „како је слатко умрети”.

После сваког таквог предавања, публика и ђаци су га на рукама из сале износили.

У један мах свет је само о његовим мађијским предавањима говорио. А био је доста слаткоречив као свети Павле. Умео је, да нађе не само тему, него и да је обради мајсторски. Са ђацима је био предусретљив и ишао им у свему на руку.

Као лекар имао је праксу, познату у целом свету.

Писао је много, са пуно литерарне вредности.

Гинекологију предавао ми је професор Шаута, висок као јела, увек богато обучен, долазио је достојанствено на предавање. Коса му је била брижљиво очешљана, наочари у златним оквирима уоквирене, бркови мирисном помадом намазани. А сви његови покрети одавали су душевну мирноћу и сигурност.

Предавао је врло разговетно. Случајеве је бирао лакше и простије, да би ђаци могли што лакше ући у гинекологију.

Написао је врло опширан уџбеник из гинекологије. При операцијама био је јако вешт.

Са ђацима је био прилично строг.

Нарочито је пазио, да му на клиници буде што чистије, бојећи се јако, да се зараза у њу не увуче.

Био је чувен и познат на далеко.

Очне болести слушао сам код професора Фукса.

Био је необично висок, увек просто обучен и стално запослен.

Лењштине на својој клиници није трпио.

Предавао је лако и разумљиво.

Само комплициране случајеве волео је, да прикаже и да тумачи.

Са ђацима је био озбиљан али правичан. Уопште је желео, да његови ђаци буду, што се очних болести тиче, на свом месту.

Написао је уџбеник очних болести, можда најбољу књигу из те структуре, пуну знања и искуства.

И њега су као и друге, бечке професоре тражили радо не само Аустријанци, него и сви ближи и даљи странци.

Хирургију сам учио код професора Алберта и код професора Ајзелсберга, два горостасна стуба бечке клинике.

Познато је, да су хирурзи обично немили и по кад-кад груби људи. Сталне операције претворе их у мал те не праве касапе, те постану као неке хируршке садисте.

На бечким хирушким клиникама то није био случај. Тамо је као и свуда по Бечу живео мирољубиви дух и по нешто од милосрђа.

Професор Алберт био је чешког порекла, наглашавао је сваку реч чешким нагласком, мада је савршено говорио немачки.

И лице његово одавало га је, да је Чех.

Био је тром и тежак у ходу. Због тога је често пута седећи предавао.

Необично духовито умео је да проповеда, често пута од Кулина бана и са пуно сарказма.

Пре него што би почео, да предаје, послужитељ би му донео, у финој малој чашици, нешто да попије и тек после тога настало је предавање. У почетку мало спорије а после све брже, да на крају заврши са пуним гласом.

Ђаке је волео и шалио се са њима.

Операције је ретко изводио, јер су му и руке услед болести биле доста круте. Место њега у присуству ђака радили су његови асистенти.

Био је велики научењак и племенита душа.

Професор Ајзелсберг разликовао се много од професора Алберта.

Био је по души прави Немац, високо образован, горд и врло вешт оператер.

Најтеже операције изводио је као да се играо, јер је у својој струци био печен као нико други. Писао је безброј стручних ствари. Са ђацима је био у извесном отстојању. Тако да су ђаци место њега обично његове асистенте тражили.

И он и професор Алберт били су достоји ученици великога Билрота.

Предавао је течно, хладно, без много увијања, не пазећи много какав ће утисак на слушаоце његово предавање, да изазове.

Тапшање и одобравање од страње ђака и публике није марио.

Њему је, изгледа, било доста, да је он са собом био задовољан и да је од себе давао, што је више могао.

И ако психијатрију у Бечу није било обавезно слушати, ја сам ипак узео курс и тамо на предавање ишао. Вукло ме је нешто, да видим како свет у лудници живи, чиме се занима и какве су му жеље.

Ти несретници, за које је нада за вечита времена изгубљена била, сачињавали су заиста чудан свет.

Обграђени уоколо делом високим зидом, делом дрвеном оградом, чамили су они као тешки заробљеници.

На поље нису смели излазити а унутра морали су се покоравати строгом кућном реду, мада њихов болесни дух није увек хтео то, да прими и поштује.

Отуд је непрестано било свађе и препирке између чувара, који су пазили на ред и болесника, који су силом хтели, да га поремете.

Јадни болесници! Већина од њих, доспела је овамо, не својом, него туђом кривицом. Њихови претци, ближи и даљи, одавши се необузданом блуду и пијанчењу рађали су нездрава покољења. По неки од њих самих крив је био својој несрећи.

По цео боговетни дан и ноћ имали су чувари посла са њима.

Час па се чула ларма и свађа, час кукање, плач и смеј.

Уопште у њиховој средини стално је владало неко напетост узбуђење.

С тога је цела кућа морала увек да буде на опрезу, да се неби каква незгода догодила.

Катедра психијатрије била је у рукама професора Крафт-Ебинга, широм целог света познатог научењака.

Он је био крупан, гојазан али ипак окретан. Стално је нешто грицкао као да је гуму у устима жвакао. Осим тога с левим оком је приметно жмиркао.

Као нико други, он је човечју душу знао, тачно да проникне, а сваку жељу и сваку страст срца верно да оцени. Пред њиме није било никакве тајне, кад је требало да се што дубље нечија болесна ћуд испита.

Као неки вешт мађионичар извлачио је из уста својих неурачунљивих болесника њихове луде и неистварљиве планове.

Много пута и од самих кретена умео је он, да измами по неку мислену реч.

А сексуално оболеле болеснике-садизам, мазохизам, хомосексуализам – њихове сексуалне прохтеве, па чак и њихове перверзне радње приказивао је отворено и јавно пред својим ђацима.

Његова знаменита књига „Psychopatia sexualis”, пуна је таквих перверзних примера.

По њему ниједног човека и његов карактер не можеш познати, пре него коренито не испиташ његов интиман и сексуалан живот.

Много заблуда и криво тумачење у свету нестало би, да је друштву боље позната та његова умесна опомена.

Осим професора, које сам слушао, била је на бечкој клиници још читава војска професора, доцената и асистената. Сви они радили су заједнички, трудећи се да стару славу и славну традицију бечке медицине и даље одрже.

Ако би случајно нека катедра на бечкој клиници остала упражњена, многи славни професори из Аустрије и са стране похитали су, да је освоје. И тек најславнији међу славнима, ако ју је напоследку с тешком муком заузео.

У то доба било је врло тешко бити професор на бечкој клиници. Кандидат је морао бити пре свега добро познат и цењен од читаве медицинске јавности. Није било доста, да је нешто лепо и паметно написао, него да ли му је успело да медицинску науку обогати са новим истинама и са новим проналасцима. Тражила се више његова научењачка него његова списатељска способност. Такве професоре бечка школа радо је у своје крило примала.

Али за то ни практична страна медицине није била забатаљена.

Бечка клиника и градске болнице имале су више од двадесет хиљада кревета. Ту је био богат материјал не само за испитивање и експериментисање него и за лечење.

Ту су бечки професори и лекари могли болесном свету, да укажу обилну лекарску помоћ а овај опет да осети благодети медицинске науке.

У главном тако се то и спровађало.

Што је по буџету могуће било, да им се даде, то су и добивали.

Злоупотребе, ако су се појављивале, нису се забашуривале. Напротив ако би се ма најмање нешто неисправно приметило, одмах би се спровела истрага.

Болесници ни у ком случају нису смели бити у оскудици и оштећени.

Осим материјалне исправности по болницама исто тако ни лекарска нега није смела бити пренебрегнута.

Професори и лекари, осим стручне помоћи требали су још у већој мери, да негују и усаде веру, наду и утеху у болесне душе.

Бечка клиника требала је у том погледу, да предњачи и да целом свету покаже, како се са болесницима има, да поступа.

Хуманост у најчистијој форми, требало је да буде идеал бечке клинике.

Ни један болесник, који би напустио болницу не би смео у срцу своме, да понесе ни мало мржње против бечких лекара.

Професори и лекари при прегледу, гледали су увек, да болеснике што већма уз себе привежу. Мазили су их, чак и најтеже болеснике покушавали су да оживе и развеселе.

Сасвим је разумљиво, да је авторитет лекара и поверење према њима у таквој средини из дана у дан расло. Напослетку дотле је дошло, да су болесници слепо веровали, што су им лекари говорили.

То узајамно поверење ни ђацима није било непознато. И они су, при вежбањима, све чинили, да би својој болесној сабраћи угодили.

Тако се етика бечке клинике – без икакве материјалне користи, а све за добро болесника – полагаано упијала у крв и у срж не само домаћих него и страних ђака.

Одвајкада била ми је жеља да поред лепе књижевности и филозофију упознам. С тога сам се уз медицину и на Филозофски факултет уписао.

Без икаквих посебних намера, хтео сам само, да дознам праву вредност филозофије. Питао сам се, зашто је у филозофији толико разних система? И зашто сваки систем тврди да је у њему права истина?

Да би ту збрку појмова донекле ублажио, почео сам вредно да читам историју филозофије: Увод у филозофију од Јерусалема и историју од Куна Фишера. Оба та дела била су лако и разумљиво написана. Без икаквих тешкоћа, могао сам из њих да извучем што ми је за даље филозофирање требало.

Али без логике није се могло брзо напредовати. С тога сам прво њу морао да сварим, ма како да је нисам волео.

После тога, све је ишло брже и лакше.

„Гозба” од Платона и „Свет као воља и представа” од Шопенхаура силно су ме узнемирили.

Полагано, па сам почео и сам да свет и догађаје једино ценим „sub specie aeternitatis”. Монадологија Лајбницева и Неогонија Локеова запањили су ме. А Спинозина Естетика уверила ме је о много чему, што пре нисам веровао.

Ну највише утицао је на мене Кант са својим делом „Критика чистага ума”.

Како-ли је тачно, тај генијални дух пронашао и одредио, границе човечјег умствовања!

По његовом мишљењу многе светске тајне и даље ће морати остати нерешене, неке од њих за вечита времена.

Истина, Бергсон са својим „животним еланом”, Ниче са својом „вољом за моћ”, покушали су и другим путем, путем интуиције – да дођу до последње истине. На жалост, то су били само покушаји и ништа више.

Генијални изум и тврђење Кантово остало је и даље на снази. Ко је хтео друкчије, ма како да је духовит био, изгубио се међу облацима.

Упоредо са филозофијом пратио сам и светску књижевност. Русо, Волтер, Зола, Ибзен, Гете, Шилер, Хајне, Шекспир, Данте, Толстој, Тургенев, Достојевски, Демостен, Цицерон били су ми најомиљенији писци.

Светски критичари: Макс Нордау и Жорж Брандес много су ми помогли да се у светској књижевности снађем.

Романтику сам мање него класику ценио. А прерафаелите, парнасовце, декаденте и естетике нисам марио.

Једном речју волео сам у књижевности здрав и уравнотежен дух.

Узгред сам гледао, да и о социјализму, који је у то доба почео, да цвета, стечем сигурног знања.

Дела Беблова, Жоре-ова, Адлерова, Енгелс-ова и Марксова била су ми позната.

Капитал Марксов доста ми је задавао труда, док сам у његову суштину ушао. Све ми се чинило, да су његови закључци и сувише смели и једностранни и да не одговарају стварности.

*

Политичари и дипломате Аустроугарске Монархије за време мога ђаковања у Бечу почели су да губе стрпљење и да цару Фрањи предлажу свакојаке незгодне планове. Час су га уверавали, да је једини спас, да се Монархија одржи, ако што пре уведе окрутну диктатуру а час опет сладили су му, да је неопходно потребно, да се широким слојевима дозволи учешће у државној власти. Из једне крајности падали су у другу крајност.

Осим тога, да би се Мађари укротили, саветовано му је, да за Јужне Словене створи засебну покрајину. Исто тако требало је да што пре учини потребне уступке Пољацима и Чесима.

Све је то било лако речено, али тешко изводљиво. То би било, ни мање, ни више него турити руку у зољино гњездо. А то је цар Фрања по сваку цену хтео да избегне. Тако големе и опсежне реформе никада царска кућа није изводила. Она је увек пазила, да нове реформе само по форми буду нове а у суштини, да све остане по старом.

Столећима Хабсбуршка лоза тако је поступила. Цео свет се могао потпуно изменути али традиција Хабсбурговаца није смела бити ни за јоту прекршена. Тако је мислио цар а са њиме заједно и цела дворска и бечка камарила.

Међутим судбина Монархије била је већ тада метнута на коцку. Старо се више није могло одржати а са новим редом, који би још могао продужити опстанак Монархије, нису се слагали ни цар, ни Немци а ни Мађари.

Сви они скупа, морали би, да напусте своје старе повластице и да Словенима Аустро-угарске Монархије осигурају колико толико бољу будућност.

Ни цар, ни Мађари ни за живу главу нису хтели, да чују глас новог доба. Они су се још увек надали, да ће насиљем моћи да одбију ударце судбине. Услед тога из дана у дан ширило се на све стране народно незадовољство.

У Бечу је већ неколико пута дошло до бурнога штрајка. Једном приликом штрајкачи су пробали жандармеријски кордон и доспели чак пред Фрањине дворе.

Чаша огорчења била је препуна. Само се чекало на згодан час, па да се узбуни цела престоница. Чак и бечки грађани постали су немирни и њима је дозлогрдило то вечито напетост стање.

У бечком парламенту врло је као у кошници. Посланици су због гласања стално били у сали и на опрезу а министри приморани, да по цео дан и целу ноћ слушају испаде огорчене опозиције.

Непромишљено, у један мах, влада је увела и полицију унутра. На што су опозиционари гракнули као један човек и што су у тај пар у рукама имали, почели су, да бацају право на министарске фотеље.

Настао је општи метеж. Седница је за неко време била одгођена. Али ни после, кад се галама стишала није било боље. Непрестано гунђање и оштре упадице нису дозвољавале мирну дебату.

После извесног времена председник парламента морао је, да закључи седницу са напоменом, да ће идућа седница бити сазвана, кад духови буду умирени.

О чему се управо радило, кад су људи тако олако пустили својим страстима, да господаре. Ни мање, ни више радило се о даљем опстанку Аустро-Угарске Монархије.

Опозиција, управо Словени, заобилазним путем трудили су се, да јој поткопају и сасеку главне жиле. Њихови посланици после дужег саветовања одлучили су, да поведу још жешћу борбу у виду опструкције.

Чеси са њиховим Крамаржом и Клофачом и осталим вођама неморно су бранили права чешког народа. Исто тако радили су Пољаци и Југословени и остали потлачени народи.

Чак и социјал-демократе ступиле су у борбу, разделивши се на народносне групе. Свака поједина група пристала је уз свој народ, одбацивши за то време своје интернационално обележје.

Против правичних захтева Словена највише су се борили велико Немци под вођством Шенерера и Волфа, које је у потаји помагала Немачка држава. Уз њих су одмах пристали и други Немци и Луегерове хришћанске социјалисте.

Није било дана, да у парламенту није било мањег или већег окршаја. Неколико пута помоћу полиције извођени су, управо избацивани непокорни посланици.

Пред парламентом радознала светина са нестрпљењем чекала је, да се у сали парламента нешто велико и неочекивано догоди. Од времена на време и сама светина почела је да расправља и да се буну.

За то време у аули и по ходницима универзитета стално се окупљала и тискала универзитетска омладина.

Немачки буршеви силом су хтели кавге. Викали су из свег грла и претили штаповима. Чак се и ректор морао неколико пута, да уплете и умирује духове.

Али и поред његових опомена наелектризована омладина и даље је галамила. Учионице биле су празне а предавања сама од себе престала. По цео дан дреждало се у аули и око универзитетске зграде. Све је било раздражено, узнемирено и готово на сваки преступ.

Кад је врхунац борбе наступио, одлучила се влада, да са царским декретом распусти, управо растера парламент.

После тога по улицама почела је, да се окупља незадовољна маса, крстарећи с једног краја Беча, на други.

За то време Беч је изгледао као да је опседнут. Све главне пролазе запосела је полиција и војска.

На срећу до крвопролића није дошло, јер је у међувремену влада поднела оставку.

Бадени је пао, али дубоки узроци Аустро-угарске кризе и борбе нису са њиме исчезли.

У Бечу је било српско академско друштво „Зора”. Она је, од како је постојала, окупљала око себе академску па и другу српску омладину, што је у Бечу учила.

Њена историја била је одувек уско повезана са покретима целокупне српске омладине, јер кад-год је омладина имала или могла, да каже своју реч и бечка „Зора” била је са њиме.

Али за време мога школовања у Бечу, „Зора” се нешто успавала. У њеним жилама није било, као пре ватрене крви, некако све што се радило, радило се као од беде.

Није, да она није хтела и да се извлачила, него неки дух сумње на све што се тада догађало, спречавао је, да и она види ствари у правој боји.

Полагано, па је „Зора” престала, да буде привлачни центрум за целу српску омладину у Бечу.

Прва, која се од ње удаљила, била је Војвођанска омладина, која се повукла у себе и у подрумима „Пауланерхофа” отпочела свој посебан живот.

Скоро стотину српских омладинаца из Бачке, Баната, Барање и Срема окупљали су се ту сваке недеље, расправљајући опширно о судбини Срба у Угарској.

После дуге, свестране и жучне дебате сагласили су се они, да је прека потреба, да српска омладина ревидира своје погледе на свет а на политичком пољу, да покуша покренути питање Војводине.

Разуме се, да такво политичко држање није било по вољи Мађарима, јер су они стварање Војводине сматрали као безбожно скрнављење светиње круне Светог Стевана.

То мађарско охоло држање није српску омладину од њених идеала могло, да одврати. Она је њима и даље остала верна, јер је предосећала, да су велики догађаји на помолу и да је крај Аустрије ту у најближој будућности.

Тако је питање Војводине покренуто баш на време и у духу слободарском а од стране саме Војвођанске омладине.

Она је тврдо веровала, ако би се Аустро-Угарска распала, да је свим природно било, да између Дунава, Тисе, Мориша и Саве створи

посебна покрајина, која би на западу допирала до Печуја а на истоку до Темишвара.

У почетку саветовања било је прилично неспоразума али у току дугих и исцрпних разговора и после проучавања историјских докумената, сви смо се сложили, да је питање Војводине постављено, ко што је требало.

Истина Аустроугарска је још постојала и то као велика сила, али њено битисање било је потпуно старачко. А такво њено животарење сметало је, не само себи самој, него и целокупном напретку централне Европе.

С тога, да би се у том делу света створио ред и слобода, морала је Аустроугарска да исчезне.

Њено расуло никакви политички мађионичари нису могли више предупредити.

Било је само питање времена, кад ће та огромна царевина, да се распадне.

Српска војвођанска омладина у Бечу била је међу првима, која је ту истину открила.

У то време била је то смела и опасна замисао, али омладина ко свака омладина није на то обраћала пажњу. Њој је пред очима лебдела идеја. Она се ње држала, макако, да су неки сумњали у њено остварење.

Вође тог покрета били су: Ја, Пера Путник, Светислав Стефановић, Стеван Добричић, Ивић, Кротин и други.

Да бечка тајна полиција не би ушла у траг нашим договорима, већало се у подрумима Пауланерхофа, где су на улазима за то време стражарили наизменце наши верни другови. Била је то права завера и као нека тајна организација у духу тадањег ратоборног доба.

Живот Срба ђака у Бечу за мало време био је разнородан. Колико год нас је било, сваки је имао своје бриге и своје невоље, сваки је морао сам о себи, да се брине. Интерната или томе слично није било. Једино што је ђачка трпеза (менза) постојала. Али њена храна није била довољна за наш организам. С тога се морало још увек понешто докупити, да нам стомак ни би остао и сувише празан.

Ко је иоле био лаке руке, тај је рђаво пролазио. Већ у пола месеца он је морао код другова, да богоради. Само што и најштедљивији од нас није имао у изобиљу. Већина је била сиромашног стања. А и ризик је био лакомисленоме помоћи.

Ко је само једанпут таквом другу позајмио, тешко да би и други пут то учинио. Просто, јер такав дужник никад никоме није враћао. Случајно, ако је откуд новац набавио, он се за то време, док новац није шћердао, изгубио и онда: хоп Јово на ново! А да он свој дуг другу своме врати, о томе он није хтео, ни да чује. Чак ако сте га опоменули, он би се нашао увређен и заћутао.

Такви другови нису нама правили част, јер су и у стану и у кафани и код бакалина, свугде где су само стигли, правили дугове.

Због њиховог нечасног живота и наш је образ по кад-кад морао, да црвени. У један пар били су српски ђаци у Бечу на рђавом гласу. На њихову браду нико више није смео дати ни пребијене паре. А све због неколицине, што су научили да од туђе муке живе. Срећа само, што је то ипак био мали број.

Већина од нас је била вредна, честита и гледала да на време заврши испите.

Међу нама било је још и „старих кућа”, то су ђаци, што су само по имену били ђаци а у ствари, не учећи ништа, узалуд су трошили родитељске паре. Неки од њих толико су се заборавили, да су се као најгори бечки мангупи коцкали, тукли, пијанчили и изгрде правили.

У то доба у Бечу духовни живот био је јако развијен и до крајности разноврстан. Није било поља, на коме Беч није имао своје првокласне снаге. Како наука тако и вештине биле су у свом цвету.

Ко је само мало више воље и талента имао, могао је на сваком кораку то да уочи.

Бечка журналистика, бечки стручни листови и свакодневна издања нових књига, била су не само укусно израђена него у сваком погледу пуна лепих, узвишених и корисних мисли.

Опера и остала позоришта била су стално препуна публике, која је жељна била вишег надахнућа. Програм рада у њима за сваку годину био је тако удешен, да су за то време целокупна светска позоришна комађа била приказана. А приказивали су их глумци и глумице од светскога гласа.

Концерти бечки са њиховим симфонијама, валцерима и песмама и лети и зими били су на дневном реду. Њихова лака музика увек је силно одушевљавала светину. На први њен тон, светина је била готова, да се осећа потпуно сретна и задовољна.

Царски музеји, који су за свакога били отворени пружали су обилну духовну храну свакоме коме је на срцу лежала жеља за проучавањем

историје уметности. Слике и статус из свију векова биле су ту у довољној мери заступљене, те је сваки до миле воље могао, да гледа и да изучава највеће геније света.

Ја сам увек после изласка из музеја био необично узбуђен, осећајући у дубини душе неко сретно задовољство. У том тренутку био сам потпуно миран и спокојан, не водећи рачуна о свакодневним бригаама.

Бечки паркови „Шенбрун”, „Пратер” и цела околина Беча, била је за око јединствен приказ, ту су размажене бечлије мирно могле да се предаду уживању природне лепоте, јер је све то било у складу и у хармонији и све створено за срце, за око и за уво.

По народним и по стручним библиотекама било је разноврсних књига а у царској архиви безброј списа и докумената у којима је још увек лежала по нека сакривена историјска тајна, коју историчари до данас нису стигли да обелодане.

А и иначе, кудгод је по Бечу око погледало, могло је да нађе и уочи многе ствари, што су човека знале, да задиве и да одушеве.

Како бечлија, тако и сваки странац, ако му је до тога стало и ако му се свидело, могао је лако, да окуси те духовне благодети Беча.

И ако је у Бечу била српска црква, ипак сталних грађана Срба није било много: нешто занатлија и трговаца-посредника. Међу њима и српским ђацима није било скоро никакве духовне везе. Једино о Светом Сави и по великим празницима ако су се у цркви при богослужењу видели.

С тога није чудо, што су се српски ђаци по немачким и по чешким кућама виђали. Ту су се онда у тишини склапала интимна пријатељства. У тако једну кућу и ја сам случајно доспео, где се средња ћерка Ђорђа Вурдака, по имену Ана придружила мени. Безазлена и искрена поверовала је мојој голој речи. Од то доба нас двоје постали смо једна душа.

И ако смо више пута били у незгодном положају, ипак наша веза није попустила. На против ми смо се трудили, да на тренутне тешкоће не мислимо много а све у нади, да ће на крају све, да буде добро.

Била је она права бечкиња, средњег раста, виткога тела, плаве косе и плавих очију, жива и сва у покрету и увек весела и насмејана. За себе није ништа велико тражила а била је готова, да се за другога жртвује. Отуд је она и могла, да буде и самим задовољна.

Њене руке умеле су вешто сваки, макако сложен посао био, за трен ока, да схвате и да ураде.

Волела је ведру лектуру, лаку музику, веселу песму и једноставан, средан живот.

Била је одана, јер је увидела, да је моја реч била светиња. И у томе није се преварила. Брак, као круна свега, ко што је она желела, напослетку је дошао.

V

Марта месеца 1903 године, промовисан сам за доктора целокупне медицине у Бечу.

Колико сам се томе радовао, толико ми је било тешко, да се одвојим од ђачког живота. Дотада сам цео свет само из далека посматрао а сад уједампут требао сам и сам, да се у живот умешам. Тек сад сам увидео, колико ми је снага слаба и искуство недовољно било, да сам изаберам прави и најкраћи пут. Од хиљаду планова, кад сам их добро прегледао, није остало, него само неколико нејасних мисли. На послетку, кад другог излаза није било, и за њих сам се хватао. Боље нешто, ма и крње било, него без икаквог плана у помрачину поћи.

Али пре свега требало је две ствари решити: као лекар, пола године одслужити где год у војној болници а после тога нострифицирати диплому. Без тога, не бих могао нигде у Мађарској водити лекарску праксу.

То је пак захтевало и времена и новца.

Лакше него што сам мислио и то ми је испало за руком.

Како је војска на првом месту била, затражио сам од војне власти, да ми одреди болницу где да се јавим.

Већ првога априла био сам на служби у војној болници у Клужу (Коложвару).

Како је ту и клиника била, могао сам узгред, да похађам предавања, што су ми за нострификацију потребна била.

У то време мађарско министарство просвете издало је наређење, како имају стране дипломе да се нострифицирају. Само са дозволом тога министарства, могло се приступити полагању одређених предмета за нострификацију, на једном од мађарских универзитета.

Мени је то тек после дугих и непријатних натезања једва дозвољено било. И то, да полажем на пештанском универзитету.

Али пре тога морао бих те предмете у два семестра, да упишем и да на предавање идем.

У Клужу сам поред војне болничке дужности, јер је ту и клиника била, све то лепо могао да обављам.

Не могу казати да ми је војна служба била тешка. На против шеф болнице био је врло предусретљив и ишао ми је на руку. Осим мене било је још два млада лекара на служби у болници. И они су ме по кад-кад, кад је било потребно, замењивали. Тако, да сам летњи семестар за време војне вежбе без већих тешкоћа могао, да искористим и да га потврдим.

Војна болница у Клужу била је главна војна болница за мал те не цео Ердељ. Пунила се и празнила према томе, какво је здравствено стање у војсци било.

И макако, да је тешко било оболелом војнику у њу да доспе, ипак она никад није сасвим била празна. Напротив, увек је у њој лежао приличан број болесника. Официра и то заражених гадним болестима, било је стално у њојзи.

Преглед и лечење болесника вршили смо самостално нас тројица. А шеф болнице само се из радозналости повремено у болници појављивао. Он је био у рангу штабног лекара, доброћудан али као Јеврејин јако бојажљив, пазио је на ред и чистоћу, особито ако је начуо, да ће нека угледна и виша личност посетити и прегледати болницу.

За то време умео је, да буде и сувише строг и да без икаквог повода плане, ни сам не знајући зашто. Бојао се љуто, да му претпостављени у нечем не замере. А кад би се контрола повољно свршила, он би као мало дете, сав сретан ликовао и пустио нас опет, да радимо даље по нашем убеђењу.

Клуж је на силу бога требао, да буде сматран за мађарску варош. Али стварност нам је другу слику приказивала. Цела околина Клужа била је чисто румунска. Румунски језик чуо се не само изван него и у самој вароши. Најезда Румуна у те крајеве од памтивека се спровађала, јер је Клуж увек важио не само као центар, него и као кључ Ердеља. Поред свег тога Мађари су све могуће чинили, да га отргну из румунских руку. С тога су у њему подигли безброј државних установа, па на послетку и универзитет.

Универзитет је морао као највиша културна установа, да привуче не само Ердељске Сасе, него и Ердељске Румуне. Ту у срцу Ердеља мађарски дух требао је да покаже своју снагу и моћ.

Али све је то било узалуд. Румунска и донекле и омладина Саса није се дала тако лако сломити. И слеп је могао видети, да се ту није

радило о духовном уздизању ђака, него о њиховом однорођивању. Једном речју, начин на који су у Клужу хтели, да утичу на душу омладине није био ни мало исправан.

Професори сами нису били бог зна како вешти и искусни педагози. Њима је од стране државних власти било наређено, како и шта, да раде, а они су то, без много размишљања, драговољно и слепо чинили. Што обично до успеха није долазило, нису само они били криви, него што се силом хтело, нешто неостварљиво, да створи. Ишло се против природе и њених окрутних закона.

Према бечким професорима како-ли су ситни и мали били Клужски професори! То им ипак није сметало, да надуто и недругарски, са неке уображене висине гледају на своје ђаке. Није онда чудо, да су већ таквим својим понашањем много допринели, да се о њима неповољно суди. Можда је међу њима по неки био од веће вредности али дух самога универзитета није му дозвољавао, да се на свој начин прикаже. Све је морало да буде једнообразно и истом циљу, да тежи.

Њихова предавања била су као предавања на гимназијама. За време часа читао се каталог и испитивали су се ђаци.

Мени је било, доста досадно али сам се ипак трудио, да не стрчим и да се мирно повинујем судбини.

Шта сам могао друго, да чиним?

Мени је стало било, да ми се семестар потврди а без потписа професора, то никако није ишло.

Уосталом сами су професори прилично уљудно поступали. Изгледа, да је и њима било незгодно, да ме недужна вређају.

С тога сам ја на крају другог семестра без икакве мржње и задовољан напустио Клужки универзитет.

У војној болници такођер ми није било лоше. Са моја два друга био сам у најбољем пријатељству. Ми смо заједнички и у слози обављали цео лекарски посао, једва чекајући време, да се од војне службе ослободимо.

А кад је тај жељени час дошао, ми смо искрено, растајући се, пожелели једно другом много среће у животу. Шеф болнице опет са сузама у очима отпустио нас је кући, молећи нас само, да га не заборавимо и да га се по кад-кад сећамо.

На универзитету у Клужу било је и неколико Срба ђака из Бачке и Баната. Они су ту, ни сами незнају како доспели. Неки су побегли са

Пештанског Универзитета, да овде испите лакше положи а неки опет, да овде јефтиније прођу.

Неколицина од њих су ме још из Новосадске гимназије познавали.

Било ми је мило, кад сам их видео, мада ме је сусрет са њима изненадио. Толико времена далеко једно од других, па ипак како смо блиски једно другом били.

Поред свег тога много ме је труда стало, док сам им могао растумачити, како војвођанска омладина у Бечу дише и како јој срце куца. Они су то све сматрали за невероватно смело и под тадашњим приликама неизводљиво.

Вртећи непрестано главом, распитивали су се за сваку и најмању ситницу. Без сумње, да им је све то пријатно било чути али они сами нису могли то још да осете.

Ја сам и с тиме био задовољан. Угарак је био међу њих убачен. Неће дуго трајати, па ће се и они осветити.

Такво је отприлике о њима било моје мишљење, кад сам крајем 1903 године напустио Клуж.

У кратко после тога настанио сам се у Будиму.

Пролеће још није било на помолу али је зима у велико почела да попушта. Снега истина још је довољно свуда било али он није био светао и чврст него више млитав и водљикав. А влага нека опака увлачила се гдегод је само могла, да стигне. Осим тога магла густа стално се спуштала са Будимских брежуљака. Дунав се сав од водене паре пушио. Изгледало је, као да се цела околина око мога стана у водени свет претворила. Све је на воду, снег и водену пару мирисало.

По том влажном и прљавом времену свакодневно прелазео сам у Пешту.

Тако сам, правећи белешке, час на клиници, час на предавању био.

На испитима гледао сам, да ухватим око којих се питања професори највише задржавају. Уопште журио сам се, што сам више могао да мађарске медицинске изразе присвојим, јер Мађари ко Мађари, све су хтели да имају своје расно и рођено.

Чуо сам, да професори кандидате са страних универзитета не гледају баш најљубазније. По неком хоће чак, да напакосте.

С тога сам се, мада сам потпуно спреман био, дуже времена устезао. На послетку сам се ипак решио да на испит идем.

Тако у размаку од неколико дана, без по муке, глатко и без приговора, положио сам редом: фармакологију, судску медицину и хигијену.

После тога под датумом 29 октобра 1904 године, добио сам моју бечку диплому натраг, на чијој је полеђини прибележено било признање њено и од стране Пештанског Универзитета.

Без претеривања може се смело тврдити, да је положај Будим-Пеште јединствен у Европи. Са Будимске стране пружала су се таласаста брдашца, засађена одабраном лозом и племенитим воћем а са Пештанске стране, далеко преко и изван Пеште видела су се непрегледна поља са широким видиком. Скоро мал те не по средини тога земљишта јурио је, чврстим кејовима укроћен Дунав, више кога су високо у ваздуху висили величанствени мостови, што су Будим и Пешту тесно, једно уз друго привезивали.

И нехотице, од узбуђења, уздрхтала би свака иоле осетљивија душа, кад би овај, за око драгоцен предео, у једном замаху могла да загледа и обухвати. Као овде, можда нигде на свету, нису спољни утисци толико снажни, да овладају и привезу човека. Хтео, не хтео, сваки је морао за тренут да застане и да се диви природној ћуди и лепоти, што се тако богато расула око зидина Будим-Пеште.

У самој Будим-Пешти много што-шта могло би бити и друкчије. Њене куће и палате зидане су на брзу руку и за свакидашњу употребу. О архитектури у безброј случајева није се водило ни мало рачуна. С тога Пешта у многим погледу не задовољава душу која жељно жуди за лепотом.

Планови појединих државних зграда, као парламента и других, били су и сувише подвргнути страним утицајима. А приватни људи и предузећа, сваки на своју руку и према своме плану, градили су, како је ко умео и како је ко могао.

По негде само покушавало се, да облик и хармонија зграде, буде што савршенија а живот у њој што удобнији.

С тога је у Пешти ретка била лепа кућа или палата, а да јој се са гледишта естетике не би могло по нешто да замери.

У главном ипак Пешта је била и остаје и красна и удобна варош. У њој би се, да су прилике друкчије, могло сретно и задовољно живети. Али дух гордости и нетрпељивости, што је после нагодбе са Аустријом у њој завладао, није дозвољавао, да се буде широкогруд. Све што се радило, било је на парче и уско, без обзира какав ће плод отуд, да настане.

Што се друштвеног живота тиче, он је у Пешти био јако сложен. Истина аристократија и виши католички клир још су увек били на

крмилу али најезда средњег сталежа, особито Јевреја била је из дана у дан све жешћа. Та нова, разнолика буржоазија тражила је све упорније, да се и о њој поведе више рачуна. И она је хтела да своју улогу што бучније претстави.

Под тим тешким притиском морала је аристократија у много чему, да попусти. Већ су неки новчани људи успели, да се увуку у кућу и у породицу најотменијих аристократа.

У опери, у позоришту, на концертима, свуд су се видели велики бутони и скупоцене хаљине буржоаских дама. Мада сва била је у служби њиховој са свим могућим шареним костимима. Све дречеће фарбе са најскупоценијим украсима биле су им драге.

У вече, кад би се на стотине сијалица засијале, шепуриле би се оне без икаквог финијег манира. Видело се одмах, да су још врло далеко од праве аристократије биле. И кад су најнежније биле, избијао је из њихових очију само суров и препреден поглед. На брзу руку, без икаквог укуса, обукле су се у најскупоценије одело али душе њихове биле су још увек сирове и ниске. Њихови мужеви, ловећи у мутноме, дали су се на најсумњивије послове, не црвенећи, ни кад су најпрљавије обављали. Та нова новчана аристократија за час је упропастила свој глас. Осим тога, она је не презајући ни од чега, уплела у своје мреже свакога на кога би само наишла, ослањајући се на своју материјалну и политичку моћ. Без њеног знања и њене помоћи нико ни у Пешти, ни у провинцији није смео да мрдне. Њене руке биле су умешане у све државне послове и у све могуће прљаве афере. Цела индустрија, трговина и банке биле су у њеној моћи.

Та нова новчана аристократија била је не само свемоћна, него и једина сила, што је у то доба неограничено владала у Мађарској. Цело друштво морало је по њеним жељама да игра. Остали слојеви били су ту само, да задовоље њене неутољиве прохтеве.

У таковој средини као печурке ницали су разни мањи и већи криминали. Суд је више пута морао, да зажмури, да не види гадне ствари и прљаве мотиве.

Скоро све новине, за дебеле паре, шириле су свакодневно њену лажну славу. Истина, јавност је стално била узнемирена али одлучно и свесно нико ништа није предузимао. Већ се било поверовало да је судба тако и само тако хтела.

Посред тако нездравих прилика и вештина и музика скренуле су на страну.

Најневероватније и перверзне ствари писале су се и чиниле а музика и песме сасвим су се поциганиле.

У Будиму и Пешти за време мога бављења 1904 године било је неколико српских кућа. Оне су, изгледа једва могле, да се у мору мађарског шовинизма, одрже. Њихова деца једва су говорила српски и то са рђавим мађарским нагласком. Са њима су ђаци Срби са Пештанског универзитета само по кад-кад долазили у додир.

Велики број Срба ђака становао је у Текелијануму у задужбини Саве Текелије. Ту је и иначе био центар српских ђака и српске омладине што се у Пешти налазила.

Кад сам ја у Пешту дошао, управник Текелијанума био је чика-Стева В. Поповић, врло вешт козер и уман човек али до крајности сумњивог карактера. Он је код Мађарске владе уживао леп глас, и код српске омладине, како код кога. Њега су филистри и споразумаши стално хвалили а чврсти и часни карактери из дна душе мрзели. Био је велик демагог и превртљив кајафа. Он је омладину колико-год је могао, корумпирао, и гледао, да је што више од народа удаљи.

Под таквим жалосним околностима ни академско друштво „Слога” није могло, да се развија. Свуда су чика-Стевини прсти били умешани. Његове пришипетље водиле су и ту главну реч.

Тако је семе, што је он годинама сејао, на велику жалост уродило плодом.

Многи Пештански омладинац, кад је свршио школу и из Текелијанума изашао, био је потпуно неспособан, да са својим народом подели добро и зло. Никакав јад, ни бол народски није могао његову душу да потресе. С тога се од њега најмање могло захтевати да у корист и на добро народа, тури руку у зољино гнездо.

Поред све те гнусобе, ја сам, док сам у Пешти био, ипак покушао, да бар некога од омладинаца освестим. Али велика апатија, што је међу њима владала, није дозвољавала да њихова душа ма за часак више полети. Са горчином и тешким разочарањем, без успеха морао сам да напустим сваку наду.

Тадашња Пештанска омладина, никако није хтела или није умела, да види сјај нове зоре што се далеко на светском позорју сјала, наговештавајући свету долазак другог, новог доба. Она је, изгледа, више волела, да чека и да робује него, да се жртвује.

Мало пре мога одласка из Пеште имао сам договор са неколико Срба социјалиста што су у Пешти живели. На том састанку сложили

смо се да једнога дана посетимо редакцију Nepszava (реч народа). Ствар, о којој смо хтели, да говоримо била је ни мање ни више него питање судбине наших вероисповедних школа. Од дужег времена скоро по свима мађарским листовима јављали су се повремени чланци, што су о томе расправљали. Сви су они били написани у истом духу и у истом циљу.

Тадашњи министар просвете Апоњи за то време спремао је свој законски предлог, који је тежио, да за вечита времена сахрани нашу школску аутономију.

По таквом његовом предлогу чак и наши малишани требали су, да се задоје мађарским духом и мађарском речју.

Што нам нико до тада није оспоравао, гроф Апоњи се усудио да нам учини. По његовом тврђењу у Мађарској није смела бити само или државна или комунална школа а конфесионалне школе имале су у току времена, што брже, да исчезну.

Како се социјалисте о том питању још нису отворено и званично изјасниле, ја и моји другови, Срби социјалисте, хтели смо да их натерамо да то што пре учине.

И заиста на састанку у редакцији Nepszava вође социјалиста и рекли су нам, како они мисле и осећају о тој ствари.

Прво са нас хтели на пречац, да збуне. Откуд, да ми као социјалисте бранимо вероисповедне школе; откуд да се ми као социјалисте толико за народност залажемо.

То никако није социјалистички и прав пут и они такве социјалисте не могу признати за своје верне приврженике.

Затим су нам на дугачко и на широко изнели, како су државне школе куд и камо боље него вероисповедне и да је сваког доброг социјалисте дужност, да се против тих поповских школа, без много узтезања, дигне.

Без икаквог даљег расправљања, ми смо вође мађарских социјалиста напустили, потпуно уверени, да су они као и гроф Апоњи, обични мађарски шовени били.

Ипак, овај састанак за мене није био од мале вредности.

Ја сам се већ у Бечу поколебао, кад сам видео како социјалиста Дашчински против Немаца брани свој пољски народ и кад су се Аустријске социјалисте поделиле на народносне групе. Већ тада ми је било јасно да социјализам, кад је у питању нација, не може да корача својим

једностраним путем, него у многим чему, мора да се мења, како га народне масе желе и кроје.

Код Мађарских социјалиста, социјализам је био само лепа маска, јер су у души њихових маса господариле сасвим друге идеје, што са социјализмом нису имале никаквог додира. Мисао о величини и слави Светог Стевана била је увек будна и увек моћна, кад је било у питању на коју страну и којим путем треба да се пође.

И ако сам био уверен да се цео свет полако ка социјализму креће, ипак ме је искуство научило, да и национализам има своје дражи. Које од тог двога народ више воли и негује, то на крају и побеђује.

Кад-год сам сам себе питао, јесу ли Мађарске социјалисте, Мађари или социјалисте, увек сам само један и исти одговор чуо: не верујим, они нису социјалисте, него увек прави, правцати Мађари.

А кад сам опет сам себе питао: хоћу ли у социјалисте...одговорено ми је, да и даље останем социјалиста али да не заборавим на своју личну слободу и на своје материно млеко.

То уверење постало ми је право вјерују, чега сам се требао непрестано сећати. Никада га ни за тренут, не би смео изневерити.

Оно је требало да ме брани и да ме штити, ма како да се коло среће окрећало.

VI

Досад је мој живот текао лако а у њему све је било светло и лепо. Напоследку је дошао тренутак, кад се требало одлучити, како ћу и где отпочети нов живот, мада сам убеђен био да је сасвим свеједно, где ме судбина буде бацила.

Али једна случајност ми је била при руци. У мом родном месту Србобрану, било је смрћу Др Фридмана упражњено друго лекарско место.

Родбина и познаници скоро су ме силом натерали, да то место тражим.

Тако сам 14 новембра 1904 г. скоро једногласно био изабран за другог општинског лекара, мада је срески начелник Балатон пре избора све могуће пробао, да ме из кандидације истисне. Али Срби сви до једнога, одбили су ту његову смицалицу и тражили да се избор

одржи. Немајући куда, он је напослетку поред друга два кандидата и мене кандидовао.

Против мога избора уложене су две жалбе на жупанијску управу. У једној је тврђено да је друго лекарско место припадало Мађарима, јер је Др Фридман Мађар био а у другој жалби нападала се моја личност, да сам социјалиста и непоуздан.

Поводом тога вођена је дебата у жупанијској скупштини у Сомбору.

Како се из општинског записника видело, да су сви Срби па и Дунђерци за мене гласали, тадањи жупанијски бележник Сабовљевић је предложио, да се мој избор потврди.

Али не лези враже! Већ после две недеље, неки Мађари су ме оптужили, да нисам хтео ноћу да идем, кад су ме код болесника звали.

Разуме се, да је то била пресна лаж. Ја сам од мојих бечких професора научио да будем увек као лекар савестан и да са болесницима поступам благо. Уопште, да им у свакој прилици будем у помоћи без обзира да ли је неко богат или сиром, да ли ће неко, да ме награди или не.

Осим тога ја сам своју струку волео. Никада ми није било тешко, ни заморно, кад се тицало добра мојих болесника.

Па ипак нашло се људи, који су хтели због својих сумњивих рачуна, да ме пред влашћу оцрне. При истрази власт се сама уверила, да је тужба од почетка до краја злонамерна и лажна била.

За мене је тај догађај ипак од великог значаја био.

Увидео сам, да је стварност много црња, него што сам је замишљао. Истина, човек човеку није био курјак али тако исто ни анђео.

Чак се без гриже савести могло не само живети, него и напредовати, јер су богињи правде биле не само очи везане него и терасије неисправне.

Све саме нове и жалосне истине, о којима пре ја нисам мислио.

Ипак нисам хтео, да очајавам, него сам и даље веровао, да и најгори човек има на дну своје душе нешто од добротe, само га треба осветити и одушевити.

Кад ми је по некад чињена неправда, нисам помишљао на освету. Шта више гледао сам, да то што пре заборавим. Више сам жалио онога, ко ме је увредио, него себе, кога су увредили.

Осим тога кад-год сам могао више сам давао, него што сам узимао. Уопште нисам од жртве бегао, кад је то захтевала моја савест.

Кад би се о нешто огрешлио, гледао сам да то двоструко поправим. Нисам био фанатик али сам увек тежио, да очувам своје уверење. Споразум сам правлио о споредним стварима а главну ствар никад нисам метао на коцку.

1904 године била је у Србобрану читава збрка појмова о човечјем достојанству и о човечјим дужностима.

Благостање, што је у њему тада владало, створило је извештан тип друштва.

Најбогатији имали су скоро половину хатара-око двадесет хиљада јутара у својим рукама. Њихови доходци далеко су премашили њихове потребе. С тога им је имање из године у годину расло.

Средњи сталеж био је такође сигуран у својим доходцима.

А сиротиња, макако да се трудила и штедила, на крају је ипак остала сиротиња. У најбољем случају, ако је могла кроз цео свој век, да сазида кућицу и да купи 2-3 јутра земље.

Застарело уређење мађарске државе огледало се у Србобранској општинској управи. Тако од 40 општинара, 20 је било вирилица а осталих 20 бирао је народ са ограниченим правом гласа.

Осим тога вирилци-доживотни општинари-имали су јаку подршку у жупанији. Сваки њихов предлог иако није добио већину у општини, ипак је био потврђен.

Према томе цела сеоцка политика у Србобрану водила се, како су вирилци и њихове пришипетље хтеле. Никаква, па ни најближа идеална критика није се трпела.

Њихов вођа Стева Дунђерски као неки паша заповедао је не само бележнику и кнезу, него и самом среском начелнику. Њега је, ако је требало, потпомагао сам барон Војновић, десна рука грофа Тисе. Али за ту услугу морали су његови људи (500–600), при избору посланика, сви гласати на владину листу.

Колико је то био губитак за општу српску ствар, за љубав једног човека и за љубав једне куће, напустити општи српски фронт и поцепати народну снагу.

Са болом у души ја сам посматрао цео тај, опасан пут, којим су наши богаташи почели, да иду. Мени је одмах било јасно, да тај пут не води ничем другом него коначној пропасти нашега живља.

Заиста је куцнуо последњи час, да се против такве политике устане.

Не само у политичкој, него и у црквеној општини владале су исте неприлике. И тамо је господарила иста клика, у нешто промењеном

облику. Даровит и вредан поп Миливој Сивачки, морао је на крају да се мири и да амина господар Стеви.

Свако боговетно јутро морао је Стева Ружић, општински писар, иначе Дунђерска потркуша, да исприча господар Стеви све интимне догађаје, што су се у току дана и ноћи у Србобрану одиграли. Особито су га занимали кућевни спорови међу супрузима. Из свега тога види се да је господар Стеве дух ограничен и низак био а да му је срце само живо и пакосно осећало.

Осим тога због сваке ситнице био је напрасит и пргав. Морао се бирати дан и час, кад је он био добро расположен, да се од њега нешто затражи или, да му се нешто саопшти.

Око њега и његове куће, читава војска ласкаваца и улизица, врзла се непрестано. Сви су они хтели, да под његовим окриљем и у његово име нешто ћаре.

На крају по његовој жељи а по узору Мађарске центрије, основан је клуб.

Како-ли је само тамо бедно и жалосно било! Свако вече, до дубоко у ноћ, пило се и јело, као да је сваки дан слава била. Говорило се много а понајвише о воловима и коњима.

Једном приликом, кад је Стева В. Поповић као гост у Србобрану био, запитао га је господар Стева, после једне бурне ноћи, како је спавао. Овај ни пет ни шест, ухвативши се за главу је рекао: врло рђаво сам спавао, јер сам целу ноћ сањао, да сам био коњ, па сам се непрестано бацакао. А није ни чудо, цело вече ни о чему другом није се говорило него само о коњима. Нико згодније није могао оцртати дух што је у клубу владао него тај духовити одговор чика-Стеве.

Осим тога у клубу се и друге ствари расправљале. Причало се на широко и на дугачко о разним авантурама што је бачка центрија правила, а баснословним сумама, се на картама губило; о будућим коњским тркама и о лову, у коме ће сами барони и грофови, да учествују.

Од чуда би се човек запрепастио, кад би чуо, како они о свему томе говоре.

По неки од њих сваки час је, као да му је тамо пупак био отсечен, у Пешту одлазио. Тамо би он по баровима и по сумњивим крчмама, уз циганску музику, тешке паре разбацао.

А кад је кући, празних џепова, дошао, причао је лажући сам себе, сасвим друкчије, него како је било.

По његовом причању он мал те не није до самога двора доспео. А са министрима свима редом, био је час на ручку а час на вечери.

Те његове очигледне лажи, поднапити клубаша, држали су за готове паре и ни један од њих није се усудио, да му ма шта приговорити. На против сви су га слушали и тражили да им све потанко исприча.

Полагано, скоро неприметно, дух туђински врзао се и шуњао око тога несретнога клуба.

Истина сви његови чланови били су Срби, држали свечаре, говорили српски али њихове мисли и њихови осећаји нису увек били како треба српски.

Без њиховог знања и њихове воље, на њих је силно утицало мађарско јавно мњење.

Тако свакодневне мађарске новине, што су они читали, позориште и концерти, што су по неки од њих посећивали, све скупа непрестано је мењало њихов друштвени живот и њихово целокупно расположење.

Можда ни сами нису знали, колико су дубоко у туђинске канџе пали.

Средњи сталеж опет, и ако самосталан, није умео да искористи своју снагу и своју слободу. Обезглављен и сам себи остављен, повијао се час десно а час лево.

А кад му је поред свег тога било тешко, он се око цркве и школе своје окупљао. Ту у њиховом загрљају тражио је он утехе и крпио своју ојађену душу. Обичаје и традицију чувао је као очи у глави.

Тако, ма каква невоља да га је снашла, није се олако предао очајању. Увек је веровао, да ће после ружног доћи лепо време.

А сиротиња како се она у то доба владала?

Невероватно, како се она поред све своје беде, умела, да одржи.

И ако су је Мађарске социјалисте непрестано у свој табор звале, она је и даље остала национална. А ако се по неки сиромашко и одазвао, пошто се тамо добро опекао, убрзо се опет вратио у своје јато.

Отприлике такве друштвене прилике владале су у Србобрану, кад сам новембра 1904 г. заузео своје лекарско место.

Чудило ме је страшно, да је тако угледно и велико српско место могло тако дуго, да буде под туторством једног човека и његове клике. Болело ме је, да је једино Србобран био, где се није смело слободно мислити. Ипак, ја сам се усудио да турим руку у зољино гнездо.

Морам признати, да је све то врло тешко било и да ме је због тога много пута заболела глава. Али поред свег тога, није се смело одустати.

Млади и стари, моји пријатељи, оберучке су ме прихватили, нудећи ми сву своју помоћ у борби, што је требала, да за свагда обори свемоћ господар Стеве.

Срби, владиновци, свуда а особито у Србобрану, волели су да се оките туђим перјем. У Србобрану назвали су се либералима и држали „Браник”. У ствари они су у државној и у жупанијској политици били чврсто повезани за владину странку. А у аутономној политици помагали су либерале.

Ја и моји пријатељи решили смо, да се прикључимо српској радикалној странци, која је у то доба ширила напредне политичке идеје.

После те наше одлуке требала је, да отпочне борба, чим нам се за то прилика буде указала.

Међутим, наши противници нису хтели, да чекају било какве изборе. Једноставно они су решили, да пре свега, на пречац како мене тако и моје пријатеље онемогуће.

Без икаквог повода један њихов приврженик, по имену Гавра Гавански, напао ме је јавно у ходнику општинске куће.

Како ја на његове изазивачке погрде нисам хтео, да се осврћем, чак ни онда кад ме је на двобој позвао, њихов клуб је решио да ме као официра војном суду пријави.

И доиста због те ствари, морао сам неколико пута, да путујем у Суботицу, у Пешту и у Сегедин.

После дуге истраге испоставило се, да је Гавра Гавански недостојан био, да од мене било какву задовољштину тражи, јер је он пре тога већ неколико пута тучен и ишамаран био.

У име клуба целу оптужбу написао је пуковник Бекић, коме сам ја, кад ми је честитао, да ми је војнички образ остао светао, само толико рекао: па ви сте лично против мене оптужбу написали.

На то је пуковник Бекић као рак у лицу поцрвенео и осрамоћен, без једне речи од мене се удаљио.

Није потрајало дуго, па су се и друге клевете против мене појавиле. Све су оне биле у клубској кујни скуване.

Тако су ме нападали, да сам богохулник, да живим у дивљем браку, да сам анархиста, уопште, да сам опасан по друштво.

Чак и као лекару покушали су да ми напакосте и нашкоде.

Измислили су све могуће лажи не само против мене, него и против моје породице а све у тежњи, да ме онемогуће. Ни највећег злотвора, не би човек гонио, како су ме клубаша гонили.

А све што сам ја у најлепшој намери мислио, да изведем, чинило се њима да је највећи злочин.

У „Бранику”, неко ме је сваки час анонимно нападао.

Разуме се, да на те клеветничке нападаје никад нисам одговарао, јер су сви одреда само пресне лажи били.

Једном приликом, кад сам железницом у Нови Сад путовао, случајно сам се у купеу упознао са Др Стеваном Малешевићем, прваком либералне странке.

Јели могуће, да сте ви Др Жига Продановић, кога наш „Браник” онако жучно напада; јели могуће, да тако миран и скроман човек онако опасне мисли има, ко што наши пријатељи из Србобрана јављају.

Не, то није могуће. Зато чим у редакцију „Браника” стигнем, рећи ћу нашим људима, да јако пазе, кад дописи из Србобрана долазе и да их не штампају, пре него што их тачно не провере. Још једно је додао: о противнику само истину треба доносити, лаж се обично оном свети ко је измишља и преноси.

На станици у Новом Саду најпријатељскије сам се растао са Др Стевом Малешевићем, али „Браник” и даље је о мени ширио неистините вести.

На крају, ја сам толико оуглао, да ми је свеједно било, како ће моји клеветници о мени, да пишу.

Ја сам у души мојој био невин, волео искрено свој народ, несребично љубио слободу. Али све то заједно није у то доба у Србобрану много вредило. Само ласкавци и скутоноше били су у моди. Поштен човек није смео, да се појави. А ако би се ипак појавио, био би за трен ока оклеветан.

Само чврсти карактери могли су се са успехом борити са клубашима. А слабићи већ су се после првог неуспелог покушаја обично повукли у страну.

Поред свега тога ја и моји пријатељи ни мало се нисмо уплашили ни од клевете, ни од претње. Били смо одлучили, да с истином у руци покушамо да пробудимо успавану народну душу. Ми смо чврсто веровали, да је правда на нашој страни и да ће нам време то за право дати.

У једном смо се ипак преварили. Нисмо ни сањали, да ће отпор наших противника бити толико јак. Ми смо држали, да ћемо са једним брзим налетом порушити све њихове лажи и клевете.

Али њихово дугогодишње господарење над невиним светом, дубоко је захватило корена у целокупном народном животу. Понизно

метанисање и савијање шије пред јачим, постала је права и природна навика код слабијих. Само мало оштрија реч и људи су без роптања гибали главе.

Позивати на борбу и то на огорчену борбу такве људе, није био лак посао.

А и кад су драговољно ступали у борбу, нико живи није био сигуран, да ће га до краја слушати. Можда ће га у најтежим тренутцима, да изневере и да се чак против њега са његовим противницима здруже.

Све је било могуће, да се догоди, јер је маса мало свесна своје снаге и свога достојанства била.

Али ни бирати није се много дало а тако исто ни одгађати, јер је време ту било, кад се требало у борбу загазити.

С тога нисмо много питали, како се неко пре тога владао и због чега је сад у наше редове ступио. На крају, ко је с нама хтео, добро нам је дошао. Главно је било, да нам први покушај не испадне рђаво. А после, ако буде требало, чистићемо, што не буде ваљало.

Нестор Белић, син богате породице, одмах је без икаквог услова, ступио с нама у борбу.

Он је међутим имао своје посебне рачуне, што је тако радио. Њега Дунђерци, због мени непознатог разлога, нису хтели у своје друштво и у свој клуб да приме. Због тога се он и потурчио. При свакој његовој речи, то се дало осетити.

Он је мислио, да се преко нашег покрета освети Дунђерцима.

А после, како ће даље, да се ствари развијају, слабо га се тицало.

Ја сам то унапред предвидео, па сам се према томе и држао. Нисам му много веровао, али ипак, добро пазио да га не увредим. Он је био жедан почаст и само почаст. С тога смо га увек, кад је могло бити и почаствовали. Њему је сујета увек била на првом месту а све друго било му је узгредно.

Поред свега тога, он нам је на почетку добро дошао, привукавши на нашу страну многе, које ми без њега не бисмо могли привући.

Милош Рунић био је већ у годинама. Он је и пре нас борбу водио. Основао је новчану „Задругу за помагање и штедњу” и тако путем ње дошао до угледа.

Код њега је главно интерес био али ни општу ствар није пренебрегавао.

Био је свагда присебан и готов на споразум. С тога је он код нас свију као најзгоднија личност важио, кад је требало мирити. А у почетку

покрета, доста је тога било. Наши људи нису били ни једнородни, ни научени на дисциплину. У том погледу било је по кад-кад повуци, потегни.

Јеврем Пивнички био је најомиљенија личност међу нама. Он је умео као нико други да развесели друштво. У борбу је улазио, без икаквих задњих мисли.

Кад је требало, није жалио ни свога цепа, ни свога гласа, да нашу ствар што боље потпомогне.

Ма шта, да је требало учинити, није се извлачио. Увек је био у првим редовима.

За истину и за правду био је готов да се жртвује.

С тога, кад-год је борба прса у прса била, он је предњачио.

Имао је невероватно памћење. Знао је наизуст не само безброј народних, него и чика-Јовиних песама. А волео је од свег срца да пева и да декламује.

На сваком састанку, кад је згодно било, као неки народни певач, попевши се на сам сто, отпочео је да пева и да нас весели.

А то је у то доба од велике користи било. Људи су за време борбе морали бити што више потстрекивани да не би пали у очајање.

А баба-Јеврем увек је ту био да не дозволи, да се одушевљење икад ма за длаку смањи.

Паја Шегуљев био је весељак и волео црквено пјеније. За њега је радикалски програм као неко еванђеље био. Ипак сам није смео иоле тежи задатак, да изврши. Место себе обично је, гледао да другога гурне напред. Такођер није трпио, да се смело и брзо иде напред. Боље лагано и сигурно.

На ударцу није желео, да буде, с тога је чак по кад-кад и са противником хтео, да буде на доброј нози.

Његов карактер није био од тврде грађе и ако се у згодној прилици могао добро, да употреби. Особито ако је требало нешто важно, да се о противнику дозна. Ту је он као наручен умео вешто сваку посредничку улогу да одигра.

Гавра Каћански био је разборит и увек трезвен и пре нас радикал.

Није марио многе договоре и уображене дрекавце.

Код њега је све скромно и одмерено било.

Поштовао је грађански ред и његов морал.

Народ би требао вредно, да ради и много, да штеди. Где благостање влада, ту је човек, тек прави човек. У сиромаштву је увек беда и јад.

Божа Продановић био је стално у неком напетом и раздраженом стању. С њиме се противник није смео нашалити, јер је он увек готов био, да му врати жао за срамоту.

У борби није врдао, чак је желео да буде у првој линији. Али због своје плахе нарави он је више пута несвесно нашкодио нашој ствари. С тога није било саветно пустити га самог, да на своју руку нешто теже предузме. Увек је поред њега неко сталоженији морао, да стражари.

Са нашим противницима имао је тесне везе. С њима је у друштву често пута проводио веселе часове. Ипак ни тада није допуштао, да се наша политика омаловажава. На против ако га је ма ко из друштва ма издалека пецнуо, био је спреман, да се с њиме ухвати у коштац.

Аца Лесковац био је сав у бради обрастао и увек запослен у своме занату. Поред своје бригае није заборављао на народну бригу.

Стално је чекао, да га когод од наших посети и да му јави, како наше ствари стоје.

Вечито се бојао, да не учинимо какву тежу погрешку. Иначе био је и душом и телом уз нас.

Сима Кулачин био је жива ватра, сав нарогушен и у сталном покрету. На жалост ти његови покрети били су по кад-кад необуздани и непромишљени. Због тога смо онда имали кад мање а кад више главобоље.

Али маса ко маса волела је то његово вечито шкрипање зубима и претњу са уздигнутим песницама.

Ипак наши противници нису га се много бојали, јер је он осим тога и других мана имао, па су га због тога лако могли нападати.

Нова Манојловић био је у свакој прилици хладан и присебан и пре нас радикал.

Он се није много истицао али је зато био веран и одан нашем покрету. И кад год је могао, гледао је да мири и стишава страсти.

Јоца Савић, био је бистар сељак али је улазио у многе ствари, што су далеко премашиле његову снагу. С тога је о много чему имао криво мишљење. Његова мудровања била су доста проста, мада је он држао, да су високо филозофска.

У животу је био врло скроман. Због тога је, кад је добре воље био, сам себе Дијогеном називао.

Сваки покрет, што је против насиља и самовоље уперен био, радо и искрено је потпомагао.

Јефта Миковић био је свестан члан нашег друштва. Умео је лепо, да се изрази, што је хтео, да каже.

Карактер му је био чврст. По некад је и сувише истицао своје ја.

Са противницима није се нерадо упуштао у преговоре. Био је свагда одлучан, кад је требало загазити у борбу.

У својим политичким назорима био је чврст као стена.

Витомир Ружић-баба, радо је певао уз гусле и то на свој начин и тако са песмом одушевљавао људе.

У борби није увек био сигуран, особито, ако његова особа ту није могла, да игра видну улогу.

За сваку ситницу знао је да се нађе увређен и у отсудном часу да напусти друштво. Био је велико злопамтило, осветљив и по кад-кад умео да оклевета и најбоље пријатеље.

Осим тога имао је још једну одвратну ману – био је клептоман, што је не само њему него и нама шкодило.

Милан Пивнички-Куштра био је за сваку ствар способан а при томе имао необично памћење.

Кад-год је требало што на брзу руку спровести, он је унапред знао, како ће се најбрже до циља доћи.

Није трпио полутанство, него је тражио да се човек цео у раду заложити.

Вешт је био на речи и умео сликовито, да прича.

Кад је противника требало руглу изложити, он је то учинио хладно и без икаквог устезања.

Данчика Јојин-Војвода био је јако наиван и пун неостварљивих жеља.

Најрадије је проповедао, да би све властодршце требало са земљом сравнити, па тек онда отпочети рад. За њега и њему све је било тајанствено, што се на овом свету догађало а човек је био само трошна лутка у рукама судбине.

У борбу је ушао драговољно, верујући, да ће тако моћи да доживи остварење своје маштарије.

Речи није много поштовао, јер је по њему главно било, да се човек на делу покаже, шта вреди.

Гавра (Габор) Срђанов био је сав радостан, што је куцнуо час, да се једампут до правде дође и веровао у наш брзи успех. Због тога је био стално у неком веселом расположењу и гдегод је само могао купио приврженике.

По његовом схватању ко није хтео с нама, да иде, био је не само наш, него и народни непријатељ.

Милан Настић-Ђона био је наш али више по страни и издалека. Он партијску дисциплину није радо подносио. Али је зато, кад је требало са непријатељем обрачунати, увек био уз нас.

Живот његов био је сав у шали, јер је он волео ко бохем, да живи.

С тога код њега није било никаквога реда. А што је радио, било је на парче, без репа и ушију.

Ум свој није много замарао, више је пустио, да га страсти воде.

Младен Јојин био је уверен, да ћемо за кратко време многе ствари моћи, да изменимо. У ком правцу, није се много мучио да нам растумачи.

Главна је да до промене мора доћи.

Либерали, по њему, нису више били способни да ишта велико ураде.

Њихов голем нерад их је сахранио и због тога нема те силе, што би их могла наново оживети.

Сима Шијачић био је до крајности наиван и доброћудан. Као мало дете веровао је, да смо ми на правом путу. Та његова вера била је више од срца, него од разума. С тога њега није требало много убеђивати. Он, што је унутар себе осећао, то је за право и поштено сматрао.

Није се много бубао у прса него што је радио, радио је драговољно и од срца, а све у тишини и без икакве галаме.

Материјалну помоћ је давао, кад је зато била потреба.

Душан Белић био је пун гордости и достојанства. Није много трпио да му се нешто одвећ разлаже. Он је о свему имао своје посебно убеђење, па се према њему и владао. С тога је доста тешко било с њиме војевати.

Али кад је једампут ушао у борбу, ни пред каквом силом није узмицао.

Простоту и раскалашан живот није ценио а уредног и поштеног грађанина сматрао је као свој идеал.

Пера Гложански био је увек смиран и насмејан. Ни пиле ваљда није могао увредити. Али у борби ипак знао је бити међу првима. Због тога га је његов крај јако волео.

Рада Мудрински-Чука био је неустрашив као неки хајдук. Ма за најмању ситницу праснуо би сместа. Видело се, да је у њему само страст господарила. Није се много истицао али кад је нешто рекао, то је било речено.

Стева Муњин био је наш веран приврженик. Све што се предлагало, без примедбе је примао.

Осим тога био је по мало сујетан. Али се ипак и са малим задовољавао. Веровао је у наш успех и вредно врбовао присталице.

Сима Белић имао је благу нарав и хришћанску душу. Све што је право било, њему је мило било.

Никада није тежио ни за каквом влашћу, него је увек само своју дужност вршио.

Каћански Вељко-бабица, стално је био добре воље и волео пресну шалу. По кад-кад је умео и сувише далеко да забразди. С тога га нико није за озбиљног држао. Ипак је он тим својим лакрдијама привлачио свет на нашу страну.

Милутин Везилић био је обичан дрекавац и ако се из петиних жила трудио, да он води главну реч.

Ипак нико му није веровао, чак можда ни он сам себи није веровао, јер је код њега све неискрено и извештачено било.

Свуда, где је требало и где није требало турао је своје прсте, да би за себе нешто извукао.

Због тога је он нама више шкодио, него користио и ако се неспретно за ватреног радикала издавао.

Милош Продановић био је права добричина ал зато ипак упоран радикал. Њему су чланци Јаше Томића и писање „Заставе” били светиња.

По њему само су радикали праве Србенде и једино су они у стању да очувају српско име и српску цркву.

С тога је он и оберучке одмах нашу ствар прихватио и уз нас се чврсто приљубио.

У главном, то су били наши људи, што су водили и што су решили, да оборе кулу либералску, још једину недирнуту у Војводини. А сад да видимо, какве су биле вође наших противника што су силом и узалуд хтели, да задрже ток догађаја.

Лаза Гавански-Мекало, био је угледна старина, са застарелим погледом на свет и са поштеним срцем у грудима.

Новотарије, ма како оне лепе изгледале, није подносио. Све што би млађи свет хтео да измени, сматрао је за грех.

Само оно, што су наши стари у зноју и са трудом створили, било је благословено а све друго од ђаволске руке подметнуто.

Цаца Нићин-Карин и ако у годинама био је најактивнији члан либералне странке.

Без њега ништа се није смело а ни могло спровести. Он је био и душа и воља србобранских либерала.

Радикале је мрзео необузданом мржњом. Називао их је анархистима и разбојницима. На његов предлог у своје време избачена је „Застава” из српске читаонице.

С њиме се о политици није дало расправљати. Он је веровао да ће наступити крај света, ако либерали пропадну.

Чак је и своју рођену децу проклео, ако би се једном са радикалима споразумели.

Аца Павловић био је изразит либерал и опасан лакташ. Он је на све могуће начине радио, да његова реч буде одлучна у страначким стварима. Осим тога био је јако дволичан а кад је потребно било, умео је чак и да пузи.

Своје пријатеље иза леђа је оговарао и клеветао. Уопште његово држање било је неискрено и фарисејско.

За време борбе, гледао је, да се иза туђих леђа сакрије. А као противник био је опасан, јер се служио недозвољеним средствима.

Јоца Теофановић био је стално добро расположен и вечито у неком мамурном стању.

Волео је Српство, поштовао либерале а са радикалима добро живео.

И ако је по души био добар, језик му је по кад-кад био и сувише оштар.

Тражио је радо весело друштво па је због тога стално по селу тумарао. А кад би случајно на том путу на радикале наишао, он би их као и своје либерале грлио и љубио.

Марко Манојловић, прозват генерал „Гурко” био је племените душе и благородног срца. Као прави бохем проводио је дан и ноћ у веселом друштву.

По традицији био је либерал а по срцу радикал. Од њега у Србобрану нико није био већи русофил. Он је стално и кад је требало и кад није требало, наздрављао мајци Русији, руском народу и веровао тврдо, да ће једног дана Руси нама у помоћ доћи.

После сваке здравице, морала је руска химна да се чује и да се одсвира. За то време по његовој заповести цело друштво морало је стојећи, да слуша.

Себе самога назвао је генерал „Гурко”, па је после тај надимак остао му стално.

Јоца Лекић био је сталан посетилац српске читаонице. Он је ту као либерални кортеш на свакога пазио и свакога испитивао.

О политици ни појма није имао и ако је по цео дан „Браник” читао. Поред свег тога он је опасан странчар био. Мрзео је свакога, ко му није одобравао. О радикалима имао је врло рђаво мишљење, чак их је сматрао, да су гори од Турака.

Мита Лекић, груб сељак, био је увек намргођен и зле воље.

Веровао је, да су радикали ђаволи и да их треба немилосрдно таманити!

Он је чак једном приликом физички напао самог Јашу Томића.

С тога се с њиме није било добро шалити.

Био је у стању, да коље и саму децу радикалску.

Иса Иванић био је слабић и без свога ја. Као општински бележник повијао се како су му власти налагале. Био је јако опрезан и будно чувао своје место.

Са либералима био је у тесној вези и све званичне тајне им је поверавао.

Чак и са радикалима хтео је, да буде на доброј нози, надајући се, да ће их тако моћи увући у владино коло.

Вељко Загорица, био је пола владиновац, пола либерал и свагда правио љубазно лице. Како је у срцу осећао, није се лако и отворено изјашњавао.

Међ народ није волео, да се меша али је за то стално око Дунђерске куће обилазио.

У политику је улазио само при изборима и ако је „Браник” редовно пратио.

Миљивој Сивачки имао је велику сељачку родбину, која је сва либерале помагала.

Био је поп, доста образован али услед тадашњих политичких незгода, није могао, да се потпуно изрази.

Карактер му је био по мало сумњив. С тога је волео више иза бусије, да гађа, него, да се прса у прса бори.

Он је у црквеном одбору и у црквеној скупштини био главно лице. Како је он рекао или предложио, тако су либерали без много размисљања гласали.

Са радикалима није смео отворено, да се дружи и ако му је пре место код радикала него код либерала било.

Сима Николић, Цавер био је обичан либералски кортеш. Необично лукав и готов на сваку смицалицу, грдио је радикале на сва уста.

Са њиме се о политици није могло паметно разговарати и ако од природе није био ограничен.

Кад је хтео, да постане нешто, није бирао средства. Оклеветати некога, била му је права наслада.

Наши људи су га избегавали а и умерени либерали нису га марили.

Др Момир Павловић важио је као прекаљен либерал. Међутим при државним изборима гласао је на владиног кандидата.

Са Дунђерцима био је тесно повезан. Он им је као адвокат давао правне савете.

У ствари то нису били никакви правни савети, него обичне адвокатске смицалице.

Радикали са њиме нису имали никакве везе и ако је он више пута хтео да им се приближи.

Мада се хвалио, да га народне ствари тиште, он је више пазио, да му адвокатска канцеларија напредује. Због тога он ни код либерала није био популаран.

Мија Пивнички био је отресит сељак и добар економ. Имао је племенито срце и издашну руку.

Мана му је била, да је волео господство. С тога се он са либералима и спрегао.

На жалост они су га, где год су само могли, искоришћавали.

Јоца Дебељачки био је сав у либералским водама. И ако је био сељак, није марио за свој сталез. Годио му је само боље друштво. Отуд његова лична мржња на радикале, јер су радикали већином сиромашни били.

Сава Момиров био је богат и уредан економ. Осим тога необично вредан и штедљив.

Што се политике тиче он је био потпуно необавештен, али је за то ипак само либералима веровао.

Пера Срђанов, млађи био је прво радикал, па кад је видео, да ту не може ћарити, он је онда пресалдумио у либерале. Због тога је био од народа презрен и омражен, јер је за место и за свој интерес жртвовао све, па и сам образ.

Стева Дунђерски са његовим клубом, био је највише узнемирен због нашег покрета.

Он је не само нас, него и сваку опозицију држао за јерес.

Осим њега нико у Србобрану није смео, да се макне и појави. Он је једини био позват, да одлучује и да заповеда. Ко се против њега дизао, дизао се против саме власти.

С тога се у клубу будно пазило, шта се у селу догађало а свака новост ма како незнатна, морала се свакодневно лично господар Стеви, да јави.

Ту су се кувале све лажи, што су се против радикала измишљале а после кришом међ народ убацивале.

Код сваког избора, ма какве он природе био, чине се исте грешке. Они што владају и воде изборе, гледају на све могуће начине, да изненаде и изиграју противника. Нема тих смицалица, што они не би употребили, само да извојују победу. Већ код бирачких листа изопачују и изостављају имена, да би при избору одбили бираче. А за време избора ко зна, шта ти све не измишљају, да заведу и опчине светињу. Услед тога неки од бирача у последњем часу губе веру и гласају, где им место није.

Да се то нашим људима не би догодило, решили смо, да најборбенији зором рано опколе дугачак, зелен сто у читаоници, где се избор имао да обави. Ту као стража, требали су они да пазе на сваки миг и покрет перовође и претседника изборног одбора.

Истина претседник је покушао у неколико махова, да уклони наше људе од стола, али то му поред све претње није испало за руком. Као гвоздени обруч стајали су наши бирачи около запрепашћеног претседника. После дужег објашњења и жучне дебате отпочео је избор, да тече.

Наши кандидати били су претходно нашим бирачима објављени и познати. Сваки наш бирач гласао је за те кандидате, 40 на броју, исписаних на белој цедуљици.

Цео боговетни дан куљали су наши бирачи, већином у групама. Већ око подне видело се, на чијој ће страни бити победа. А пред вече знало се сигурно, да смо са огромном већином победили.

Пре него што се избор завршио, покушали су неки либерални кортеша, да се дочепују цедуљица, да би их поцепали и тако избор осујетили. Али наши људи спречили су их у том њиховом злонамерном и незаконитом послу.

После свршеног гласања отпочело је читање цедуљица. Ово читање трајало је дан и ноћ непрестано. За то време од наших људи пало је пуно духовитих досетака. Народу је било лакнуло, па је пустио срцу на вољу. А све се око тога окретало, да је срећа наједампут на нашу страну прешла.

При крају читања и при проглашењу избора скоро ни једног либерала није у читаоници било.

Наши људи сретни и озарени у почетку ни сами нису веровали, да су либерале тако јако могли, да потуку. Од 40 ново-изабраних скупштинара ни један једини није био либерал.

С тога либерали читаву недељу дана нису знали, да се снађу. Већином су једни друге оптуживали, да нису довољно пажљиви и довољно вредни били.

Али свако чудо за три дана. Тако, кад су се страсти донекле смириле, решили су либерали, да уложе жалбу против избора.

У епархијском и у саборском одбору имали су они своје људе, који су требали да избор или пониште или да ствар нерешену годинама држе у фијоци.

Али то им ништа није помогло, да изгубљени ауторитет наново поврате. Народ се једном за свагда од њих одметнуо и збацио њихово туторство.

Не само „Застава” и „Браник” него и неке мађарске новине донеле су своје извештаје са избора.

Тако је јавност довољно била обавештена, да је Дунђерска свемоћ у Србобрану пољуљана.

После смрти патријарха Бранковића због упорности мађарске владе, није се могао на време спровести избор патријарха.

Знало се, да мађарска влада има свога кандидата, али због његове младости да је требало извесно време, да протече, док би он могао, да буде биран.

Кад је то време протекло, мађарска влада смиловала се и дозволила, да се сабор сазове.

Тако су на целој територији Карловачке митрополије расписани избори за црквени сабор.

Посланици су бирани посредно, преко делегата, које су поједине црквене општине, према броју душа, шиљале у дотични срез.

Под Старо-бечејски срез подпадале се следеће општине: Србобран, Турија, Бачко Градиште, Стари Бечеј и Петрово село.

Од стране радикала ја сам био кандидован а од стране либерала Др Стеван Малешевић. Осим Србобранских либерала сви остали делегати гласали су за мене.

На тај начин ја сам огромном већином био изабрат за народног посланика Старо-бечејског среза.

Том приликом упознао сам се са многим угледним радикалима из Старо-бечејског среза.

И ако је избор протекао правилно и на миру, Србобрански либерали поднели су тешке оптужбе и жалбе против мога избора и против мене лично.

Пре него што сам могао отићи на сабор, морао сам као општински лекар, имати дозволу за отсуство од стране виших власти.

Све до последњег часа та ми дозвола није издата. Неко се, коме мој избор није ишао у рачун, нашао, да утиче код надлежних, да ми се дозвола или не изда или ако се изда, да ми се што доцније уручи.

Због тога сам био приморан, да се обратим на вођство радикалне странке, да оно, ако може, интервенише у тој ствари.

И доиста после два дана по наређењу самог министра унутрашњих дела у Пешти, телефонским путем издата ми је дозвола и одобрено отсуство, док седнице на сабору буду трајале.

Услед тога ја сам пропустио неколико дана и две прве саборске седнице.

На трећу седницу ипак сам стигао.

Како је „Браник” у последње време мене све жучније нападао, називајући ме анархистом и безбожником, коме таквом у црквеном сабору не може бити места-омладина, публика, па и посланици сами, били су радознали, шта ћу на то све, ја моћи да одговорим.

С тога кад сам своје пуномоћије претседништву предао, скоро све очи биле су у мене уперене.

Владике и архимандрити вртили су главом а омладина са галерије тапшала је бурно.

Сутра дан, имао је верификациони одбор, моју ствар, да реши, да ли сам достојан да будем црквени посланик или не.

Међутим, у одбору су мишљења била подељена, тако да су два супротна мишљења поднета сабору.

После известиоца већине и мањине, морао сам и сам, да устанем у своју одбрану.

Како су жалбе против мога избора биле све саме лажи и клевете, није их било тешко побити. За час, па ми је пошло за руком, да цео сабор задобијем за себе. (Говор отштампан у „Застави” и у стенографским саборским белешкама.)

Тако место гласања: за и против; сабор ми је једнодушно оверовио мандат.

Да не би изгледало, да су самосталци реакционари сам Светозар Прибичевић био је приморан том приликом, да рекне неколико речи, што су више у моју корист него на моју штету уперене биле.

Тај дан у вече у радикалном клубу Јаша Томић похвалио је јавно моје исправно држање, напоменувши, да су оптужбе против моје личности биле уперене и против верског уверења радикалне странке.

Хтело се пошто, пото, да уведе средњовековна анатема против свакога, ко није одобравао расипнички и неморални живот вишег клира и калуђера.

За време целог сабора, што је шест недеља трајао, ја сам још једампут говорио и то о расипништву и неморалу калуђера. (Говор отштампан у „Застави” и саборским стенографским белешкама.)

Посланици, публика и омладина сви су нетремице гутали моје речи и при свакој реченици бурно тапшали.

За то време владике и архимандрити удаљили су се из сале, оптужујући претседника Николу Ђурђевића што ми није одузео реч, кад сам се усудио да против њих устанем.

Међутим, јавна је тајна била, да су наши калуђери по манастирима чуда чинили, расипајући народно благо и скрнавeћи манастирски живот.

Црквени сабор требао је о томе, да поведе рачуна. На жалост то се није и поред мога оштрог напада, догодило. Оставило се да калуђери и даље живе, ко што су и живели.

Кад је саборски рад био завршен, одбори изабрати, буџет одобрен, приступило се бирању патријарха.

Од како су се Срби у ове крајеве доселили, стална им је била жеља, да свога патријарха слободно бирају. Међутим Мађари и царски двор нису тако привилегије схваћали. Они су свагда гледали да за патријарха протуре милом, било силом свога оданог човека.

Овом приликом покушали су милом. Ко бојаги пустили су да слободно бирамо, кога хоћемо. Али убрзо се показало да је све то само вешта смицалица била.

Ми смо прво бирали владика Змејановића, из захвалности што нас је у сабору својим гласом помогао.

Кад га мађарска влада није хтела, да прихвати, ми смо изабрали владика Шевића. Али он од страха одмах, даде оставку.

Остало нам је, да по трећи пут покушамо срећу.

Лукијан Богдановић, рођак покојног патријарха Бранковића, био је не само кандидат него и љубимац мађарске владе. Он је као владика Будимпештанске епархије везао дебело пријатељство са мађарском аристокрацијом и угледним људима. Особито га је женски свет волео и мазио. Причало се да је био и сувише интиман са Векерле-вом сестром.

Уопште и ако човек слабог карактера, био је ипак велик авантуриста. С тога бреме српског патријарха није било за њега.

Али притисак од стране мађарске владе био је тако јак да су вође радикалске биле прилично поколебане. Услед тога у радикалном клубу никако није могло, да се донесе једнодушно решење.

На крају је било одлучено, да Красојевић, Томић и Миладиновић отпутују у Пешту и изложе немогућност, да Лукијан Богдановић овом приликом буде за патријарха изабрат.

После два дана вратила се наша депутација празних руку. Мађарска влада никако није хтела, да попусти.

Ако сабор не може и неће да бира Лукијана, он ће ма само један глас добио, бити потврђен. Тако је гласила порука из Пеште.

Сећам се озбиљног лика Јаше Томића, кад је у клубу са софизмима хтео да нас убеди, да није на одмет ако имамо угледног човека, који код Мађара добро стоји. Мени, кад сам му упао у реч, довикивао је јетко: па теби ко анархисти, сасвим је свеједно калуђер-калуђер. На што сам му ја одвратио: а слобода избора, шта је с њоме?

Ипак већина радикалских посланика легла је уз руду. Само нас тројица: др Миша Михајловић, Жива Витолић и ја, нисмо гласали. Место нас нашло се неколико самосталаца и либерала да нас замену.

По жељи мађарске владе а уз пристанак радикалске већине изабрат је Лукијан Богдановић 1908 г. године за српског патријарха.

После тога са болом у души и горким искуством вратио сам се у Србобран. Тешко ми је било схватити, како су људи често пута слабићи и то људи од вредности и талента.

Шта је требало Јаши Томићу, да врбује за Лукијана, када је јасно било, да ће га сутра морати, да напада. О томе сам с Јашом неколико пута доцније разговарао. А он ми је, да би некако сакрио своју грешку,

увек понављао: да смо нас тројица, који нисмо гласали на Лукијана, очували образ радикалне странке.

Ипак ми је живот у Карловцима добро дошао. Ту сам на окупу видео и упознао цвет српске интелигенције с ове стране Саве. Без обзира на партије, заволео сам их све од реда, као да су ми рођена браћа били.

Ево неколицина од њих:

Др Никола Ђурђевић био је увек озбиљан и пун достојанства. По свему изгледа, да му је образом Др Полит био.

Његови говори били су углачани и пуни фраза, без дубљег смисла и веће вредности.

Држање му је било отмено и хладно.

Поред свег тога био је доста цењен.

Светозар Прибичевић био је изарзит неуростеничар, увек узбуђен и преплашен. Мада је био вешт диалектичар, ипак није увек био доследан.

Много пута упуштао се у проблеме, за које није дорастао и због тога испадао површан.

По карактеру био је сујетан, садистички расположен и жедан славе.

Сталности код њега није било, јер је падао из једне крајности у другу.

Др Душан Поповић био је изврстан полемичар и вешто умео, да противника збуни.

Његови говори били су пуни досетака па и каламбура.

Ако му је требало, он је и сумњиву ствар гледао, да представи добром.

У сабору он је важио као неко размажено дете.

Валеријан Прибичевић имао је стаклене буљаве очи и неправилну главу дегенерика.

Његов цео изглед издавао га је као великог сладострасника. Био је баснослован гурман и калуђерски бохем. Духовно није био ограничен али се није много трудио, да своје способности развије.

Др Душан Пелеш био је прави гњаватор и могао сатима, да говори о једној и истој ствари.

Глас је имао крештећи и монотон.

За време његовог излагања слабо га је ко могао да слуша, јер је био досадан и конфузан.

С тога, после сваког његовог говора, питало се, шта је Пелеш с тиме хтео, да каже.

Др Мита Мушицки био је добродушан и паметан човек али у његовом целом понашању било је нечега тајанственога.

Он као да је патио од неке скривене бољке, што му није дала мира, ни кад је најрасположенији био.

С тога су његове мисли малте не увек, тешке, једностране и песимистичке биле.

Др Ђорђе Красојевић имао је фину главу са дугачком, проседом брадом. Био је увек љубазан и помало тужно насмејан. Имао је благу нарав, правилно расуђивање и увек добру вољу.

Сваки, ко је с њиме имао посла, заволео га је.

Др Жарко Миладиновић био је права људескара. Имао је двоструку природу: умео је да воли и да мрзи. Тешко оном, на кога би се окомио. Славољубив је био до крајности. Стално је водио бригу, шта народ о њему мисли. Хтео је силом, да буде народни трибун.

Кад би штогод излагао, упуштао се у најситније детаље, заборављајући при томе на главну мисао. Отуд су му говори много пута били слабо убедљиви.

Мита Клицин био је необично вредан ситничар. Автономне ствари и уредбе знао је у прсте. С тога су му разлагања у сабору добро припремљена.

Ипак духовно није бог-зна како високо стајао. Његове написане и изговорене ствари и ако нису биле погрешне нису биле ни довољно дубоко разрађене.

Др Миша Михајловић био је по природи оштар и сама страст. Свака његова реч, сваки његов покрет био је одређен и заокружен.

Говорио је духовито са сигурним нагласком.

Што год би радио, радио би с вољом, уносећи у рад целога себе.

С тога полутане и слабиће није марио.

Он је по духу можда једини био раван Јаши Томићу. Само што је Јаша био вредан као кртица а Миша волео, да се извлачи.

За време заседања црквеног сабора 1908 год. била је зима врло чудна. Стално се киша са снегом и кошавом мешала. Ипак српски народ из целе патријаршије посећивао га је свакодневно. Хтео је да види и чује своје посланике. Тако је црквени сабор 1908 год. уједампут постао прави народни сабор. Посланици су ту промену на време увидели, па су у својим говорима из далека и заобилазним путем то и наглашавали.

У то време тешко је у Карловачкој митрополији било србовати. Државне власти пазиле су на свакога, ко је Србин био.

Ни странке а ни појединци нису уживали своју националну слободу. Ако се нешто за народ радило, радило се кришом и без знања власти. Мало доцније после црквеног сабора место кнеза у Србобрану било је упражњено. Требало је опет засукати рукаве и поћи у борбу. Само што је овога пута теже било, предвидети крај.

Радикалне присталице биле су већином сиромашног стања.

По мађарском изборном закону, ко није плаћао извесну суму порезе (census), није имао право гласа. Тако су многи наши људи били искључени и нису могли гласати. Ствар је била још сложенија, што су овом приликом и Мађари били бирачи.

Куд ће они гласати, нисмо у почетку били обавештени: дали самостално, дали са нама или са нашим противницима.

Мени је било тешко, да се одлучим да позовемо Мађаре против Срба, макар да су они и наши противници били.

Али околности су такве биле, да се Мађари при избору кнеза, нису могли мимоићи.

И ако су клубашаи око Мађара непрестано облетали, обећавајући им куле и градове, ипак им није успело за руком да их задобију. На против већина Мађара решила је, да гласа на нашег кандидата.

Наш кандидат је био Ђура Шијачић-Леђенски, а либерално-владиновачки Неца Дунђерски.

Овом приликом иступили су Дунђерци отворено, жртвујући све, само да свога присталицу и рођака протуре за кнеза.

Као никада до тада страначке страсти у Србобрану нису биле тако распаљене. Као да је било у питању „бити или не бити”, тако су се страшно сударила два света. Дунђерци су хтели и даље неограничено, да владају, а народ се листом подигао против те њене самовоље.

У један пар је изгледало, као да ће се избор морати одгодити, јер је расположење народа било до крајности критично.

Морало се што пре преломити или овако или онако.

Услед тога срески начелник др Балатон, дошао је из Старог Бечеја, да испита ствар.

Осим других личности и ја сам био позват, да му објасним о чему се ради. Он ме је најљубазније примио, чак ме је и бодрио, да не клонем у борби.

То ме је јако изненадило. Знао сам, да је Др Балатон имао, да захвали барону Војнићу, што је постао срески начелник Старо-бечејског среза. А Војнић је опет, где год је могао угађао Дунђерцима.

С тога сам био јако радознао, како ће Др Балатон да оправда то своје данашње, чудно држање.

И без мога питања, он се у даљем свом причању одао.

Досадило му је, рече то вечито Дунђерско туторство. У осталом, мађарска опозиција је на помолу, потребно је о томе водити рачуна.

Ја сам убезекнут, ћутећи посматрао Др Балатона како се труди и зноји, да ми докаже, да смо ми овога пута на правом путу.

При растанку ме је замолио, да о нашем разговору никоме ништа не причам.

Ето како су тада у Мађарској одани били чиновници својим претпостављенима!

После неколико дана доиста дошло је до избора.

Дан је био кишовит и хладан. Сунце једва, да се видело међу облацима. Влага нека тешка притискивала је земљу. Ипак је народ јатомице журио, да стигне у општину на биралиште. Ту је у великој сали заседавао изборни одбор.

Гласало се јавно и то на једнога од два кандидата. Према томе сваки час могло се тачно знати, ко губи а ко добија. Пре подне Неца Дунђерски имао је нешто више гласова али после подне и пред вече Ђура Леђенски одмакао је далеко од њега.

У 7 сати у вече, кад је избор био закључен, Ђура Леђенски имао је неколико стотина више гласова него Неца Дунђерски.

Овога пута пад Дунђерске свемоћи био је потпун. Не само српске, него и мађарске новине то су јавно сутрадан објавиле. Сад више није могло бити забашуривања. Свет је погледао и видео, да ако се часно држи правде и истине, да му је сигурна и победа.

Већ трећи дан после избора поднели су клубаша жалбу на жупанијску скупштину против избора новог кнеза.

Правична ствар само се одуговлачила, на крају жупанијска скупштина, морала је хтела, не хтела, да потврди избор.

Али клубаша са већином вирилаца нису хтели, да се са тим стањем измире. Дошавши на општинску скупштину, они нису сели око великог, зеленог стола у сали, где се већало, него далеко на клупама, што су около уз зид по целој сали за публику одређене биле. И чим је нови кнез нешто хтео, да предложи, они су га грајом покушали, да ућуткају.

Тако је то спровађано на неколико општинских седница. На послетку дошло је скоро до туче. Клубаша никако нису хтели, да дозволе, да се на седници донесу ма какви закључци.

Кнез опет није био довољно јак, да одржи ред. Истина он се пред светом куражио али од природе био је плашљивац. Уопште није дорастао за теже послове. Он би можда био добар, да је све ишло глатко и мирно. Али за борбу прса у прса са огорченим непријатељом није имао довољно снаге.

С тога и против воље и без знања странке, он је једног дана положио оружје и дао оставку.

То жалосно искуство нас је научило, да у борби бирамо само људе чврсте петље и духовно јаке.

Одмах на почетку XX века видело се, да је крај Аустро-угарске монархије близу. Све реформе, што су се у то време препоручивале, биле су недовољне. Већина њених народа није имала више воље, да остане у заједници.

Разуме се, да се то није одмах отворено исповедало и тражило. Али по целом држању незадовољеника, било је јасно да се о томе радило. Чеси, Пољаци, Јужни Словени, па и сами Мађари, сви су они отпочели да се комешају.

Особито Аустријски парламент био је поприште огорчених борби. Ту се понајвише падало из кризе у кризу, без икакве наде, да ће сутра бити боље.

Цар Фрања и његови саветници, турали су главе у песак, чекајући да их неко чудо спасе. У потаји пак гледали су на све могуће начине, да опробају старо језуитско средство: *divide et impera*.

Тако је без икаквог стварног повода 1902 г. настала у Загребу крвава хајка против свега, што је српско било. Три дана и четир ноћи Хрватска светина несметано је пљачкала српске домове, српске радње и српске установе. За цело то крваво време ни откуда није било помоћи. Тек кад се раздражена светина потпуно заситила рушења и пљачке, настао је мир.

Хрватске новине са неком злурадошћу бележиле су потанко унутрашње много-годишње муке и српске штедње. Било им је право, што ће Срби у Загребу за увек изгубити сигурно тле.

Поводом тога несретног догађаја сазват је и одржан 12. септембра 1902 г. велики српски народни збор у Новом Саду.

Преко двадесет хиљада Срба протествовало је против нечувених недела браће Хрвата. Донета је и усвојена резолуција од VI одељака. У IV одељку, осим осталог, речено је: „без те би заштите српски народ у Хрватској и Славонији био присиљен приликама, да уставним путем

– а у смислу праве слободе свију народа – затражи другу државно-правну основу, која би му обезбедила његов имовни и народни опстанак.”

Ми омладинци, највише смо допринели да је IV одељак ушао у резолуцију, око кога се доцније између радикала и либерала копља ломила. И ако је у њему било доста опрезности и нејасноће, ипак он је одисао неким новим, свежим духом. Осећало се, да је српски народ био готов, да пређе у само-одбрану, ако га још једном задеси слична невоља.

И ако је Куен-Хедервари по налогу из Беча и Пеште свом својом снагом и вештином радио, да јаз између Хрвата и Срба у Хрватској буде што дубљи, ипак речком и задарском резолуцијом од октобра 1905, створена је коалиција самосталне и српске радикалне странке са већином странака хрватске опозиције.

Нема спора, да је коалиција српско-хрватска била добра ствар и да је одговарала историјској потреби. Али њено деловање није увек било савремено и оправдано. Више пута врдала је она и лево и десно, док на крају није – по цену разбијања српске слоге направила пакт са грофом Стеваном Тисом.

Срећа само, што се то пријатељство догодило баш пред сам светски рат, иначе би српско-хрватска коалиција у свом даљем раду доживела врло сраман крај, јер ко се год са Тисом и Хедерваријем везао, на крају је зло прошао.

1905 г. били су Кошутовци у најоштријој опозицији према Бечу и тражили, да се од Аустрије оцепе. У то време и Срби у Угарској имали су, да се одреде или да помогну Беч или да се придруже Мађарима.

Српска радикална странка пришла је Мађарима у помоћ, рачунајући ко што је и Милетић чинио, да ће ако се Беч сломије, лакши бити са Мађарима наш обрачун.

Међутим Беч се по жељи Немачке за неко време притаио, чак је дао Кошутовој станци владу, која се брзо после тога изиграла, не добивши од Беча никакве уступке. И да није било слома Кошутове странке, српска радикална странка морала би се на крају, да од ње удаљи, јер су Кошутовци као и све друге Мађарске странке мађарски шовени били и веровали, да ће се српска радикална странка једног дана, напустивши свој народносни програм у њихову странку утопити.

Разуме се, да је то био рачун без бирташа. Мађари су увек што се народносног питања тиче грешили, те није онда чудо било, да су и Кошутовци у ту заблуду упадали.

Народности у Мађарској а по готово Срби нису никада ни у најтежим часовима изгубили наду, верујући чврсто, да ће на крају крајева ипак њихово време доћи.

1906 г. имали су српски радикали три своја посланика у Мађарском парламенту: Др Миту Мушицког, Др Јоцу Манојловића и земљорадника Јашу Мркшића.

У то доба створио се народносни клуб, коме су припадали румунски, словачки и српски посланици. Тај је клуб требао, да брани угњетене народности у Мађарској. На жалост он ту дужност није могао са успехом, да изврши.

Румунски посланици, којих је било највише, имали су своју специјалну политику. Због тога су они у то време почели да шурују с Бечом. Њих је Беч због Краљевине Румуније много мазио и чинио им мале уступке.

Народносни клуб требао је то њихово дволично држање без икаквог приговора, да одобри.

Српски радикални посланици нису хтели такву политику, да трпе, те су после жучне дебате и после извесног времена иступили из клуба.

И ако су наши посланици док смо их у мађарском парламенту имали, храбро бранили наша права, ипак главни браниоци наших ствари биле су наше политичке странке. Оне су, мада им Мађари нису признавали легалност, биле главни покретачи народних маса.

Кад-год је требало какву већу неправду, што је из дана у дан српском народу чињена, осудити, то је остављено политичким странкама, да изведу. Оне су онда позвале своје присталице, да на народним зборовима изнесу своје жалбе и невоље. На тим зборовима чула се права народна воља.

Тако је 1905 г одржан величанствен збор од 30.000 хиљада душа у Великом Бечкерекy. Ту је устао читав српски народ из Барање, Баната и Бачке у одбрану своје вероисповедне школе. Био је то жесток протест против злогласног Апоњијевог законског предлога.

Говорили су Ђорђе Поповић, Јаша Томић, супруга др Бранка Илића и ја (Мој говор је делимично одштампан у „Застави“.)

Јавно пред целим светом изнета је најновија неправда, што нам је припремао гроф Апоњи.

На силу бога, против саме природе, хтели су Мађари, на свом језику и у свом духу, да васпитају нашу децу, намеравајући, да их доцније и однароде. То је на збору, без увијања и речено.

Кад је Гроф Тиса са својим присталицама по угледу на Кошутовце, почео, да прети Бечу, онда је Беч одлучио, да и у Мађарској спроведе опште тајно право гласа. Законски предлог имао је да изради министар Криштофи.

Кад би тај предлог био примљен две трећине посланика у мађарском парламенту били би народносни посланици. Према томе Мађари би у својој рођеној кући остали у мањини.

На ту претњу Беча, отрезнили су се Мађари и почели, да узмичу, тражећи, да се уведе не опште право гласа, него неко плурално и јавно право гласа.

Али јавно мњење, особито по народносним крајевима, примило је вест из Беча повољно. На све стране одржавали су се зборови у корист општег права гласа.

У Новом Саду одржан је такав један збор.

Света је било препуно, из свију српских села и градова, већином радикала а и нешто либерала.

Говорили су: ја (мој је говор у целости отштампан у „Застави”), Др Миладин Свињарев, Др Светислав Михајловић и Марко Вилић.

Како је не само изборни закон, него и подела изборних срезова у то доба у Мађарској јако вештачки и неправично спроведена била и слеп је могао видети, да је само проширено односно тајно право гласа једини спас и излаз из тешке унутрашње кризе био.

Истина Мађари су при томе имали, да плате цену али би бар држава остала здравија и цела.

1908 г. лила се невина крв по Шајкашким селима. Влада је пронашла, да се у Шајкашкој спрема буна, па је послала тамо тих жандара, да уведу ред.

У ствари Шајкаши су махинацијама Милана Заке, посланика и Ђорђа Шикопарије били годинама варани. Обећавано им је, да ће се ритска земља, 35.000 јутара њима разделити.

Они су сироти, верујући у то и на конто тога потрошили све што су имали. А кад им је до ноката догорело, почели су, да се јадају и буне.

Септембра 1908 г. у Новом Саду одржана је конференција односно збор због тих шајкашких невоља. Испоставило се, да су Шајкаши најмање криви били а да су прави кривци нотароши и њихове пришипетље били.

Хтело се злонамерно, да оптужи Шајкашка као легло веле-издаје, да би се имало разлога да је раселе или да на њена ритска поља доведу Мађаре, колонисте.

1910. год. отпочели су неки слабићи из радикалне и либералне странке, да се одвајају од своје матице.

Вође њихове били су: Др Миладин Свињарев, прота Тодор Милић, Марко Вилић, Др Пајица Јанковић и други.

Уредник њиховог листа „Српство” био је Милан Л Поповић.

У ствари, то су били људи, који су отворено пришли владиној странци, верујући да ће тако сачувати па и побољшати своје личне положаје.

Народ их је прозвао подрепашима.

Њихов лист „Српство” немилосрдно је нападао „Заставу”. У опште окомио се на све што је Србину свето било.

Ево, шта је уредник „Српства” Милан Л Поповић у својој књизи : „Срби у Угарској и Србија као Пијемонт Српства” написао:

„Србија није онај поуздани чамац, за којим треба наш народ у Угарској, да се навезе.

Ми немамо више времена да сањамо о Душановом царству и да стварамо неке идеалне политичке комбинације.

Србија чини у спољној политици авантуре и изазива слом.

Не рефлектирамо на политичку улогу Србије.”

Веће издајство српске мисли нико до тада у Војводини није тако безочно учинио. Без икаквог срама и стида пљунуло се на српске светиње. Али кад је неко постао измећар, онда му је све свеједно било.

Патријарх Лукијан Богдановић никако није био народу у вољи. Напротив народ га је почео, да презире, особито откако је без отпора извршио наредбу цара Фрање (јула 1912), којом је укинуо српску црквену аутономију.

А дозлогрдило је, кад је на седници Угарске делегације новембра 1913 год. изјавио: „Мислим, да се према досадашњем писању новина могу очекивати нови сукоби. Да бих умирио своју савест, изјављујем, да потпуно одобравам политику грофа Берхтолда и имам пуно поверења у његову политику...

Мада Срби грчко-источне вере, који живе у земљама Угарске Круне осећају братски са својом браћом исте вере и племена на Балкану, ипак ће се држати чврсто своје наслеђене привржености према личности краљевој и љубљеној домовини.”

А политика грофа Берхтолда била је најгрубља и најнемилосрднија политика, која се водила против Србије и целог Српства. Ту ње-

гову политику могао је одобравати само онај Србин, који је потпуно заборавио на материно млеко и постао народни издајник.

Августа 1913 г. вратила се српска војска победоносно кући, победивши најпре Турке а затим у друштву са Румунима Бугаре.

Слава Србије одједном расчула се на све стране света. У Аустро-угарској због тога били су јако узнемирени. Требало је нешто одређено-ни сами нису знали шта-против тога хитно предузети.

Осим звецкања оружјем, 26. јуна 1913 г. за министра претседника у Мађарској дошао је Стеван Тиса. Одмах после тога наступиле су промене у Хрватској. Српско-хрватска коалиција споразумела се са Тисом и примила из његових руку власт.

Осим других тешких услова имао је српски део коалиције, да иступи из заједнице српских странака, што је он те 1913 г. и учинио.

У заједници су остале даље: демократска, радикална и либерална странка.

1914 г. одржан је велики народни збор у Кикинди поводом кандидовања Др Полита за народног посланика за срез Великокикиндски.

Све тадање наше политичке странке сложиле су се, да гласају на др Полита.

На жалост власт је брутално и безобзирце употребила све могуће смицалице, да Др Полит не буде посланик, што јој је на крају испало за руком.

Место Др Полита изабрат је владин кандидат Др Табаковић.

Расположење Срба у то доба, поред свег тога, било је оптимистичко и једнодушно. Чак и владиновци и подрепаши почели су, да се трезне и да се враћају у старо јато.

А на све стране шапутао је наш народ да ће и наше ослобођење ускоро доћи. Чекало се само, да се велесиле о томе споразуму. Све друге бриге биле су му нузгредне и без вредности само жеља да се што пре прикључи Србији, била му је једина и најватренија.

Стародревна Душанова држава лебдела му је пред очима.

Песма „Цар Душане, војска зове” – чула се на све стране. Она у друштву са: „Тамо далеко крај мора” завладала је нашим душама.

Били смо заиста као наивна деца, верујући у блиску срећу.

И ако нас је власт све више стезала, ми се ипак нисмо дали поколебати. Одушевљење, што нас је напред гурало, није могло бити ничим задржано. Нека необична смелост увукла се у наша срца и убрзала њихов ритам.

Као никада до тада завладао је дух чисте романтике међу нашим светом. Сањао се само један и исти сан у свим српским домовима. Слога, та вечита непријатељица српског рода на послетку се смиловала и повезала нас, да напустимо међусобну свађу и препирку. Отуд пред сам почетак I светског рата у Војводини није било размимоилажења међу српским политичким странкама. Све се слило у једно, да свежањ буде јачи.

Српска интелигенција у Војводини имала је увек пуне руке посла. Слободна професија, попови и донекле и учитељи били су у првим редовима. Чиновника општинских и жупанијских Срби нису имали или ако их је нешто и било, то су биле беле врानе и протекционаши.

Према томе сваки школован Србин, морао је хтео, не хтео, да се осим свога позива и свога посла бави и народним бригама.

Није онда чудо, да сам и ја, мада општински лекар, одмах првих дана после свршене школе свом душом загазио у политичку борбу.

Поред активног рада на терену, писао сам, када ми је време допуштало, чланке у „Застави” и песме у „Жени”.

1911. године издао сам и : „Моји погледи на свет” у три свеске. У њима сам идеолошки обухватио све проблеме, што су узнемиравали ондашње Европејско друштво, почевши од чисто религиозних схватања, па све до социјалистичких идеала, узгред указујући радикалној маси, где треба, да је скривена истина.

Књига је давно распродата, тек ако се налази по којој примерак гдегод у библиотеци и у музеуму.

VII

Како смо живели, у чему смо напредовали, а у чему смо назадовали у бившој Аустроугарској Монархији? Како смо се од однорођивања бранили и како смо са Мађарима и са Немцима могли, да се такмичимо?

Србин сељак из дна душе волео је своје парче земље. Само ако је могао, гледао је, да га прошири и да га потом сачува. У обрађивању њиве и гајењу стоке није му иноверац био раван. Он је од Немца био много вреднији а од Мађара смелији. На његовом салашу било је свега у изобиљу: крупне и ситне стоке и разноврсних сорти свиња. Домаћице опет имале су пуне руке посла, легле живину и правиле сир и маслац.

Богатство и благостање било је на гласу код српских салашара.

И сиромашнији сељаци такођер су се журили, да за живота докупе понеко парче земље.

Глад за земљом била је код наших сељака свеопшта.

Бескућници Срби, ма били највреднији, кубурили су и слабо могли да корачају са временом. Истина задругарство, што се при крају XIX века појавило, могло је нешто да ублажи беду њихову али праву помоћ није им могло, да даде.

Занатлије наше, учећи се по разним градовима Аустроугарске, умеле су са својом вештином, да задовоље наше скромне потребе и ако је поред њих било доста крпа, особито на селу.

Трговци наши упуштали су у крупније подухвате, тежећи, да за себе задрже српску муштерију.

И интелектуалци наши трудили су се из све снаге да руководство српских маса не прође у иноверне руке. Мада је међу њима било политичког размимоилажења, ипак на крају сви су радили, да се Срби у Војводини као целина што боље одрже.

Српска гимназија, донекле и Матица српска и све друге вероисповедне школе, биле су довољне, да наше писмо и нашу културу сачувају од пропасти.

Око цркве и наше црквено-школске аутономије шћућурио се цео српски народ не дајући никоме, да му те светиње отме.

Црква није била само верска заједница него и стожер око кога се народ окупљао.

Традиције породичне и народне чувале су се као очи у глави, мада је у последње време и ту било мањих и већих прекршаја.

И ако је српски народ у Војводини био јединствен ипак у тој јединствености било је и разноликости. Много је што-шта утицало, да је до тога дошло.

Банат, Бачка, Барања и Срем, били су, што се саобраћаја тиче-јер нигде није било друма или железнице, да их једно другом приближи-потпуно једно од другог оцепљени. Мађари су с планом то оцепљење подржавали, трудећи се стално да јаз између те четири покрајине буде што већи.

Најнапреднија била је Бачка. Али ни остале три покрајине, кад се народне ствари и борбе тичало, нису иза ње заостајале.

Обичаји, песме и игре биле су у целој Војводини по форми врло сличне а у суштини од истог кова и једнаке. У свима њима осећао се јасно дух српске нације и Војвођанске средине.

Породични живот био је чедан и моралан а друштвени поредак доста правичан. Најмања мрља сматрала се као тежак грех и имала судбинских последица.

Свака мисао и сваки јавни рад био је драговољно подвргнут српској друштвеној контроли. Знало се тачно, шта се сме а шта се не сме радити.

У авантуре, ма какве оне природе биле, није се смело упуштати.

Такво друштво највише је волело и задовољно било, кад су га пустили, да по старим навикама живи и дела. То је у једну руку добро било а у другу руку кочило напредак.

Услед тога нека неприметна пасивност пратила је сваки лични и друштвени посао. Истина није се назадовало али ни корачање унапред није ишло брзо и како је требало. Увек се нешто колебало и кад колебању није било места.

Ипак и духовна и материјална добра из дана у дан су се умножавала. Чак је било и на претек.

Тако један добар део интелектуалаца у XIX веку прешао је из Војводине у Србију.

Ипак бог-зна каквих тесних веза није било између Србије и Војводине. Србија је имала својих брига и невоља а Војводина опет, због Аустроугарске политике, није смела отворено да се изјасни, да је по души и по срцу једнака и иста са Србијом.

Од XIV века, па на овамо била је Војводина поприште крвавих ратова. С једне стране Турци, који су после пораза Србије победоносно надирали према Пешти и Бечу а с друге стране Хабзбурговци и њихове присталице, који су стално крвавили са Мађарским побуњеницима. Отуд су Срби Војвођани често пута притешњени између двеју струја и борили се час на једној, час на другој страни.

После пропасти и одласка Турака из Војводине, настала је за Војвођане друга тешка невоља. Мађари и католичка црква за дуго време сматрали су Србе Војвођане као уљезе и туђинце и гледали на све могуће начине, да их се отарасе.

Беч пак, борећи се годинама са скоро целом Европом, немилице је слао Србе Војвођане на кланицу.

Чак и о буну 1848 године извлачили су углавном Срби Војвођани за Беч кестење.

После нагодбе између Беча и Пеште, предати су Срби Војвођани на милост и немилост у руке Мађарима.

Ипак поред свих тих недаћа одржала се српска нација у свој својој јачини.

С тога никада није било момената, да се пало у очајање или, да се зашло у ћорсокак.

У далекој прошлости, српски народ у Војводини, водили су високи клир и Срби официри у царској војсци. Они су на царском двору после многих, понизних мољакања, могли по-нешто, да искамче за себе и свој народ.

За време Милетића и после њега, све до ослобођења, живело се у тешкој борби за народни опстанак.

Тадањи бол и јад Срба Војвођана славно су опевали његови богодани песници, особито чика-Јова-Змај.

Кад су се Срби пре два и по столећа доселили у ове крајеве, било је овде до зла бога јадно и жалосно. На све стране биле су густе и непроходне шуме и пашњаци са много бара, што су се дуж Дунава и Тисе као мртве воде шириле. Зиратне земље скоро није било. Живело се од лова и од риболова а становало се по земуницама.

Тако се тек после дугог низа година и напорног рада могло мислити на зидање кућа и на крчење шума.

Наши ондашњи претци, научени, да живе номадским животом и да се кржаве са Турцима, тешко су се прилагођавали новом животу.

Ипак на крају успело се да се избеглице српске стално настане у Војводини.

Од тога доба држали су Срби Војвођани чврсто у својим рукама те богате крајеве. Бадава је Беч у XVII и XVIII веку покушавао, да пребацивањем Немаца из Немачке и из Аустрије ослаби њихову отпорну снагу; бадава су Мађари својом колонизацијом и мађаризацијом хтели, да онемогуће њихов народни живот, они су поред свега тога умели вешто, да се снађу и скоро пркосећи, даље битисали.

Једно је тачно, да су Срби у Војводини у току дугог времена први и једини били, који су пре и после Турака запарложену земљу Војводине оспособили, да доноси плод, претворивши њена поља у богату житницу.

Тако је једном за свагда ударен темељ доцнијем благостању Војводине.

Уједно су Срби у Војводини поред све тежње за старом постојбином, коначно решили се, да за увек остану на ново стеченом земљишту.

Судба је тако хтела, да један део Српства оцепи и задржи што више на северу као природна брана Балкана.

Ту се за дуго време живело патријархално и у једнокрвним задругама. Полагано, како су се економско-привредне прилике мењале, мењао се и начин живота Срба Војвођана. Климатске особине земљишта такођер су јако утицале, да се многе старе навике одвикну а да се на њихова места, усвоје друге, нове.

Гајде и тамбуре заменили су гусле а европејска ношња балканску одећу.

Уопште цео духовни живот, мењајући се, кретао се у новом правцу, а зауставио се тек после много година, створивши тако одређен тип Срба Војвођана.

Мирољубивост, тежња за материјалним и духовним благом и поред тога све друге грађанске врлине почеле су да красе његову горду душу.

Тако се Војводина на свој начин укључила у западно европејску културу и у даљем свом битисању примила многе њене вредности.

Срећа је само била, што је православље било чврсто повезано са народним духом, иначе би утицај запада куд и камо већи био.

Овако је суштина стародревности ипак остала чиста и неокрњена. А народ је без промишљања, инстинктивно само њеним стазама корачао. Ни за длаку, ни лево, ни десно, није хтео да сврне.

Шта више, он се најсигурније осећао, кад је могао са далеком прошлошћу, да разговара. То га је у најтежим часовима чувало од однарођивања.

Истина Турци су, док су у снази били, доста Срба силом потурчили, али после њиховог слома и одласка, није Мађарима испадало за руком, да тај занат даље наставе.

Тако се од свију народности у Мађарској најмање Срба помађарило. И то једино они, што су ван Војводине, далеко раштркани и малобројни били. Језгро само остало је неокрњено и здраво.

И ако Војвођани нису имали засебну територију, или покрајину, они су ипак духовно о њој сањали. Оно Бардово: где је српска Војводина, дал у Бачкој ил Банату. Не, већ у срцу Србије, тачно је и истинито приказано.

У XV и XVI веку у Војводини били су Срби скоро једини господари. Српски језик, српско појимање и српска политика била је у пуном јеку јер су тада по жупанијама и градовима Војводине били на челу

искључиво прваци Срби и руководили целокупним Војвођанским животом.

Па и доцније нису Срби лака срца напуштали те своје позиције. Више пута било је повуци, потегни.

Разуме се, кад је на крају цео државни апарат био уперен против Срба Војвођана, није се могло друкчије, него се морало повући у себе, напустити државну политику и у оквиру црквено-шолске аутономије чувати своје светиње.

Али на економско-привредном пољу нису Срби Војвођани узмицали. Напротив, грчевито су се држали и борили за сваку стопу земље и за сваку худу пару.

Штедња је била проглашена за највећу врлину.

Мада су Јевреји у Војводини сву трговину па и привреду у своје руке приграбили и цене продуктима по вољи правили, ипак су Срби Војвођани и са њима знали, да изиђу на крај, не дајући им да своје зеленаштво до краја развију.

Чак су по неки вешти Срби трговци на своју руку мимо и против Јевреја умели, да се боре у корист српског грађанина и српског сељака.

Истина, све то било је мало и недовољно, да се отстрани свемоћни притисак Јеврејског капитала али ипак и то је било лепо сведочанство српске жилавости.

Гдегод се могла очувати ма која српска позиција, борило се без икаквог устезања, упорно и стално. Чак и кад је успех био јако сумњив, није се очајавало.

Из те непрестане борбе за опстанак и голи живот развила се код Срба Војвођана необична вредноћа. Док је Немац и Мађар, кад је навршио 50 година, обично напуштао сваки посао и гледао да од ренете живи, дотле је Србин чак и под дубоку старост знао да привреди. Ако не што друго, он је својим саветом и искуством хтео, да надокнади оно, што можда физичким радом није био кадар да учини. Зато узде из својих руку није лако предавао. А да буде сасвим у страну одгурнут, сматрао је за велику срамоту.

Домаћа индустрија код Срба Војвођана била је на гласу. Скоро све домаће потребе, подмиривала је домаћа чељад.

Српско платно, ћилимови и сва друга вунена одећа прела се и ткала у кругу породице.

Опаклије, кожуси, шубаре и опанци шили су се код куће.

Уједампут, појавиле су се Јеврејске фабрике, кидишући немилосрдно на српску домаћу индустрију.

После дуге и оштре борбе морала је српска домаћа индустрија многе ствари, да уступи фабричкој преради. Један мали део задржала је и даље у својим рукама.

VIII

После Видов-дана 1914 год. све док прва пушка на Дрини није пукла, владао је у Војводини страх и трепет. Истина није се клало и убијало на белом дану али ноћу нестајало је Срба, особито оних што су уз Дунав и Саву настањени били.

Жандармерија и погранична полиција била је немилосрдна. Све што је било српско, могло се за трен ока сатрти и поништити.

Осим тога власт је измислила и протурила опасну лаж, да Срби у Војводини намеравају, да подигну буну и иза леђа нападну Аустроугарску војску. Њој је то требало, да би оправдала све чешћа убиства и крвопролића.

Престрављени Срби Војвођани мирно су чекали своју судбину. Њима је било јасно, да без великих жртава овога пута неће проћи, па су с тога били спремни на све могуће невоље.

За то време цео јавни српски живот у Војводини најједампут је сасвим замро, јер су све српске новине под притиском власти морале, да заћуте.

Добар део интелигенције и знаменитих људи био је већ тада интерниран или на путу, да га то снађе.

Полагано, па је цео српски народ у Војводини био обезглављен и изложен опасним гоњењима. А никога на свету није било, да му помогне и да га саслуша. Као дивљу звер гонила га је солдатеска.

Колко је српске крви у то време било проливено, није познато! Али по причању морало је бити много.

И кад је наступила мобилизација, није било много боље. Патња српског Војвођанског живља и даље је остала стара, јер је тек тада настао прави дар-мар.

Сваки ко је иоле могао, гледао је, да се ослободи војне обавезе. Измишљале су се свакојаке лажне болести, да би се то постигло. Војни лекари, махом Јевреји, почели су већ тада, да тргују тиме.

Србин, ма био 80 % неспособан, морао је на фронт. Чак и стари људи шиљани су, да се бију. Тако, да су српске куће убрзо остале без мушких глава.

Изгледало је као да су Срби сами требали, да се боре а све друге народности да се извуку и ослободе војне обавезе. Или ако би и они морали на фронт да пођу, да се бар иза леђа српских могу, да сакрију а Срби ако хоће, нека гину на најопаснијим местима.

Међутим један део Срба Војвођана, чим би на фронт стигао, гледао је што пре да се преда; други део опет умео је вешто, да се дубоко у позадини, по болницама скрива или да се код куће као неопходан земљорадник од војне обавезе ослободи, јер је мађарско чиновништво јако на новац похлепно било и дало се јефтино поткупити.

Тако су многи Срби Војвођани спашени били од сигурне пропасти. Код куће и на дому Срба Војвођана у то време било је тужно као на гробљу. Ником се није миљило, да живи. О озбиљном раду није могло бити ни говора. Сваки је стрепио, чекајући, да га можда сутра ухапсе власти. А ове су особито у Срему чуда чиниле.

Другог августа 1914 г баш на други дан мобилизације, приспео сам, да се пријавим као војни лекар код команде 26 пучко-ушашке пуковније у Горњем Карловцу.

Хтео не хтео, морао сам и ја да окусим горчину живота, да пођем у неизвесност и у рат а да напустим жену и три нејака детета.

Растанак је био брз и изненадан. Децу смо покушали, да заварамо, рекавши им, да ћу ја ускоро кући натраг доћи. Али она изгледа, нису потпуно била уверена, да је то баш тако. Некако неповерљиво гледала су у нас. Ну како су и други очеви – наши ближи и даљи суседи морали да иду, схватила су она, да је то тако и нама као и другима суђено.

Како сам у Горњем Карловцу и на бојном пољу у Србији и у Срему проводио, изнео сам потанко у „Из ратне торбице” – Поход на Србију 1914 г. Књига је издата 1927 г и данас врло велика реткост.

29. Децембра 1914. године кренула се 26 пучко-ушашка пуковнија из Батајнице и околине жељезницом у источне Карпате.

Зима је била необично оштра а вагони незагрејани и хладни.

Већина војника, почела је, да се разбољева а ни официри нису пролазили боље.

И ако је невоља на руском фронту била велика, ипак наш воз није брзо одмицао. Требало је читавих недељу дана, да смо у Керешмезе

стигли, јер је наш воз скоро на свакој станици сатима морао да чека, особито откада смо у Карпате дубље улазили.

Воз за возом долазио је однекуда са фронта, носећи рањенике и избеглице, који су из Галиције преко Керешмеза спасавани и тако врло често пута затварао нашем возу пролаз.

Ту смо онда тачно могли разабрати, да је Аустро-угарска војска потучена и да Руси тек што нису прешли у Карпате.

Страх и јаук чуо се на све стране. Већина избеглица, били су галицијски Јевреји. Њихове жене и прљава деца бленула су у нас, као да су нас хтела молити, да им нашим мишицама повратимо отргнуте домове.

Али нашим војницима тако што није ни на памет падало. Они су полу-промрзнути и болесни у врло жалосном расположењу били.

Углавном њихове мисли биле су заузете, како ће што пре и што лакше, да спасу своју рођену кожу. О буди-каком херојском подухвату нису они ни у сну сањали. Њих је језа хватала, кад су само чули, да је руски фронт ту у најближој близини био.

На станици у Керешмезеу, кад је наш воз приспео, био је прави дар-мар.

Ту је цела наша пуковнија требала, да се искрца. Била је ноћ али, јер је површина чистога снега, какав се само у Карпатима виђа, јасно одбијала светле зраке звезда и месеца и услед тога у тој ноћи видело се као да је дан био.

Искрцавање је трајало све до белог дана. Особито је са треном било невоље. После тога упутила се пуковнија пешице, мучећи се на сваком кораку, јер је снег сувише дебео био, право у Галицију.

За то време од прехладе ја сам се разболео. Иза наше пуковније у селу Ворохта била је у резерви једна покретна болница, тако звана „Brigade Sanitats – Anstalt”. Као све покретне Аустро-угарске болнице у почетку рата, била је и она снабдевена са свим потребним санитарским материјалом. Осим тога, што се исхране тиче, имала је у изобиљу свега и свачега. А била је способна, да се са својим малим хуцулским коњичцима вере по највишим Карпатским висовима. Скоро сви коњичци били су шарени, добро одржани, јако жилави и са малим задовољни. На леђима својим носили су они с обе стране по једну корпу, натоварену са санитарским материјалом и са исхраном.

Болничара било је око 60 на броју, исто толико и момчади око трена.

Лекар је био само један и то шеф болнице. А чекао се сваки час, да још један приспе.

Како сам случајно тада ја као болесник у болници био, на предлог шефа саме болнице, виша војна санитетска власт је наредила, да после мога оздрављења, ја и даље у болници као болнички лекар останем.

Тако сам ја изненада за свагда напустио 26 пучку-ушашку пуковнију.

Моја болест отегла се мало дуже, тако, да сам скоро две недеље лежао у постељи у једној малој али удобној, украјинској кућици.

И ако је на пољу била цича зима, унутри у соби било је топло, јер су болничари по наредби самога шефа др Имре Кахана, непрестано дрва довозили и у пећ ложили.

Домаћица опет са њеном ћерком пазила је, да чистоћа буде примерна.

Ја сам кроз мали прозорчић по цео дан гледао, како у различитој боји светлуцају снегом покривени оближњи пропланци Карпата. А скоро свакодневно поврх њих кружио је један пар огромних орлова, задајући страх и трепет прозоблим птицама.

У један мах, брже од стреле, виноу би се један од њих за незаштћеним пленом.

Цео призор трајао би неколико минута, да после опет завлада мир и слобода.

У вече ме је редовно посећивао Др Кахан. Он је био из угледне породице Кахана из Керешмезеа. Његови претци били су славни рабинери.

Он међутим био је покрштен и није марио јеврејску веру.

Па поред свег тога, он је био прави Јеврејин. Све добре и рђаве особине Јевреја биле су у њему развијене. Истина, он се колико је могло трудио, да изгледа друкчији. Али на крају сваке његове радње, избио је клин кроз врећу. Осетило се одмах, да је душа његова била душа ортодоксног Јеврејина. После свршене школе, он је ко и многи други Јеврејски лекари постао војни лекар. Ту му је каријера без много муке била осигурана. По готову, јер су сви виши војни лекари у Аустро-угарској и Мађарској војсци били Јевреји, па су тако свагда своје сународнике Јевреје обилно потпомагали.

Осим тога Др Кахан волео је аристократски живот. Није он забадава служио код Хонведских Хусара, где је највише Мађарске аристократије било.

Ту је он, штогод је више могао, попримао настране назоре ондашње мађарске аристократије.

У друштвеном опћењу понашао се као да је био прави гроф или барон. Ласкало му је, ако му се приметило, да му то добро стоји.

Изнад свега волео је помпу и сјај.

По срцу није био зао, али по некад, без икаквих разлога, умео је да букне на првог ближњега, кога би случајно срео.

После се и сам чуддио, шта је урадио. Чак је знао, да се после тога каје и извињава.

Са многим је био скоро увек љубазан и искрен. И то из оправданог разлога.

Он није много марио, да практично лечи болеснике. Више је волео канцеларијски посао и да су му извештаји и статистике тачне. С тога је цео болеснички рад мени уступио.

Поред тога он је имао страст да тражи и похађа весело друштво и да се у њему добро забавља. Поред мене могао је у свако доба, без по бриге, да се из болнице удаљи. Није га болела глава, да ако неко случајно у болницу дође, да ће болница бити без лекара.

Више пута, док је болница у резерви била, он је данима некуда лутао. Дошавши натраг у болницу, он је обично сатима лежао у кревету, не водећи бригу, да ли и колико имамо болесника.

А кад би напослетку устао, надугачко и нашироко би ми све своје чудне авантуре испричао.

Ја сам га обично без примедбе слушао, чудећи се само, да је зрео човек, ко што је он био, могао тако нешто неозбиљно, да уради.

Али крв његова, изгледа, није му дала мира. Он је, хтео не хтео, морао да пусти својој ђуди по вољи.

Болничари скоро сви били су Саси из Ердџа, ревносни и послушни у сваком погледу а осим тога и добро извежбани. Дужност болничарску вршили су радо и од срца. Са болесницима и рањеницима поступали су човечански.

Изнад свега волели су ред и чистоћу.

Ма где, да смо отсели, ма колико прљаво сеоце било, умели су они за трен ока, да нађу повољно место за болницу. А после кратког времена била је болница готова и у реду.

И ако смо доста дуго у резерви били, није њихова ревност и дисциплина попустила. Они су увек спремни били, да отпочну са радом, кад су прилике то дозвољавале.

Због тога са њима никад није било муке. Слободно се на њих могло ослонити, макако, да су тешкоће велике биле. Видело се, да је у њиховим животима текла германска крв, која није знала за препреке. О крвавом рату нису много премишљали а камоли говорили као, да их се рат није тицао.

Момчад код трена били су већином Румуни (Власи) са нешто Мађара из Ердеља.

Са њима се човек није могао увек похвалити, мада су они своју дужност добро вршили. Волели су, да праве изгреде и да једно другога поткрадају. Уопште крађа им је била у крви.

Ма где, да смо приспели, прва ми је брига била, шта би могли од сељана, да украду.

Понекад смо због тога пуно неприлике имали.

Али као коњушари и водичи били су изврсни а коње су волели као своју рођену чељад. Питали су их и мазили, како само примитивци то уму.

По брдима и шумама, кроз које смо пролазили, знали су они, да изаберу најкраће пролазе. Као козе са својим коњичцима прескакали су они са једне стране на другу. Шипражје, жбунови и потоци нису им били сметња.

Кад смо имали, да променемо неко место, на њих смо се ослонили, јер су они без компаса, чисто инстинктивно, најбоље знали, где ново место треба да лежи.

Администрацију је водио интендант Енис, један препредени, галицијски Јеврејин. Имао је малу главу, прђав нос, пегаво лице и по мало крива уста. Очи су му биле стално крмељиве.

У ствари он је имао све знаке савршеног дегенерика.

Књиге, што их је водио биле су пуне сврачијих ногу. Поред тога знао је, да замрси и најпростије рачуне. А све, да би од момчади и болесника на храни откинуо по неку пару. У крви му је било, да тргује, без обзира на чији је то рачун ишло.

И ако га је Др Кахан неколико пута строго казнио, он је и даље терао свој занат, јер је у његовој природи нечега и сувише грабљивога било.

Наши кувари били су махом Мађари и врло вешти у свом послу. Знали су не само да кувају и да пеку, него и да разне колаче праве.

С тога је наша кујна била на гласу и јако цењена.

Често пута Др Кахан доводио је стране официре, да им се похвали, како се у нашој кујни све првокласна и фина јела припремају.

Док је на Србијанском фронту све што се догађало, било у малом и у уском обиму, дотле је на Руском фронту све било огромно и развучено. Често пута, особито 1915. године, није се знало тачно, како и куд фронт кривуда.

Страшан продор руски а после њега велика офанзива немачка покидала је многу везу и положај, за који се држало, да је сигуран и чврст.

Како је Аустро-угарска војска напредовала или назадовала, тако се и наша покретна болница за њим вукла.

Скоро четир године били смо стално у Галицији и Буковини, мењајући једно и исто место неколико пута.

За то време били смо више у резерви, него у послу.

Наш је задатак заправо био, да по брдима и шумама примамо болеснике и рањенике а кад смо се једном у равницу спустили, тамо су биле друге покретне болнице, које су место нас вршиле санитарску службу. Ипак нисмо ми у резерви баш увек без посла били. И код нас је по некад неки болесник или рањеник залутао а ми смо га опет оберучке при мили. Било нам је мило, да смо и ми могли, некоме да помогнемо. А поред тога дознали смо из прве руке, како на фронту ствари стоје.

Недалеко од Коломее, на пропланцима Карпата лежало је повеће место, звано „Печењижњи”. Ту се скоро усред села налазила рафинерија нафте.

Уз саму фабрику, која у то време није радила, био је подигнут леп дворач за управника и канцеларије. У ту зграду уселили смо нашу болницу. Више од годину дана пробавили смо ту у потпуном миру.

Како је библиотека управника, који је морао бити високо образован, била сачувана и врло богата, могао сам све западне класике на оригиналу читати. И ја сам их свакодневно, колко ми је време допуштало, читао.

Већина становника у „Печењижњу” били су Јевреји и то они са црвеном косом и масленим кафтанима. Живели су одељени у једном крају села. Поплашени и избледели нису знали у то време, како да се снађу. Бојали су се Руса а са Аустријанцима нису били задовољни.

По цео дан били су на улицама, мрмљајући полујасне речи. Ако би поред њих случајно неки војник прошао, одмах су му нудили разне ситнице, што су дотле у њиховим дубоким џеповима скривене биле.

Жене њихове до зла бога прљаве и масне, преплашене и убезекнуте, иза леђа својих мужева, кукале су гласно. А безброј деце у дроњцима, трчало је без реда и без циља около својих родитеља.

Беда, неисказана беда, видела се на сваком кораку.

Куће неокречене, ограде скрхане, прозори полупани. Унутри у кући неред и прљавштина.

А у крају, где су Пољаци живели, било је сасвим друкчије. Ту се на неким местима могли видети прави дворци и паркови. Уопште пољски крај је био у сваком погледу у најбољем реду.

Лепота и хармонија огледала се у свакој и најмањој ситници, како ван куће, тако унутри, у самој кући.

Намештај је већином био старински а слике, ако их је било, скупоцене, стародревне. Друштвено опхођење било је љубазно и нешто мало резервисано. Али после извесног времена могло је, да се претвори у прилично интимно.

Лепота расе опажала се на сваком кораку. Особито пољске жене биле су богате у томе. Њихов тип је био не само тип лепе, него и добре душе, при чему је њихов осећај свагда био у складу са чистим разумом.

Разговор са њима био је надахнут неком вишом душевном вредношћу, јер су оне светску музику, светску књижевност и светску вештину од срца волеле.

Једном приликом био сам хитно позват у једну пољску кућу, што је недалеко од наше болнице лежала. Домаћица, стара госпођа, имала је жучне нападе.

Кад сам у њену собу ушао, чуо сам потмуо јаук тешке болеснице.

Ту је требало одмах помагати. Дао сам јој једну морфиум инјекцију и сео крај ње, да бих јој рекао коју утешну реч.

За петнајст минута болови су прошли као руком однешени. После тога болесница чак се и насмејала.

Била је то красна и отмена душа. И ако скоро сва седа, лице јој је било као у девојке, румено. Нос јој је био правилан и мало повијен, очи необично живе, као да су хтеле нешто човеку, да кажу.

Неко време били смо нас двоје сами у соби, јер њене две кћери случајно тада биле су са послугом негде у врту забављене.

Кад сам уверен био, да је напад прошао, хтео сам да се удаљим. Она ме је замолила, да причекам, док њене кћери не дођу.

Није потрајало дуго, па сам и њих упознао. Биле су обе сличне једна другој као јаје јајету. Плаво смеђе очи, високо чело, насмејано румено лице и отмен ход, красиле су обе ове постарије девојке.

Кад су виделе, да је мајци боље, отпочеле су, да ћеретају.

У први мах нисам могао доста, да им наодговарам. Јако их је занимало, ко сам, одакле сам, како мислим и осећам.

Без икакве везе, млађа од њих запитала ме је, да ли се суштина душе може појмити и да ли је загробни живот могућ?

Разуме се, да сам ја, колко сам могао, избегавао, да одговорим. Само сам са неколико фраза, учтивости ради, покушао, да је задовољим.

Одмах после тога и старија ћерка уплела се у разговор. Питала ме је дали сам читао „Хеду Габлер” од Ибзена. Њој се тај комад много више допадао, него тендециозна „Нора”. Чак и „Крајцерово сонета” од Толстоја пријала јој је.

Пуританско схватање, Ибзеново и хришћанско учење Толстојево, видело се, да је дубоко ухватило корена у њиховим појмовима.

Мада је рат у свој својој суровости, ту на дохват беснио, ипак се нашло света, који је био сасвим другим жељама и мислима обузет.

У Коломеји у то време била је главна команда Армије, која је требала да брани упад Руса у Карпате и у Галицију. Скоро све веће зграде биле су од војске заузете.

Два велика хотела била су пуна официра. То су били ордананси, пратња и штаб армије. Дрека и вика, особито ноћу, чула се отуда непрестано. Картало се, пило и оргијало.

Пред вече у то друштво одлазио је Др Кахан на својим лаким колима. Тамо је он често пута остајао до ране зоре.

Дошавши једном отуда, дао ме је пре времена пробудити. Ја сам се на врат на нос обукао, јер сам мислио, да је дошла каква изненадна заповест за одлазак из Печењишња. Кад тамо а оно сасвим нешто друго било је по среди.

Др Кахан склопио је пријатељство са неким угледним члановима штаба. Од њих онако узгред дознао је неке тајне.

Аустроугарска односно цар Фрања нису били задовољни са држањем Немаца. На очиглед целог света, Немци су, где год је опасно било, гурали аустријске и мађарске батаљоне. Био је последњи час, да се с тиме прекине. Чак се зуцкало, да је Аустроугарска спремна да тражи сепаратан мир. Особито, откако су Руси почели појачавати свој јужни фронт од Владимир Волинског до Сада Поре и даље, били су Аустри-

јанци јако узнемирени. Већ с пролећа 1916 год. баук пропасти почео је да се јавља у разговорима виших официра.

Сам командант армије сумњао је у чврстину и постојаност свога фронта. Бојао се као живе ватре руске офанзиве. Њему је милије било свакодневно чаркање и став руске дефанзиве.

Али Руси, богами, нису се више шалили. Њима је и због унутрашњих неприлика био потребан успех на биралишту.

Кад ми је Др Кахан све то испричао ја сам га покушао онако шететски да тешим, јер ми је та вест као Србину годила. Али он се никако није дао утешити.

Кад-год би Др Кахан из Коломее дошао, он би са собом донео пуно различитих ствари: рибље конзерве, прашке шунке, сувог грожђа, урме, поморанце, fine бомбоне и друго. И све то братски са мном делио. Никада нисам приметио, да је што за себе сакрио. Шта више он се радовао, ако ме је са нечим новим и необичним могао, да обрадује.

Како се уопште за време рата до тих ретких и скупоцених ствари долазило?

Обичај је био код Аустро-угарске војске, да се иза штабова, особито армијских, читава маса трговаца налазила. Они онда ради повластица, што су од армије имали, чинили су све могуће услуге штабним официрима.

Ко је случајно, ко др Кахан, са тим официрима везе имао, могао је несметано до тих ствари, да дође.

Наш живот у Печењижњи текао је све до Априла 1916 год мирно и без икаквих потреса. Живило се, ко што се у позадини и у резерви обично живило. Није се много мислило шта ће у будућности са нама, да буде, него се више гледало, да се садашњост што боље искористи.

И ако је наша болница свакад у најбољем реду била, ипак услед дугог нерада њени чланови почели су, да занемарују свој узвишени позив.

Некако им је тешко било, да се на делу у свакој прилици као свесни људи покажу. Нека тромост и незаинтересовање овладало је њима.

Пре одласка из Печењижња дошла ми је жена у походе и са собом донела многе новости.

Разуме се, да смо нас двоје највише говорили о деци и о родбини.

Осим других новости испричала ми је, да су пре кратког времена Србобрански Мађари правили велику параду и да су том приликом код неких Срба разбили прозоре. Међу осталима и нама су један полупали.

Дакле, мађарски шовинизам није могао, да мирује. Требало је по што, по то распалити клонуле духове. Па кад није ишло друкчије онда макар са бакљадама, са каменицама и са дреком.

Али све то није више помагало. Срећа рата полагаано почела је, да напушта Аустроугарске батаљоне. Питање је само било, где и кад ће све то, да се сврши.

Неколико дана после одласка моје жене из Печењижња у по ноћи пробудио ме је један курир из главне команде. Он је са собом донео заповест, да сместа отпутујем у село Киселец, где су у то време бесниле црне богиње. Уједно ми је донео и фиоле са вакцинама против богиња.

Без много размишљања, на брзу руку спремио сам се.

Село Киселец било је доста удаљено од Печењижња. Требало је добро терати, да се за дан тамо стигне. Село је било од војске блокирано, да се болест не би даље ширила. Како је уопште, до те страшне епидемије могло, да дође?

Становници Галиције и Буковине нису радо давали своју децу, да се пелцују.

Пелцовање против богиња опет није било обавезно. Услед тога већина деце није била имуна против црних богиња.

Све школе биле су претворене у заразне болнице, око двеста деце лежало је на слами у највећим мукама. Лица су им била унакажена, да их ни рођене мајке нису могле препознати.

Свакодневно умрло је двадесетак од њих.

У току недеље дана биле су болнице скоро испражњене. Само троје деце остало је живих и то јако унакажених.

После две недеље вратио сам се поново у нашу болницу, која је дан пре добила заповест, да се настани на станици Коломеје.

Ту је требала она, да прима рањенике и болеснике и да их пренаша привремено у војне болнице. Исто тако, да их из болнице на станицу односи у болничке возове.

Како је руски фронт у последње време нешто оживео, било је посла доста, па се морало мислити, да се санитарска станица прошири. И заиста не само, да смо на самој станици добили више просторија, него још и две бараке, што су уз станицу, до тада за магацине служиле, биле су нама предате.

На брзу руку, ми смо их претворили у прихватне болнице.

Са тиме ствар није била свршена. Осим мене, наименована су још два лекара, да ме испомогну.

Посла је сваким даном било све више, тако, да смо ускоро још два лекара добили.

Возови са рањеницима били су све чешћи а рањеници све тежи. Међу њима било је доста и Руса.

Руси рањеници били су мирни и спокојни. Нису много кукали и стењали. Били су скоро равнодушни. Само по неки, који је у трбух рањен био, јаукао је. Један добар део Руса рањеника, јер они нису шлемове имали, био је рањен у главу. То су били најжалоснији рањеници. Већину од њих је накнадно смрт у болници покосила.

Поред других рањеника било је и Срба из Војводине. Њих су Мађари као и све друге грађане мобилисали.

Тако су Војвођански Срби хтели не хтели, морали да се вишој сили повинују.

Мој посланик Стева Стојшић из Бачког Градишта био је стално на опрезу, кад су возови са рањеницима са фронта стизали. Он је добро пазио, да није међу рањеницима био можда и који Србин из Војводине. Онда, ако га је приметио, гледао је, да с њим дође потајно у додир. И ако је био доста наглув, ипак је умео вешто све то да изведе. После тога, чим је видео, да са мном може не само говорити, јавио ми је.

На тај начин била је веза између Срба рањеника из Војводине и мене створена.

Једнога дана међу рањеницима упознао сам свог земљака Матишу Манојловића. Одмах сам га оберучке примио и млађима наредио, да му у свему буду при руци. Он ми је све потанко испричао, како је на фронту било.

Дакле, Аустро-угарска војска покушала је, да код Сада Горе поправи своје угрожене положаје. У почетку било је нешто успеха и то само уз велике жртве.

После неколико дана Руси су се опет дочепали својих старих изгубљених положаја.

Том приликом на том отсеку већина наших бораца или је погинула или се предала или је сама себе озледила.

У последње време број рањеника Аустроугарске војске, који су се сами озледили или осакатили, бивао је све већи и већи.

Ми лекари, који су срца имали, морали смо да се чинимо невешти и да такве рањенике сматрамо као праве рањенике од непријатеља озлеђене. У противном сви би они од реда морали ићи пред ратни војни суд.

Кад се прилив рањеника са фронта смањило, наша болница добила је заповест, да се од санитетске станице у Коломеји откачи и да се привремено повуче у резерву.

Тако смо ми почетком маја кренули друмом поред Прута, па преко Черновице, стигли до првог села јужно од Черновице.

Ту смо све ствари распаковали, очистили, пребројали, па опет свако на своје место метнули.

Др Кахан, ко обично, морао је свакодневно да путује. Овде место Коломеје у Черновицу. Ту је као у Коломеји дошао у везу са неким члановима штаба. Шта више ту је још више среће имао. Али све то нама није много помогло. Болница је и ако у резерви, ипак до на сам фронт морала, да дође.

Ноћна грмљавина топова, клокотање митраљеза, зврљање пушчаних танади чуло се лепо у самом селу, као да је непријатељ пред самим нама био.

Др Кахан осим других болести, патио је и од тешке неурастеније.

Страх и то трајан, несавладив страх, пратио га је на сваком кораци, да се на послетку бојао и своје рођене сенке.

Ја сам га, колко год сам могао тешио. Али он би, чим би чуо да почиње двобој од топова, сав падао у очајање.

Да није био активни, војни лекар, он би одавно побегао са бојишта. Овако хтео, не хтео, морао је, мада је тежак болесник био, да се на фронту потуца.

Због свега тога, ја сам морао, да га као шефа у многим стварима заступам.

Како се све више зуцало, да је на прагу велика Руска офанзива, ја сам му саветовао, да код команде, затражи да нам се додели још један лекар. И доиста на нашу молбу, послат је у нашу болницу као помоћни лекар Др Махмер, помађарени Шваба из Торже.

Са др Махмером одмах сам се спријатељио. Он је као и ја био Бачвинин. Познавао је пут Бачке а није био велики шовен.

Полагано, па је чак почео, да омаловажава Мађаре и да хвали Немце. Дух његових предака изгледа да се у његовој души појавио и да му је налагао, да се врати у немачку заједницу.

Не само он, него и многе друге помађарене Швабе, видевши силу у Немаца, почеле су, да се сећају својих старих предака и њихових традиција.

Село је било чисто Румунско, доста богато и здраво. Особито жене биле су здраве, већином црномањасте, витке и природно лепе.

Деца црна, чупава као мала циганчад трчала су по цео дан по пољу.

Стоке и живине било је у изобиљу. Али откако је фронт и команда ту у близини дошла, почело се немилице све, што је за војску потребно било, из села извозити. Ако није ишло милом, оно се односило силом.

Није онда чудо, да су сељаци почели много шта од војске, да скривају. То је била природна одбрана против насилне реквизиције.

У шипражју, кога је у изобиљу било, по забаченим местима и по шумама скривали су стоку. Уопште све живо, што су имали. У селу су оставили само оно што је баш најпотребније било.

Ту пред нашим очима радили су то, ни мало се не бојећи наше контроле.

Нашој болници давали су драговољно све, што смо тражили. И то по пијачној цени. Неке ствари како јаја и сир, добијали смо више пута на поклон.

Убрзо, па су нам и њихове болеснике на преглед доводили.

Наша момчад код трена били су већином Румуни, што је сељацима било довољно, да у нас имају поверење. Чак је њихов поп долазио нама у походе.

Био је то стари свештеник, са потпуно седом брадом, густим обрвама и жарким очима.

Говорио је осим румунски доста добро немачки. Свршио је богословски факултет у Черновици.

Са мном је био необично љубазан, откад је дознао, да сам православне вере био.

Једном приликом посетио сам га у парохијском стану, где смо између четир ока могли без страха, да се разговарамо.

Ту ми је отворено признао, да су Румуни у Буковини одвајкада против Аустроугарске Монархије били и да би жарко желели, да се прикључе Румунији.

На моје питање, шта ће онда са Украјинцима бити, одговорио је и то отсечно они се могу слободно, ако им је воља, у Русију иселити.

После тога дошла је и попадија, такођер стара али још увек здрава и окретна. Она је још више навијала у корист Румуније и то велике Румуније.

Опростивши се од њих био сам у недоумици, шта да мислим о жељама румунских попова, управо румунске интелигенције, јер је поп сам на крају нагласио, да и сва румунска интелигенција тако мисли и осећа.

Једно ми је јасно било, да ће се после распада Аустроугарске Монархије тешко наћи трајна и правилна расподела пропале царевине.

У близини села са јужне стране уздизао се један пријатан брежуљак. Цела његова форма била је у складу са његовом околином.

На том брежуљку певало је преко целог дана на стотине разноврсних птица. Ту сам ја пред вече и рано ујутру, кадгод сам, кадгод у друштву одлазио. Слушајући хор птица, ја сам и неотице крепио душу своју.

Једном приликом повео сам са собом и Махмера. Он се чудео и дивио лепоти брежуљка, жалећи само, што га није пре упознао.

На то сам му ја приметео, да ни сад није доцкан.

Како то, да сељаци поред овако чаробног брежуљка пролазе као да их се његова драж ни мало не тиче?

Шта је узрок тој њиховој отупелости?

Упознати природну лепоту није лака ствар. За то треба осим ока и много других душевних особина. Ко тога у довољној мери има био сељак или интелектуалац, сасвим свеједно, он ће боље, да схвати смисао лепога.

Уосталом сељаци су свакодневно на пољу и у природи. Њих утисци с поља непрестано драже. Они више бесвесно уживају, не дајући појединим утисцима већу вредност. За њих је све, докле им вид допире, јединствено и природно.

Интелектуалци пак воле, да одабирају а с тиме се много пута губе у ситницама.

Увек је боље и истинитије посматрати ствари са вишег гледишта, него се мучити око тражења нечег нарочитог и изванредног. Погледај брежуљак али и цео његов крај, па ћеш и сам осетити, да је брежуљак толико леп, у колико је у складу са околином. Ни мање, ни више, није он од ње ни бољи, ни лепши.

Ипак је можда природа сама помоћу њега хтела себе више, да исполи: дала му је не само разноврсно дрвеће, разноврсне птице, него и брзи поток што га околу оптрчава.

То су све особине, што нам само очи засењују али суштину лепога никако не мењају.

Полагано, па се приближавао дан, кад смо требали, да се кренемо на пут. Свима нама било је жао оставити место где смо у миру провели пролетне дане.

Али судбина, друкчије је одлучила. Преко Прута, све до Дњестра, где је наш фронт лежао, морали смо отпутовати.

Време је услед кише било захладнило. Др Кахан лежао је у колима под арњевима, јер се није добро осећао. Ја и др Махмер, јашили смо наше коње.

Читав дан и ноћ пролазили смо кроз столетну шуму поред небројено барака.

Ту су пијонери и радници непрестано нешто радили; ту је муниција и исхрана била нагомилана; ту се све, што је за војску било потребно, спремало.

На десетак километара иза фронта у две нове бараче, које су у шуми скривено лежале, уселила се наша болница.

За час, па је све било готово.

Место кревета добили смо сламу, да је привремено по поду поспемо. То је требала да буде постеља за рањенике.

На фронту у то време био је мир.

Недалеко од нас на малој узвишици налазили су се осматрачи наше артиљерије.

Њихов командант по народности био је Хрват. Он ме је позвао, да ми покаже, како наш фронт тик уз Дњестар кривуда.

И руски фронт такођер био је уз Дњестар, с оне стране реке.

Како је, где река широка била, тако су и фронтови, једно од другога различито удаљени били. Негде су се могли из рова и довикивати.

Почетком јуна 1916 год око два сата ујутру отпочела је страховита канонада (плутони) на нашем фронту од стране Руса. Из дана у дан бивала је она све жешћа. Десети дан је дозлогрдио.

Цео, целцати фронт био је под ватром и у пламену.

Наши ровови били су махом заједно са војницима затрпани. Требало је што пре резерву тамо у помоћ послати. Али ни то не би много помогло, јер су Руси у то доба већ на неколико места прешли Дњестар и у густим рововима отпочели борбу.

Командант на нашем отсеку фронта, видевши руску надмоћ, одмах је други дан наредио повлачење.

Како се Руси нису бог-зна како напред журили, наша болница имала је времена, да се евакуише и да се спреми за повлачење.

У болници остало је неколико тешких, рањених Руса са једним нашим болничаром, који се драговољно јавио, да хоће, да их преда у руке Русима.

Ми смо после тога кренули на пут. Али како је пут узан и сав уз узбрдицу кривудао а поред тога и закрчен био, тешко смо могли напредовати. Савки час, морали смо застајкивати.

Око поноћи били смо на некој висоравни, која је сва са ражју засејана била. Раж је била висока и бујна. У тој ражи заморена лежала је читава војска. Изгледа, да јој је сасвим свеједно било, хоће ли је Руси заробити или не, јер и ако су Руси ту иза њених леђа били, није она ни мрднула, да се, ако може спасе.

Ми смо се међутим све више журили. Особито, откако је пут мало слободнији био.

Кроз исту шуму, којом смо на фронт прошли, вратили смо се натраг. Напослетку стигли смо на реку Прут.

Како је мост код Черновице био разрушен, морали смо даље, да тражимо превоз преко Прута.

Уз пут смо срели тма војника, бегунаца, који су са других места бегали од Руса. Међу њима препознао сам и неке своје земљаке: Драгу Милинова и друге. И они су гледали да се што пре дочепају Карпата. Њих сам неко време повео са собом, дао им нешто исхране, поделио цигаре, а затим се братски од њих опростио.

Они су, ко што су ми наговестили, намеравали доклегод могу крију и да се ни за главу не враћају натраг у војску.

Дакле, већ 1916 г. отпочело је увелико, да се бега из Аустро-угарске војске. Тај покрет, после све се више ширио.

Напослетку тако-звани „логоши” постали су сила и много допринели да се слом Аустро-угарске војске убрза.

Прошавши Прут ми смо уз речицу Черемос журили, да се што пре извучемо из обруча, што су козаци около нас направили. Они су још пре нашег прелаза преко Прута, на неким местима као извидница, заузели важније пролазе.

Како је наша момчад код трена, само она, пушке имала, у случају препада од стране козака, не бисмо се могли успешно бранити.

С тога смо ја и Др Махмер већ помишљали на предају, ако до тога случајно дође.

Разуме се, да је Др Кахан у срцу био јако противан. Али како ни он није могао нешто друго, боље предложити, сложио се с нама двојицом.

На нашу срећу, изненада иза наших леђа појавила се наша коњица. Она је требала пошто пото, да овај наш пут осигура за повлачење једног дела војске.

Генерал Брудерман био је њен командант. Са својим штабом, јурио је он као да га је ветар терао.

Кад је нашу болницу стигао, замолио је, да штабу и њему нешто од исхране дамо. Осим тога, да му привежемо руку.

Скинувши привез, што је невешто и на брзу руку свезан био, нашао сам, да је рана на руци незнатна, управо само огреботина била.

Он ми је рекао, да је парче од једног шрапнела ту му озледу нанело, додајући, да га рана јако боли.

Привезавши му руку, како треба, запитао сам га, дали је наша болница сада сигурна? На то ми је он, раширивши руке, одговорио, смешећи се при томе, док је Руси не ухвате.

То је мене било доста.

Брусилова силна офанзива, изгледа, да је необично јако утицала на мишљење и осећање Аустроугарских генерала.

За час сви они, колико год их је овде на трену било, изгубили су главе, спасавајући само свој голи живот.

С тешком муком уз речицу Черемос ми смо се неколико дана пењали, док нисмо стигли водо-делнице. Ту смо онда одмарајући се чекали неколико дана на заповест.

На висини око 1500–2000 метара усред шумских Карпата, опкољена Черном Хором, Куверлом и Петрисулом, највишим брдима источних Карпата, одређено нам је, да се настанимо.

Била је то широка и таласаста раван, сва у густој, високој и сочној трави. Около ње шириле су се све саме лиснате горе. Ту су у мирно доба пасле овце и говеда хуцулских сељака.

Са великом шубаром на глави, са дреновом, чворновитом батином у руци, са бодљикаво обраслом брадом, терали су ти преостали номади многобројна стада уздуж и попреко Карпата.

За њима узастопце ишли су као медведи велики сељачки пси, сви рутава и злопогледи.

Ни медвед, ни курјак није им смео прећи.

Скоро на јужном крају те непрегледне висинске ледине, тик уз једну стену, што се гордо у вис дизала, после свестраног разгледања, једногласно решили смо, да болницу ту подигнемо.

Шума јелова и борова била нам је у близини, те смо без бриге и лако могли до потребног дрвета доћи. А и у води нисмо морали оскудевати. Мало ниже од нас један чист и бујан извор је стално жуборио. Ту су и пастири у мирно доба своја стада напајали.

У повлачењу добила је наша болница и једног апотекара Гинтер-а, Саса из Ердеља. Он је био још доста млад, али зато ипак имао је све особине, што старији апотекари обично имају. Волео шпорт, лов и све могуће авантуре – а најмање апотеку.

Нама је он добро дошао, јер се разумевао или се правио, да разумева, како се граде куће.

Под његовим руководством требало је, да се изгради болница, станови и штале. А како смо овде у правој пустињи били, хтели смо све то, да оградом оградимо.

Кад је Гинтер план направио, одмах смо се дали на посао. Настала је немилосрдна сеча шуме, јер се на крају све од дрвета требало, да створи. Дрва су до корена сечена, обарана а затим на два или три дела уздуж цепана.

Цепанице су биле лепо издељене и према сврси различите дужине.

Са преко стотину наших људи и са двеста пијонера, што су нам у помоћ била послата, за три недеље имали смо све зграде готове.

Болница је била пространа са удобним причевима, могла је да прими преко стотину рањеника или болесника.

У прво време све просторије мирисале су на јелу и бор.

Срећа наша, за цело време, док смо зграде подизали, није било кише.

Фронт наш био је далеко негде на вододелници Карпата. Тамо су наизменце, где наши, где Руси посели поједине висове. И једни и други мирно су копали ровове и правили утврђења. Узнемирења или пуцњаве није било. Све се, изгледа, припремало за дужи одмор.

Брусилов упад у Карпате сам од себе је престао. Да је Брусило хтео, могао је без по муке и даље напредовати. Наша војска ни у ком случају не би то знала задржати, јер ње тада скоро у Карпатима није било. Она се или предала или на све четир стране света разбегала. Свуда је била, само тамо не, где је требала да буде.

Шта је Брусилу задржало, да се није преко Карпата у Мађарску низију спустио, није нам било познато. Чак ни слутити нисмо могли, где је и зашто је запело.

Из Бечких и Пештанских новина ни зрнца истине нисмо могли извући. По њима је Брусило силно своје армије искрвавио а наши се

на време и без губитака, плански мало повукли и фронт скратили. То и ништа више.

Стране новине нисмо могли добити, једино што нам је по који нов руски заробљеник знао нешто врло неодређено да јави.

Али не лези враже.

Ускоро је приспео цео немачки хор (Deutches Karpaten chor), да замени остатке потучене наше војске и да поседне све околне висове.

Ова немачка војска била је састављена већином од старијих годинашта. Било их је, који су имали и преко педесет година. Све сами Берлинци и из најближе околине Берлина.

То су били фабрички радници, које су опет заменили ратни заробљеници.

Многи од њих није био способан, да се по брдима вере, јер је имао осим других мана и познато раденичко срце (Bier Herz) Берлинских фабричких радника, што се услед многог пијења пива развило.

Сви они били су на врат, на нос покупљени и скоро без икакве брдске опреме у брда бачени.

У Берлину мора да су се јако за Карпатски фронт били забринули, кад су не бирајући људе, онако од ока, где су кога нашли, на фронт брзо слали.

Недалеко од наше болнице немачки пијонери за један час подигли су телефонску централу за цео фронт, а мало даље четир бараке за исхрану и за муницију. С тиме, разуме се, није грађење код Немаца престало. Они су и даље увек нешто подизали, тако, да је после месец дана крај и около наше болнице читаво село било изграђено.

Поред сваке зграде, уређивала се одмах и башта. Истина, то није могла бити никаква права башта, јер је време по-одмакло било а и клима није била за башту повољна.

Али могла се, пред сваком баракком, лепо, да поткреше трава; могле су се да направе и правилне стазе, посуте са шљунком и да се поред њих подигну удобне куће испред сваког стана. Све су то Немци вешто и брзо урадили.

Наша болница била је на основу армијског наређења укључена у немачки корпус, јер Немци са собом нису донели своју болницу. Командант њихов лично нас је о томе обавестио.

Пред нашом болницом укрштало се неколико путева. Сви они водили су у различите крајеве. Сваки од њих да би се знало, куда тачно иде, био је са исписаном таблицом означен.

Уопште, гдегод се могло нешто корисно урадити, Немци су то одмах спровели. Тако да би наш извор, што више воде давао, каптирали су они и суседне изворе, па их заједно искоришћавали.

Серпентине, што су кроз шуму одале ка нама и ка нашој болници водиле, биле су преоправљене, тако да се по њима сигурно могло путовати.

Свакодневно морало је туда безброј кола, да прође, носећи горе у магацине што је за војску потребно било. Преко тих серпентина и наша болница имала је да шаље рањенике у варошицу Радна, што је скоро два дана хода од нас у долини била.

Од Радне, па све до наше болнице уз пут било је начичкано безброј барака. То је била позадина, што се бринула, да фронт на време добије своја следовања.

У тој позадини нашли су уточишта многи протекционаши, који за време целог рата нису видели, нити осетили тегобу или опасност рата. Њима је ту било топло. Они су кобојаги били у рату а у ствари, живели су ту као, да су код своје рођене куће били.

Неки су чак и своју породицу довели. А било је богме и таквих, који су под разним изговорима трговали и богатели се.

Летњу природну лепоту овога краја тешко је било речима описати. Зрак по себи овде је био увек чист.

Различито брдско биље зеленило се широм, на све стране и одисало неким опојним мирисом.

Ретко је била која стена да није обрасла травом или бар неким шипражјем.

Шуме уоколу биле су високе, на неким местима непроходне и пуне хлада.

Извора, муља и воде било је и сувише. Човек је морао јако пазити, да се пролазећи кроз густиш, не углиби где у благо.

У шумама непрестано се чула читава граја од птица и дивљих животиња. Особито су хитре веверице скакањем својим с једног дрвета на друго, биле љупке и златне.

Кукавица овде било је много.

Оне су својом монотоном кукњавом целу околину узнемиравали, наговештавајући – по народном веровању – неком несрећу а неком чак и смрт. У ствари оне су, ко и друге птице, на свој начин своју песму певале.

И ако је време парењу давно прошло, ипак су пред вече скривени инсекти једно дуго дозивали. По кадкад то њихово дозивање било је тако гласно, да се цео крај од њега орио. Летње ноћи биле су чаробне. Звезде и месец овде на висини изгледа, да су друкчије сијале него у дољи и равници. Њихово блештање и лелујање, овде се много јасније могло разазнати.

У тако једној благој ноћи августа 1916 године, ја и један Немац из Берлина по имену Франц Бихнер, по професији професор, седели смо на клупи испред наше болнице, разговарајући се скоро до пред саму зору.

Био је то необично научен и мудар човек али при томе ипак врло настран.

Глава му је била лепа, округла и сасвим челава. Очи кратковиде са јаким и великим наочарима.

Цео његов изглед био је доброћудан. А сваку реч, што је изговорио, пре тога је добро проверио.

У почетку причали смо о свему и свачему. Он је и у најмању ситуацију умео, да уплете по неку своју мисао.

Затим, кад смо се мало дубље у препирку упустили, он је као неки пророк почео да ми тумачи, како треба, да живимо.

Није паметно, што се свет толико много о будућности брине. Боље би било, да се више са садашњошћу бави.

Садашњост то је живот прави. Ко се ње одриче, одриче се самога живота. Али живот сам и го не вреди много. Њега треба што више искоришћавати. А то се може на два начина постићи: унутарњим усавршавањем самога себе или сталним примањем, било свесно, било несвесно, спољних утисака.

Штогод се више тако будемо вежбали, све ће нам јаснији бити смисао живота.

Али има времена, као што је данашње, кад се о томе не води много рачуна, кад је све испуњено неким великим и далеким жељама и кад се стално декламује, да је овај данашњи свет лош и да га из основе, ма и силом треба изменити.

Ништа није погрешније него то схватање.

Погледајте, само, шта ми Немци сада сањамо, да урадимо. Није нам доста, што смо скоро на свима пољима науке, вештине и привреде, узели узде у своје руке – то нам је све мало – него наговештавамо, да нам је жеља, да се са целим светом разрачунамо.

Шта ће из свега тога, да се изроди?

За дуго време ми ћемо морати да заборављамо садашњицу. Све ће нам жеље и мисли бити уперене на далеку и славну будућност.

А како ће она на крају изгледати?

Бог једини могао би на то, да даде одговор.

Једно је сигурно и жалосно, да ће наш народ због тих нездравих авантура много морати, да препати.

А читава једна генерација улудо ће се истрошити а неће постићи никакав успех.

Тако је говорио Немац Бихнер 1916 године, верујући чврсто, да су његове мисли биле здраве и паметне.

Наша болница пунила се полако. Мада није било никаквих заразних болести, ипак је број болесника из дана у дан растао. Већином то су биле старе болести, што су се услед ратних напора погоршале.

Са таквим болесницима није било тешко изаћи на крај. Они су били сретни и задовољни, ако су могли ма само неколико дана, да се у болници излеже и да се тако мало одморе.

Већина од њих за време боловања, гледала је, да се добро очисти и опере. А после махом сви су се онда вратили на фронт.

Рањеника скоро, да и није било.

Ипак ми нисмо седели скрштених руку. Увек се нашло неког за-
послења.

Један део момчади код трена свакодневно је силазио доле, да код нашег надлештва прими наша следовања; други део тимарио је коње и терао их на пашу.

Болничари опет морали су од јутра до мрака, да се са болесницима забављају и да пазе, да свугде буде реда и чистоће и то не само у болници, него у целом нашем насељу.

У главном све је ишло ко што треба, те се ни на што нисмо имали тужити.

У јесен 1916 год Др Кахан разболео се озбиљно и морао, да напусти нашу болницу. На место њега наименован сам ја као шеф болнице.

Да би наша болница у свако доба и у свакој прилици могла, да одговори својој сврси, затражио сам од команде, да нам пошаље бар још једног лекара.

И заиста после извесног времена придат нам је као помоћни лекар Др Хас, помађарен Шваба из Иђоша.

Он је по природи био флегма и закопчан и умео, да седи на две столице.

Али као лекар био је тачан и искусан. Са болесницима је знао лепо, да поступа али без много саучешћа у њиховом болу. И он као и Др Махмер добро су се са мном слагали и били ми свакад, кад је требало, у помоћи.

Поред свег тога, они су сасвим друге појмове, него ја, о свету имали. Васпитани по мађарским гимназијама и на универзитету у Пешти, они су као ренегати све одобравали, што је Мађарима по вољи било. У многим погледу, хтели су, да буду боље патриоте, него сами Мађари. С тога сам ја увек избегавао са њима препирку, кад је реч о политици била.

Др Махмер волео је лепу књижевност и знао на изуст многу мађарску песму. Туђу и страну књижевност није могао, ко што треба, да разуме. Њему је, изгледа, било доста што му је Мађарска књижевност давала.

Др Хас као практичан човек, слабо се бавио лепом књижевношћу. Али је зато медицинску науку вредно пратио.

Изненада, јављено нам је, да ће шеф врховне санитетске команде Др Мајевски, који је био у рангу генерала, кроз два дана посетити нашу болницу.

Одмах затим ја сам наредио, да се цео санитетски материјал преброји, да се болница, што боље очисти и опере, а болесници, којима болница није више потребна, евакуишу, било да се пошаљу натраг на фронт, било да се отправе у позадину а да се задрже само тежи болесници.

Др Мајевски био је висок, постарији господин. Црте на лицу му биле су чисто пољско-словенске. Поглед му је био благ а ход достојанствен.

Кад је у нашу болницу дошао, био је врло расположен. Са нама се скоро одмах спријатељио.

Он је како смо још пре о њему чули, са лекарима поступао другарски.

После краћег одмора, разгледао је све, што смо у болници имали и био потпуно са нама задовољан. Још нам је обећао, да ће наредити, да нам се неке ствари, што су пре кратког времена од црвеног крста стигле, пошаљу.

После свршене инспекције ушао је са мном у моју собицу.

Ту ми је много што шта о рату испричао, што ми дотле није било познато.

А откуд си ти родом? Уједампут, радознало, запитао ме је.
Из Мађарске, из Бач-Сентомаша. Да ли си Хрват или Србин?
Србин.

Сасвим тихо, осврћући се и лево и десно, рекао ми је он скоро нечујно „Нас Словене чека велика будућност”.

Не верујући самом себи, што сам од њега чуо, ја сам сав зачуђен, само гледао у њега.

Како то, да је један тако висок активни Аустријски војни лекар смео, да тако отворено мисли и говори!

Ипак то је била истина и јава.

Др Мајевски био је у души још увек Словен. Он је само од невоље, ко и сви остали Словени, Фрањи служио.

Ко обично текао је наш живот мирно и без потреса. По кад-кад само, ако нас је узнемирила по која изненадна вест, што се убрзо показала као лажна и измишљена: тако, да је рат при крају, да се у тајности воде преговори и томе слично.

Ја сам осим тих несигурних препричавања, тежио, да на основу стручних чињеница, дознам истину. А прилике су за то згодне биле.

Немачке телефонисте полагано приближиле су се к нама. Сваки час по неки од њих долазио је, да у болници потражи лека.

Ми смо их радо примали, јер су нам они у многим погледу, добро дошли.

Од њих смо из прве руке многу тајну могли сазнати.

Неки телефониста по имену Фриц, свако вече долазио је к мени лично, да ме понаособ обавести о догађајима, што су тога дана били у току. Од њега сам и стране новине добијао. Али ни из страних новина, нисам могао праву истину да дознам. И у њима све је било пропаганда и неизвесност.

Поред свег тога Фрицове посете добро су ми долазиле.

Он је био окретан и разуман Берлинац, а по професији изврстан фотограф. Берлин цео знао је уздуж и попреко.

По његовом причању ни у Берлину нису више руже цветале. Он је то, рођеним очима, пре два месеца, кад је на отпусту био, видео.

Огромна резерва материјала и исхране, што је у току година нагомилана била, полако се смањивала.

Због Антантине блокаде из Преко-океанских и Азијских земаља, није се могло ништа набавити. Тако, да је Немачка, сама себи остављена, морала да се једино на своје рођене изворе ослони. И не само то. Она је поред тога, знатан део од свега, што је имала, морала, да даде Аустро-Угарској војсци.

Као велик Немац и добар патриота Дриц је као мало дете кукао што му је домовина тако силно крвавила. Очи су му биле скоро увек пуне суза, кад је чуо, да су Немци негде имали неуспеха.

Као и мир и рат је имао своје посебне законе. У рату је човек много више него у миру био изложен свакојаким опасностима. С тога су се у рату много брже и чвршће стварала међу људима пријатељства, ако су се случајно на истом месту нашли.

Немачке телефонисте као и ми сами, то смо одмах уочили. И ако смо били различите народности са посебним својим жељама, ипак иста беда и невоља нас је изједначила.

Без икакве задње мисли, ми смо једно другом руке пружили и међусобно постали другари.

Све до доцкан у јесен, било је код нас лепо време. Хладноћа ипак, поглавито ноћу била је прилична, те смо услед тога морали се облачити топлије.

Али кад су јесење кише запуцале, да падају, онда су нам само зимске одеће добро дошле.

Цео предео био је од једампут влажан и у самој магли. А наш видокруг узан и неизвестан.

При таквом времену, сваком се кожа јежила. Когод се могао скрио се негде у заветрини.

Ја сам скоро цело пре подне у својој собици проводио. Ту сам са интендантом Енисом прегледао акта и рачуне. Лукави Јеврејин пробао је више пута да ми замаже очи. У два маха добро ми је подвалио.

Виша војна санитетска власт је наредила, да се од одређеног дана болесницима не сме издавати мармелада.

Интендант Енис и даље је, не казујући мени ништа, на супрот тој наредби, читаве три недеље доносио мармеладу.

Ја као шеф болнице, морао сам доцније из рођеног џепа као отште-ту, да платим држави око 400 круна.

Ако је неком случајно цркао коњ, кожа се морала одерати и предати надлежној установи.

Енис се ни тога није држао. Он је од два наша цркнута коња коже неком трговцу продао. А новац просто за себе задржао.

Накнадно ја сам морао, да платим и те две коже.

Кад би јесења киша престала, да пада и цео предео могао лепо, да се види, много је упала у очи разноликост боја у околној шуми. Зелена боја ипак је преовладала, јер је шума јелова и борова била. Али што се човек ниже ка долини спуштао, све је жућа и црвенија боја била.

Ту је цер, храст, буква и друго дрвеће расло. Њихово јесење лишће, пре него што је падало, из дана у дан мењало је своју боју. На крају расуто по земљи, попримило је земљину оловну боју. А кад би доцније иструло, помешало би се са земљиним глибом.

Напоследку задах од тог лишћа, сличног трулежу, осећао би се свагда по целој шуми, особито, ако је време влажно и топло.

По том меком и иструлом лишћу свакодневно лутао је апотекар Гинтер, ловeћи птице и ситну дивљач. Он је поред других пасија и страстан ловац био.

Мало који дан, да није донео, по неку ретку птицу или зверку. Више пута није чак ни знао, како се иста звала.

По кад-кад уз апотекара Гинтера ишао је у лов и Др Хас.

Али за чудо тада обично није лов био богат.

Изгледа, да је Др Хас био баксус, кад се о лову радило.

С тога је апотекар Гинтер највећма волео да сам иде у лов.

Немачки рад и дисциплина били су познати у целом свету. Али обоје у рату много су попустили.

Кад би неко од војника на допуст отишао, догађало се често пута да се натраг на фронт није вратио. Остао је негде у позадини или код куће био заборављен.

Тако је из дана у дан и код Немаца расла војска забушаната.

Да би томе злу на пут стао, командант Немачког корпуса Олфениус укинуо је допусте.

Ко је од војника случајно био изнурен и требао поштеде, тога је на неколко дана послао у нашу болницу на одмор.

Отуда је наша болница у последње време била препуна болесника.

На глас, да је наша болница препуна била, једног хладног дана, дошао нам је у походе, један млади немачки пастор.

Он је хтео, да се са болесницима састане и да их утеши. Колко му је то испало за руком, нисам био обавештен, али сам знао да Берлински радници нису били бог-зна како побожни.

Како било, да било, после његове придике, позвао сам га на закуску код мене у собу.

Био је то млад али способан немачки проповедник. Изгледало ми је, да је у све што је говорио, веровао.

У разговору више је волео да пита и да слуша, него, да се сам намеће.

После закуске хтео је одмах, да отпутује. Ја сам му саветовао, да нејде тако брзо ако му није била прека потреба. Хтео сам, да га још по нешто запитам.

Где је истина? Божја заповест гласи: не уби! а ми видимо, да се људска крв немилице све више и више лије.

Свака је власт од Бога, рекао је он, и ми смо дужни, да јој се покоравамо.

Власт је, што се рата тиче, била надлежна и због тога црква није могла, да јој се супротстави. Напротив, црква јој притекла у помоћ.

Тај практичан али недовољан одговор није ме изненадио.

Знао сам унапред, да ни пастор, ма како уман био, неће умети нешто друго и боље, да каже.

Непрестано са вихором више од недељу дана падао је снег. На неким местима било га је више човечје главе. Био је чврст и бео као млеко.

На његовој површини од циче зиме ухватила се дебела ледена кора. По њојзи се могло скоро ићи, толико је чврста и јака била.

А где је вихор јачи био, ту су читави брегови од снега настали. Кроз те снежне брегове морали су се пробушити тунели, да саобраћај не би застао.

Уопште и сви остали путеви морали су од снега бити раскрчени. Стотине и стотине пијонера радили су на томе.

Тек после извесног времена могло се сигурно и добро путовати. Полагано, па су кола замењена саоницама.

Мада је снег и даље падао, пут је стално од пијонера одржаван у реду.

Уоколо јеле и борови дубоко су погнули врхове своје, јер се снег на њима богато наслагао.

Потоци су били снегом закрчени и испод тешког покроба једва отицали.

А све живо у шуми наједанпут ућутало је. Где се скрио, од чега је живио толики шумски свет, бог би свети то само знао!

Услед зиме и хладноће начин живота у болници био је донекле измењен. Болесници нису могли ко пре шетати се по пољу. Сад су морали преко целог дана проводити унутра.

Да им време не би дуго било, набавили смо им карте, шах, по неку књигу и новине.

Разуме се, да без дувана нису смели остати. Чак по неки, који никад није пушио, почео је да пуши.

Срећа је била, да је болница богато са дуваном снабдевена била. Од јутра рано по групама разврстали би се играчи, па тако већи део дана провели у игри. А кад им се игра досадила, међусобно причали су ратне доживљаје. Тако уз буран смеј и згодне досетке пролазило је време.

Само у случају, кад су од куће писмо добили и својих се милих и драгих сетили, из њихових груди чуо би се дубок уздах и видело наборено чело.

Питање породице и куће, без обзира на народност, увек је било од великог значаја за војнике. Далеко од својих, они су стално у души о њима мислили и о њима бригу водили. Сањали су при томе о породичној срећи и једва чекали, да се рат сретно сврши а они здрави кући својој поврате.

То је и са нашим болесницима био случај.

Многи од њих, носио је у свом џепу породичне и децје слике и фотографије.

Кад-год би им тешко на срцу било, они би, погледавши слику своје породице, заборавили на тренутне невоље и ратне опасности. Чак су једни другима показивали је, да би једно друго што већма утешили.

Међу болесницима био је и један вајар, по имену Ханс. Од досаде он је почео од снега да прави фигуре. За час, па је направио богињу љубави, са свим онако, ко што су је Грци замишљали. Пред њом сваки од нас морао је да стане и да јој се диви, јер је она заиста савршено израђена била.

Од ње с обе стране, биле су направљене групе разних полуживотиња и полуљуди. То су заправо били чувари њене невиности.

Сирома Ханс, он је морао ма и у снегу да изрази своје унутарње осећаје. Природа га је гонила, да то учини а он јој се бесвесно покорио и у неколико фигура испољио мисао, што га је у том часу мучила. Да је имао длете и камен, он би то исто урадио али са више муке и можда у нешто измењеном облику.

Осванула је и 1917 година. Хладноћа је овде горе необично оштра била. Ценила се, да је 35–40 степени испод нуле била.

Болесници у великом се броју јављали. Већином са смрзнутим ушима, рукама и ногама.

Немачка а и наша војничка одећа и обућа није била за тако оштру зиму довољна. А бунди и кожуха опет није било, само страже што су нешто имале.

Услед те незапамћене зиме, код нас у болници стално је ватра горела а чај се у два велика котла кувао.

Когод је од војника поред болнице прошао, добио је чаја, колко је хтео а ако је гладан био и парче хлеба.

Небо је већином ведро и високо, сунце зубато, а ветар до зла бога оштар био.

На фронту све је било од снега затрпано и мирно. Људи сви у земунцима као да су мртвим сном спавали, нису се могли видети.

Ни пуцњаве, ни окршаја није било као да је неко обострано примирје склопљено. Уопште цео фронт у Карпатима био је у то време замрзнут.

Ноћи су биле махом, јасне, видне и неком тајанственошћу обвијене, тако да се човек плашио ако је сам негде био.

Неким нашим стражама чак су се на стражи причинила нека неодређена привиђења.

Услед оштре зиме и тешког умора сигурно су код плашљивијих стражара наступиле те чудне халуцинације.

И ако је зима тешка била, ипак се морало живети. Ми смо и у болници и у стану стално дрва ложили и ни ноћу нисмо дали, да се ватра угаси.

На поље смо ишли, само да се освежимо.

Ако је који дан и био топлији, већ сутра дан смо могли очекивати хладнији талас. Тако је то наизменце текло: топлије – хладније; хладније – топлије.

Једног таквог, хладног дана дошао нам је у походе командант немачког корпуса по имену Олфениус.

Био је то висок, коштуњав и окретан човек. Очи су му биле скоро плаве, коса кратка, проседа, црте на лицу правилне. Говорио је јасно и отсечно.

Ја сам га дочекао пред болницом, износећи му број и прираду оболелих војника.

После тога обоје смо ушли у болницу, где су Др Махмер и Др Хас вредно болеснике прегледали.

Разговарајући са сваким појединим војником, он је као искусан командант, могао лако, да оцени, колко је наша болница учинила добра његовим војницима.

После свршене инспекције позвао сам га у моју собицу. Ту сам му на дугачко и на широко изложио стање здравља немачког корпуса.

На срећу никакве заразне болести није било. Већина је од прехладе и од умора патила, те чим зима буде попустила, нестаће и тога. Како је време ручку ту већ било, замолио сам га, да са нама руча.

Он је пристао на то, али је више волео, да нас двоје засебно ручамо. То је опет врло лако било.

Официрска кухиња била је на средини између моје собице и собе мојих колега. Из ње се могло износити јело у оба правца.

Одмах сам наредио куварима, да у мојој собици поставе за двоје.

Ручак је био команданту Олфениусу по вољи. Супа од парадајса, гулаш, кога је кувар Ковач умео мајсторски, да спреми, на брзу руку испечене палачинке.

После тога изврсно вино са Малте, што смо од Малтезерског реда преко црвеног крста добили. На крају осушено јужно воће и добра црна кафа.

Командант Олфениус за цело то време био је тужан, скоро меланхоличан.

Услед тога ја сам морао јако пазити, да му не повредим живце.

На сваки његов миг и покрет ја сам одговарао, што брижљивије, чак по некад и против свога убеђења.

Уједампут, са сузама у очима, почео је, да ми отвара и срце и душу своју.

Упамти добро, ми смо врло близу, да изгубимо рат. Не можемо, ма шта чинили, са Енглеском и са Америком изићи на крај.

Ја сам две године дана пробавио на Западном фронту. Тамо је стално прави пакао био. Руски фронт је ситна сиграчка према њему.

Видиш, то суво јужно воће и слатку мармеладу од њега, добија Енглеско-американски војник. А наш или ништа од тога или худу мармеладу од сточне репе.

Ту лежи зец. Економски они ће нас дотући.

Ја баш волим жарко своју жену, прву певачицу у Берлинској опери али још више моју отаџбину. У случају, да је видим изгубљену или посрамљену, онда на што ми је мој цео живот!

После тога опет бризнуо је у плач. Ја сам га, колко сам могао, тешио. Али све то није много помогло. Он је и даље кукао.

Напоследку он се сам од себе смирио.

А кад је сасвим к себи дошао, замолио ме је, да ником ништа не говорим о тој његовој тужној исповести.

Аустроугарски генерали, знао сам, да су одавно изгубили веру и наду али да су горди немачки генерали посумњали у своју снагу, нисам веровао.

Кад је фебруара 1917 године у Русији букнула револуција и Руски цар био свргнут с престола, а код Руса отпочела пропаганда у корист мира, од наше стране припремала се велика офанзива.

У том подухвату главну улогу требао је, да одигра немачки корпус.

Ради тога од времена на време на нашем фронту чули су се топовски плутони а што ближе офанзиви све многобројнији. Пред саму офанзиву грмело је и пуцало као, да се небо отворило.

Око три сата после подне на наше велико чуђење, скоро пред нашом болницом, зачуо се глас војничке трубе. А одмах затим малте не у галопу појавио се сам цар Вилхелм са његовом великом свитом. Око двадесетак корачаји испред свите он је гордо на свом бесном белцу пројурio крај нас.

Његова свита: царска гарда, уланери, хусари, пратила га је узастопце.

И ако се над нашом болницом вила застава са црвеним крстом, није цар Вилхелм на њу обратио пажњу, као да га се његови болесници и рањеници ништа нису тицали.

После четврт сата опет зачула се труба. Цар Карло са његовом много мањом свитом појавио се пред нама. Кад је видео црвен крст, он је застао пред болницом, распитујући, колко и каквих рањеника у њојзи имаде.

На мој одговор, да их само неколико лако-рањених имаде, наредио је своје ађутанту, да болници даде неколико кутија дворских цигара.

После тога подбо је коња и салутирајући одјурio к фронту.

И ако је Руска војска услед жестоке пропаганде узнемирена и колебљива била, ипак наша офанзива овога пута није успела.

Цар Вилхелм и цар Карло после краћег времена вратили су се на траг с потпуно празних руку. Њихови војници, на њихову очиглед нису умели или нису хтели, да иду у сигурну смрт.

Позната је ствар, да се у рату крију шпијуни, који на све мотре, шта се на фронту и у позадини догађа.

Свака и најмања ситница уме за њих, да буде од велике вредности.

Они се вешто, под разним изговорима, мешају са свим члановима војске и сасвим им је свеједно био то генерал или прост војник, само ако од њега могу нешто, да докуче.

Они су махом јако слаткоречиви и у највећој мери авантуристе. Не презају ни од какве опасности, чак их ни смрт не плаши.

Већина од њих су плаћенији али има међу њима и таквих, који за љубав славе тај занат терају.

Цича зима још је у Карпатима беснила, кад се једне ноћи пред болницом појавио један пар коњаника. Један од њих био је виши официр а други једна отмена дама, сва увијена у бунду.

Одмах су позвали дежурног војника.

Где је шеф болнице? Да се сместа пробуди и к мени јави, заповедао је официр.

На брзу руку устао сам и упутио се у болницу.

– Имали код вас топле собе за преноћиште?

– Има.

Е онда, одведи ову даму тамо. Пази – на твоју одговорност – да јој се никаква незгода не догоди. Она ће у вашој болници као сестра неко време остати.

Кад је свој шињел мало отворио, видео сам, да је по чину био генерал и да му је јако стало, да се дама код нас, што удобније смести.

Пољубивши дамину десну руку, која је сва од брилијантских прстења бљештала, сео је на коња, салутирајући мени и удаљио се натраг, од куда је и дошао.

После тога одвео сам непознату даму у моју собицу, извињавајући се, да боље одаје и боље постеље немамо.

На што је она скидајући скупоцену бунду са себе, рекла, да је не обично задовољна, што сам јој одмах тако усрдно изашао на сусрет.

Била је то у правом смислу лепотица. Могла је имати око 25 година. Све на њојзи било је у складу и говорило, да је умела, да негује лепоту.

Коса јој је била смеђа, бујна и природно коврцава, очи велике са дугим трепавицама и танким обрвама. Лице румено, нос скоро грчки, уста мала румена.

Груди лепо развијене, тело витко, а ход лак.

Била је осим тога необичне ћуди. Смејала се као мало дете.

После матуре, похађала је универзитет. Знала перфектно неколико језика.

Уопште била је умна и врло солидно образована.

Али, на жалост, волела је авантуре и бохемски живот.

Отац јој је био славан професор, а мајка мистично – побожна.

У овом рату одала се из пасије шпијунажи. У чију је корист она то радила, из њених речи тешко се могло сазнати.

Ипак изгледа, да је Русима наклоњена била а да је Немце само за нос вукла.

Са нама свима у болници била је јако љубазна. Умела је сваком лепу реч, да каже.

С тога смо је сви жалили, кад је једнога дана по вишој некој заповести, морала од нас да отиде.

Куд је отишла, шта је с њоме даље било, нико од нас није могао тачно, да дозна. Али по свему изгледа, да је на послетку на преваран начин преко нашег фронта прешла Русима.

Руси су и поред њихове унутарње невоље у 1917 години на нашем фронту, давали отпора. Огромна њихова војска била је још увек у стању, да не да, да непријатељ олако и без крви постигне велике успехе.

Аустро-угарска војска опет није била расположена, да себе много жртвује, па је услед тога на нашем фронту задуго све остало по старом. А и Немачки Карпатски кор, чији су војници махом старија годишта била, нису радо ударали главом о зид. Они би можда озбиљно загазили у борбу, кад би наша артиљерија у стању била, да ућутка руске топове.

Међутим, руска артиљерија није се дала тако лако поништити. Напротив руска Артиљерија била је и даље страх за нашу војску.

У немогућности, да се у Карпатима изведе какав већи подухват и с наше и с руске стране покушавани су на појединим отсецима, мања или већа чаркања.

При томе се слабо рачунало на замашнији успех.

На сасвим другом, Западном фронту, требала је, да падне главна одлука.

Источни фронт уједампут постао је споредан фронт. Њему се није више придавала велика важност.

Главно је било, да је фронт постојао, без обзира у каквом се стању налазио. И ми и Руси могли смо без много муке, да се на њему одржимо.

Керенски и његова влада немајући довољно снаге и ауторитета, улудо је требала, да источни фронт оживи.

Мужик руски није хтео више да се бори. Бацао је и кад је требало и кад није требало оружје.

Читаве поворке напуштале су фронт, жедне земље, што им је обећана била.

Само најупорнији остали су и даље на фронту. С њима су руски генерали, хтели да спасу, што се још спасти могло.

Али ток историје сасвим је другу судбу доделио Русији.

Пролеће 1917 године у Карпатима било је јединствено. Све, што је за време дуге и оштре зиме замрзло, васкрсло је наново. Шуме и поља обновила су се а бујан живот у њима прострујао.

Како је тада у болници мало посла било, за разоноду имали смо доста времена. Сваки од нас могао је своје слободно време по вољи, да проведе. Ја лично, најмање сам могао, то да чиним, јер као шеф болнице био сам за сваку ситницу одговоран.

Ипак и мени остајало је по некад слободног времена.

Ту сам онда или понешто читао, или гледао, да се са болничарима, са момчадима од трена, са телефонистима и са болесницима позабавим.

Многи од њих имао је, да ми нешто добро каже. Ја сам све то забележио, па ћу сад, да објавим.

И телефониста из околине Берлина није био много говорљив. Али кад је нешто казао, веровао је, да је то тако. Био је мало-грађанин и имао мало имањце.

Његове мисли и његове жеље биле су врло скромне. Мир и задовољство код куће ценио је као највећу срећу. Све друго за њега било је споредно.

Јако је желео, да му деца буду и боља и ученија од њега.

Од младости, он је са својом женом само радио и штедио. С тога је рођену муку и рођени зној највише поштовао.

Државу је сматрао као мајку, која треба, да води бригу и да штити грађане, а порезу као откуп за ту њену бригу и њено добротинство.

Мешање државе у приватне послове и ограничење личне слободе, није одобравао.

Политиком није се бавио. Чак ни на државне изборе није ишао. Био је потпуно повучен и гледао само свога посла.

И телефониста био је фабрички радник. И ако је био постарији, ипак је стално био у покрету. Он је од младости учествовао у радничким покретима.

Неколико пута био је због политике и затваран.

Ипак дисци[пли]нован члан радничке партије никад није био. Већма је волео, да на своју руку живи.

Није се никад женио, није ништа, осим голих руку, имао. Био је задовољан, кад је посла и добру надницу имао, од које могао живети. О неким другим, вишим жељама, није сањао.

III телефониста био је образован фабрички радник. Познавао је подробно социјалистичку науку и веровао, да је само у социјализму спас човечанства.

Крајњи циљ и облик друштвеног развитка није умео да одгонета. А ако је ипак покушао, да изложи, било је то доста конфузно и недоследно. Код њега је више срце него ум радио.

У главном био је добра душа и желео свету добро. И ако је био социјалиста, нагињао је мистицизму и био на свој начин побожан.

IV телефониста, био је по професији поштар. Волео је, да се прави важан и да друге исправља и подучава.

Био је велико-немац и желео да Немачка завлада Европом а после и са целим светом.

Стога сваки неуспех у данашњем рату, јако га је болео.

Срећа само, што је сам себе умео, да вара и да верује у лажне, ратне извештаје, друкчије би, да је знао истину, пореметио памећу.

С њим се разумно уопште није дало разговарати. Само, ако му је човек у свему знао повлађивати, могао је с њиме, да изађе на крај.

V Телефониста није марио много да се разговара. Много више је волео, да сам нешто премишља.

Ако га је неко случајно из тих његових сањарија пробудио, био је зловољан.

Њега је, изгледа, највише занимало, што смо се ми уопште родили. Та га је мисао, како је он сам рекао, стално мучила. Поред свег тога, није он пао у верску манију. Више је тежио, да на сократски начин ту загонетку реши.

И ако није био ограничен, његов ум ипак није био дорастао за тако тешке проблеме. Он је више по површини чепркао, остављајући суштину ствари, недирнуту.

VI Телефониста био је прави весељак и богодани шаљивчина. Није било мисли или ствари, коју он није умео, да изврне.

Гдегод се он појавио, било је смеја и радости. За бол и очајање није он уопште знао. Пред његовим очима све је било ружичасто и добро. Чак и смрт је умео вешто, да прикаже, тврдећи, да је слатко умрети.

Циљ његовог причања био је увек, да охрабри клонуле и да разведри тужне и невољне.

Био је сретан, кад је могао то да постигне.

VII телефониста имао је чудне навике. Он је силом хтео, да се прикаже бољи, него што је био.

Као мало-грађанин патио је од уображености, да му је судба доделила, да се полагао узпужа у виши друштвени сталеж, па је смисао живота у том правцу тражио. Све, што су виши друштвени слојеви радили, било је за њега узор и поука.

Разуме се, да то његово уображено држање није одговарало стварности. Услед тога он је стално био исмеван, чак и од своје рођене околине.

Поред свег тога, он је сиромаша и даље ударао главом о зид и чврсто веровао у своју звезду.

VIII Телефониста. Све што се могло опипати и видети, било је за њега од вредности. Он то није из књига црпио, њега је то живот научио.

Слушајући његове исповести, видело се, да је он у младости био на сити и на решету и да се упркос томе ипак морално добро одржао.

Његов живот био је пун искуства и вере. Ако је по кад-кад и поклизнуо, било је то краткога века и од споредне вредности. Чак и из највеће кризе, он је умео, да се неокаљан извуче.

О рату није много премишљао. Како испадне, да испадне, он ће и даље остати као и пре, што је био.

IX Телефониста волео је да ми прича о Берлину и о његовом ноћном животу. Тамо је он много пута правио свакојак авантуре. Не да је крао, али је волео, да се дружи са бескућницима. Знао је изврсно њихов немушти језик и био с њима уплетен у разне њихове невоље и афере.

Живео је више од памети него од рада.

Становао је зими код својих пријатеља, а лети, ма где у пољу.

Кад је новца имао, разбацивао га је немилице, а сутра дан опет гладовао.

Уопште штогод је предузимао било је неразумно.

X Телефониста био је вешт цртач и знао за час, да направи карикатуре. Он је стално, чак за време службе, по столовима своје замисли остваривао.

Било је ту свега и свачега. Највише је портрете правио.

Ако није потребна средства имао, он је макар по прашини са прутећем разне фигуре шарао.

Природна лепота Карпата силно га је узбудила. Његове зенице биле су услед тога стално раширене и тежиле, да што више спољњих утисака у себе упију.

Изгледа, да је с тиме хтео, да све боје и облике Карпата, што јасније и потпуније уочи.

И ако су болничари скоро све сами Саси, били једно другом слични, ипак је и међу њима било разлике.

I Болничар био је нешто ограничен и услед тога неспретно обављао своју дужност. Али за грубљи посао, да пере и риба патос, да носи дрва и друго, био је као наручен. То је са неком нарочитом радосћу чинио.

Његово порекло било је чудновато. Генерацијама женили су се и удавали међусобно његови најближи рођаци.

Због тога се он сад морао, да пати и да се тешко у животу сналази.

Греси ближих и даљих предака, љуто су се њему осветили.

II Болничар, био је за болничара као створен. Имао је меко срце и вршио савесно своју дужност.

Кадгод је требало какав тежи посао извршити, он је био ту и без позива и без опомене урадио, све што му се налагало.

Није пазио, да ли је дан или ноћ била, увек је био спреман и готов.

Сваки посао, што је предузимао, ишао му је од руке, јер је од природе способан и вешт био.

У поуке, што је као болничар из хигијене научио, веровао је. Предрасуде и бабске врачарије је јавно осуђивао.

III Болничар био је по мало и надрилекар. У свом селу намештао је поремећене зглобове и скрхане кости и давао савет болесницима. У последње време ишао је чак у села, где није било лекара и лечио болеснике.

Без рецепта набављао је лекове. Код једног истог апотекара, који му је скупо све то рачунао.

У болници он је пазио, да болесници уредно и на време узимају лекове и да се наређења лекара тачно извршују. При томе је гледао, да што више медицинских тајни ухвати, да би доцније, кад буде кући отишао, могао у пракси то знаће, да искористи.

По срцу није био рђав. Штета само, што је свагда прво на себе мислио и у свакој прилици остао обичан трговац.

IV Болничар био је јако бојажљив као да се и своје сенке бојао.

Радио је вредно, без обзира какав је то посао био. Болеснике је чувао и пазио, као да су му рођена браћа били.

За цело време није ником злу реч изустио. Биготан није био, али је веровао у бога и осуђивао лицемерство.

Код куће је био сталан члан црвеног крста и свих могућих добротворних друштава.

V Болничар ни мало није био за болничара. Свака његова мисао била је настрана и садистичка. Отуд је он у јаукању и у болу рањеника уживао.

Штогод је рањеник више кукао, више га је патио, одвијајући му ране грубо и без сажаљења.

Крв људска изгледа, да га је јако узбуђивала.

Ја сам га добро мотрио и колегама препоручио, да добро припазе на њега.

Напослетку, ипак морао сам из болнице да га отпустим, јер је почео и друге прљаве ствари, да шири и узвађа међу болесницима.

У ствари био је хомосексуалац и садиста.

VI Болничар био је најмлађи од свију. Он је као неки курир свакодневно односио и доносио пошту и кад је требало нешто брзо у болници извршити, свесрдно је помагао.

Није се ко други младићи бојао посла. Напротив, увек је тражио, да буде запослен.

Ако није у болници било посла, он је онда у кухињи помагао куварима.

Ту би се онда слободно испричао и унео више живота, јер је он увек жив и весео био.

VII Болничар био је свагда озбиљан и гледао, да поверен посао, што боље изврши.

С тога је он згодан био, да при раду пази на друге и да их шта више потстиче и бодри, да би успех био што сигурнији.

Кад је требало гдегод даље од болнице увести привремено превијалиште, он је као наручен био да тамо вођство у своје руке узме.

Његов је добар обичај био, да је све што је преко дана урадио, на дугачко и забележио. Тако смо од њега имали тачне извештаје свагда.

VIII Болничар вршио је своју дужност час вредно а час опет немарно.

Нешто неодређено скривало се у његовој души. Можда бол, можда туга за кућом и за породицом а можда поред тога и нешто загонетно у његовом карактеру.

Ја сам га чешће посматрао, кад је био у послу.

Све што је радио било је више механички и бесвесно. На махове је добро радио, да после краћег времена изгуби присуство духа.

Намера му обично није била рђава, али он није имао воље, да ствар, кад је добро почео, да је добро и доврши.

IX Болничар и ако је духовно био слаб, ипак му је срце било чисто.

Он је увек више давао, него што се од њега захтевало.

Болеснике и рањенике пазио је као своју зеницу.

Поносио се, што је на руци носио белу пантљику са црвеним крстом.

Сваку санитарску службу вршио је добро, али му је увек требала туђа помоћ и туђа рука, да га води. Сам је био беспомоћан и тешко се сналазио.

X Болничар водио је рачуна о списку и о податцима наших болесника. Бог-зна како није био вешт али без њега нисмо могли бити. Особито, откако су више санитарске власти за сваку ситницу опширне извештаје тражиле. Његови списи требали су да буду подлога тих извештаја.

Ако је он те списе нетачно водио, онда су и извештаји били нејасни и крњи.

С тога се, пре него што су извештају били готови, морало још те како отворити очи и пазити, да грешке буду или исправљене или што мање.

Осим списа, водио је он бригу и о исхрани болесника. У том погледу, никада нисмо приметили, да је ико ускраћен био, јер је он не само строг, него и правичан био.

Момчад код трена били су већином сељаци из Румунских села.

Разлике међу њима скоро није било. Сви су они једнаку сељачку душу имали. Разлику између добра и зла нису они увек хтели, да признају. Што је њима годило, изгледа, да су за добро држали.

Пасија им је била, ако су могли једно другом, да подвале или једно друго да поткраду.

Крали су обично зоб и сено за коње. Коње су волели као неко драгоцено благо.

Једном приликом, кад су од глади и од зиме цркла два коња, као мала деца плакали су сви од реда. Јаме, где су коње затрпали, обележили су лепо истесаним, повисоким стубом, на чијем је врху била изрезана коњска глава. Чак су на хумку посули различито пољско цвеће.

Покретачи њихових жеља били су понајвише најпримитивнији инстинкти.

Без много размишљања чинили су они како добра, тако и зла дела. У оба случаја, њих грижа савести није мучила. Тако, ако је требало понети заморену мајку избеглицу са маленом дечицом, радо су се одазивали; исто тако ако се могла уз пут поробити каква јеврејска радња и то су од срца урадили. Ништа их се није тицало, ако су због тога доцније многа срца закукала и многа суза пролила.

Свршивши такав посао, они су били задовољни, јер су им жеље биле испуњене. А то је њима било главно.

Ништа теже није, него ући у душу болесног човека. Ко то уме вешто да изведе, добар је психолог.

Већина лекара свакодневно то покушава. На жалост ни њима не испада увек за руком, да ухвате истину.

Кад је какво органско обољење ту, боже помози, лакше се долази до сазнања и до циља. Али ако је душевни и живчани систем поремећен, онда су само богодани лекари у стању, да наслуте поремећај.

Од како је света био је човек човеку тајна, тим је више болестан човек загонетка здравом човеку.

Болесне жеље и болесне мисли сасвим су од другог кова од здравих жеља и здравих мисли. Њих не рађа здраво тело и здрав дух него бол и патња. У болесном човеку срце друкчије бије, плућа друкчије дишу, уопште цео организам друкчије се понаша.

С тога са болесником, па још са тешким, потребан је сасвим други начин опхођења него са здравим.

Кроз нашу болницу у 1917 години прошло је око 400 болесника, махом Немаца из Немачке. Сви су они патили, како који, од најразличитијих болести. Неке од њих, забележио сам посебно.

I Болесник имао је буљаве очи, немирно срце и обилан зној. Из дана у дан слабио је и мршавио.

Шта се то у његовом организму догађало?

Услед неке оболеле жлезде, рад тела му повећан је неколико пута. Он се сам од себе трошио, јер су му и телесне и душевне снаге сваког часа опадале.

То је, разуме се, много утицало и на душу његову.

И ако је по природи био нервозан, у последње време бивао је све више и више апатичан. Чак ни о својим најмилијим није хтео да говори.

Добивши писмо од куће, он га је тек трећи или четврти дан отворио. Па и онда није га наједампут прочитао, него у три-четир маха.

На моје питање, како му је, одговарао би, после дужег устезања, да му је добро ал да би већма волео, да му се откуд лепа смрт јавила.

Био је у стању, да по цео дан не устаје из постеље, изговарајући се, да му је тако боље.

И ако заиста болестан, није његова болест била безнадежна и смртоносна. Али она као таква није се могла на фронту и у Карпатима лечити, него негде дубоко у позадини и где барут није смрдио.

II Болесник, ни после свестраног прегледа, никаква органска мана, није се код њега могла пронаћи.

Важио је као здрав а у ствари је био болестан. Истина његово тело било је свеже али дух у њему није био у равнотежен. Услед тога његов карактер постао је лабав и несигуран.

Он је по некад и по дану могао, да сања и да види неке сенке и утвари, што обичним смртнима није било могуће.

Уопште цео његов живот био је тајанствен и пун чаролија. Живио је више у бајкама и по неким магловитим пределима.

Стварност није могао, да схвати. И код своје рођене куће није умео, да се снађе. Његова жена изгледа, да га је увек морала да води. А он опет био је под њеном папучом.

III Болесник сумњао је у све што се око њега догађало. Чак ни време није увек хтео да распозна. Сасвим му је свеједно било, дал је јутро, подне или вече било.

Кад је на фронт пре годину дана дошао, био је у бољем и здравијем стању. Али откако је чуо грмљавину топова, био је на опасној стражи, видео из близу хитре Черкезе, пао је у очајање.

Разуме се, такав војник није био за фронт. Он је у стању био, да својим држањем, својом кукњавом обесхрабри, све око себе.

Ни за болницу није био подесан. Његово дивље зверање на стране, плашило је друге болеснике.

Због тога је одмах четврти дан послат даље у позадину.

IV Болесник био је чудан болесник. Он управо и није био болестан. Он је по-што, по-то хтео, да се извуче са фронта, правећи се да је тешко оболео.

Кад су га у болницу донели, он је покушао, симулирајући падавичара, да се кочи, да шкрипи зубима, и да преврће очима.

Ја сам га ипак пустио, да се неко време у болници одмори. Већ сутра дан признао је мени, измеђ четир ока, свој грех, изговарајући се, да му је на фронту дозлогрдило.

Хтео је, ма на који начин, да се дочепа позадине или чак да се врати кући у Немачку.

V Болесник био је тежак болесник. Цела његова плућна марамница била је у запаљењу. Грозница га је свакодневно тресла.

Лице му је било час бледо као крпа а час зајапурено и црвено. Кашаљ га је и то суви много мучио. Осим тога јаке протисли је имао.

Кад му је доцније лакше било, волео је, да се нашали. Уопште ни у најтежим часовима није очајавао.

Био је песничке душе, певао лако. За час, па је песма испевана била.

Песме су му биле ведре и пуне осећаја. Највише је природу и њене лепоте опевао и идилу славио.

VI Болесник био је музикант и по мало композитор. У болницу је дошао са затеченим ногама, што су му зимус прозевле биле.

У његовом пртљагу, осим других ствари, била је и једна врло скупоцена хармоника.

Кад се мало опоравио, почео је, да изводи све могуће Берлинске шлагере и то тако фино и савршено, да му се свако морао дивити.

Музика, та јединствена и опојна вештина, што је и срце и душу за час умела да потресе, била му је урођена. С њом се он титрао, како му је воља била.

Час као да је неко од туге плакао, били су јој жалосни звуци, час опет весели, као да се сам рај пред нашим очима отварао.

Болесници сви од реда, са сузним очима, нетремице су слушали милогласне мелодије.

Све скупоцене дроге и медецине нису биле у стању, да у такој мери и тако брзо промену жалосну ћуд болнице. Наједампут све је постало весело. Чак на лицима тешких болесника, кад је хармоника засвирала, примећивао се топао осмејак.

VII Болесник дошао је у болницу у доста рђавом стању. Оштра Карпатска клима, изгледа, није му годила. Његов организам врло слабе грађе није је подносио. По занимању био је позоришни критичар и подробно познавао светску књижевност.

Највише је бакћао око Шекспира и око Гетеа, управо око Хамлета и око Фауста.

И ако је био Немац, више је ценио Хамлета. Хамлет је, по њему, и по форми и по садржини, најсавременије људско дело.

Вредности, што је Хамлет установио, биле су чисто духовне. Све друге вредности било вредности хармоније (Гете), било вредности моћи (Ниче), он је својим генијем оборио.

Веровао је, да је све земаљско пролазно, а да је једино дух стваралачки и вечит.

VIII болесник био је хемичар. У једном окованом сандучету носио је пуно флашица са различитим реагенцијама и увек нешто мешао у стакленим епруветама.

Њега, изгледа, ништа друго осим хемије није занимало.

Кад му је случајно испало за руком, да по неки задатак добро реши, он је био од радости скоро изван себе, сматрајући себе за великог проналазача.

Уопште он је сањао, да ће једнога дана путем хемијских експеримената пронаћи нове, нечувене истине.

У потаји пак, он је уображавао као и све алхемисте, да ће на крају, да измућка злато и друге племените метале.

Та „фикса идеја” гонила га је и дању и ноћу.

IX болесник био је сав у очајању, што је рат тако дуго трајао, желећи, да се што пре сврши, да би већ једном могао своју драгу вереницу привести олтару.

У срцу се бојао, да у његовом отсуству, неко други не придобије њену душу – постао је болесно љубоморан.

Услед тога имао је као неке нападе – неку врсту притрусе – и у последње време јако опао.

Пред његовим очима стално је лебдела слика његове драге, чак у сну он је пружао руке, да је загрли.

И ако су га због тога други болесници корели, он је и даље правио сличне глупости. Гласно је дозивао и као, да је сам у болници био, заклињао се, да ће јој остати вечно веран.

Та младалачка болест и ако на први поглед лака, била је по својој природи тешка.

Али ипак њојзи је било лека: таквог болесника, није било саветно држати дуже време по болницама, него дати му дужни одмор, да се код куће и у загрљају драге смири.

X Болесник имао је од времена на време чудне мисли и навике. Тада би уобразио, да у његовом организму, осим његовог ја, имаде још неко страно биће.

Иначе кад би те страшне мисли исчезле, био је сасвим трезвен и при себи.

По занимању био је глумац.

Увек, кад год би нешто лепо и изванредно хтео, да нагласи, почео је узвишеним гласом, да декламује.

У крви му је била глума. Умео је вешто, да се и у најтежим улогама снађе.

Кад би добре воље био, приказао би нам по коју тежу сцену – махом монологе. Ту је био ненадмашим.

Ако је требало, да јунак комада плаче, да куне, да се свети, он је искрено све то чинио, као да га се лично тицало.

Сав предат игри, осећао је радост и смисао живота. Био је и душом и телом прави уметник.

XI болесник био је по природи врло сталожен. Сваку мисао, што је изрекао и по форми и по садржају, била је на свом месту.

Његова најомиљенија тема била је светска политика. Он без политике није могао, да замисли живот. Политика, по њему, била је и остаје, једини покретач свију светских догађаја.

Само политика не сме, да се схвати уско и буквално. Њену суштину и филозофију само вештак – политичар може, да сазна и оцени.

Највећи и најплеменитији умови, кад је потребно било, били су вође народне. То су били богодани духови, који су унапред предвиђали догађаје и чували народе од пропасти и робовања.

Слобода, о којој се толико сања, била је њима увек као највећа светиња. У име њено позивали су они народе, да се боре, да се пате и да на крају победе а после победе, да је чувају као очи у глави.

Слобода и то слобода у свим правцима, била је правим и великим политичким вођама, идеал и звезда водиља.

На жалост ситне и мале душе много пута злоупотребиле су је и под њеним именом и њеним плаштом починиле крволочна безакоња.

XII Болесник нит је био болестан, нит потпуно здрав. У болницу је дошао, да се мало одмори. Истина, он ни на фронту није бог-зна како био запослен.

По занимању био је активан официр. Ипак му је барут смрдео, више би волео, да је негде у Берлину код своје пријатељице на журу био. Кукао је, како је тешко у рату проводити дане и да је једва чекао, да се рат сврши.

Видело се, да му рат није занимао душу. Као активни официр, требао је сад или никад, да се покаже јунак.

Он је од рата бегao као ђаво од крста. Ни на крај памети му није било, да се бори и да се жртвује.

Једном приликом ми је рекао кад официр не може, да постане Наполеон, онда боље, да га нема. Безимени јунак гори је од просјака.

XIII Болесник имао је поглед као да је с њиме хтео, да застраши цео свет. Вазда је нешто кроз зубе мумлао, вештачки кашљуцао и пред собом пљуцао.

Био је до сржи нервозан и увек зле воље. Иза фронта вршио је обавештајну службу.

Свакога, кога би срео или погледао, држао је за рђавог човека. Полицијска служба толико га је подивљала, да је био у стању, да и своје најрођеније злоставља. Друштво није тражио, нити га је трпио. Ако би се само три човека нашла заједно, па још у веселом расположењу, одмах би посумњао у њихову исправност. Навика му је била, да иза заседе вреба и да верује у завере.

Човека ко скота треба укротити, тек онда је он послушан. Пустити га, да слободно дише, био би неопростиви грех. Тако је мислио и осећао он, кад је у најбољем расположењу био. А кад би се случајно на нешто наљутио, онда му у мржњи није било равнога. Да му је тога тренутка довољне снаге било, ваљда би цео свет у прах сатро.

XIV болесник био је земљорадник из околине Берлина. Имао је мало имањце, које је умео до крајности, да искористи.

Краве су му велику корист доносиле: млеко, сир, кајмак свакодневно је продавао; осим тога и поврће, особито рано у пролеће, јер је он и зимску башту имао.

Радио је и он и жена и дању и ноћу. У последње време и деца су га могла, да испомогну.

Његове мисли за време целог рата биле су око његовог домазлука и око његове куће забављене и око његове куће забављене.

Кад-год је могао, он је са фронта писао, дајући своме друштву савета и поуке, како да се код куће управљају. Какво семе, да изаберу, где што да посеју, како краве да негују, све је то потанко у његовим писмица стајало.

По том његовом налогу, имали су код куће само, да се владају и свака ствар је морала, да испадне ко што треба.

Без тога његовог савета тешко, да би се његова жена и деца умела снаћи.

Рат је за њега био велик терет. Он је у њему учествовао, јер је као грађанин на то био обавезан. Да су њега пре објаве рата питали и да се он смео изјаснити, он би први устао против рата.

XV болесник био је новинар. Он се као и сви ратни дописници правио важан. Сваку ствар он је боље хтео, да зна и да разуме него ико други.

Позивао се на његове тесне везе са Новинарским биро-ом (Press bureau). Према томе нико пре њега није могао имати тачнија обавештења о ратној ситуацији.

И заиста свакодневно добивао је он са машином откуцане вести, где су и последњи телеграми споменути. Нама међутим он је само добре вести казивао, а лоше прећуткивао.

Такав је уопште био обичај и код Врховне команде. Отуд ми никада нисмо тачно знали о чему се радило.

Ако смо ма километар напредовали, лупало се у велики добош, а ако смо се повлачили, све је ишло, ко намазано, по нашем плану.

Јавно се никад није признало право стање ствари.

Али на крају ипак је народ дознао истину.

Широм целе Аустро-угарске Монархије потајно се проширила вест да је рат изгубљен. С тога би свака кап крви улудо била проливена, кад би се и даље ратовало.

Где је такво схватање ухватило корена, ту се није могло рачунати на било какав успех, ту је једини спас био, да се што пре и што брже положи оружје.

XVI болесник био је, нема сумње, необичан човек. Целог свог века он је стално путовао и то кроз цео свет и преко целе кугле земљине. Језика је толико знао, да их ни набројати није могао. Али ни један није добро знао. Чак ни Немачки није говорио ко што треба.

За њега је рат био прави пакао. Он је научио, да ради, шта хоће, да иде, куда хоће, уопште да има слободу као птица на грани.

А у војсци морао је хтео не хтео, да се подвргне дисциплини и реду. Стога је он и војску и рат проклињао.

Имао је таленат, да врло живо исприча своје доживљаје. Као из рукава вадио је анегдоту за анегдотом.

Све што је казао било је лепо али и јако невероватно.

Он само на Марсу што није био, иначе по земљи, свуд га је судбина бацала.

По некад био је на банкетима са првим државницима, да одмах после тога допадне тамнице; држао се неко време са побуњеницима, да после без стида пристане уз владу. Уопште његов живот био је испреплетан највећим крајностима.

Неколико пута светске новине објавиле су, да је он негде у Азији погинуо а после извесног времена опет се о њему много писало.

Такав човек ни у каквој ствари није био поуздан а најмање у рату. Њега је непрестано гонио нагон, да путује. Без тога нагона, он не би могао да живи. Кад би га на једно место привезали, он би од туге и жалости брзо скапао.

Широки видик, жарко сунце, непрегледне пустиње, биле су њему драге. Све друго на свету држао је, да је без дражи и без вредности.

XVII болесник била је једна калуђерица. Она је од почетка рата пратила војску. У битци код Вердена мал није платила главом.

Била је то висока, танка плавуша. Очи је увек имала спуштене и била озбиљна више него што је требало.

Слава Немачке, по њојзи, била је и слава божја. Немци су се борили да хришћанска култура завлада светом. Она је у то као у свето Еванђеље веровала.

Бог ће увек бити са јаким Немачким батаљонима. То је Бизмарк тврдио, а то је и прошлост показала.

Ако се тренутно нешто и устукне, то је, да се сутра још са већим полетом напред крене.

Где се Немачки дух појави, ту не може бити застоја, него само напред и вечито напред.

XVIII болесник, био је да га тако назовем: „сваштар”. Да оправи сат, да закрпи ципеле, да окује кола, све уопште, што се замислити може, умео је он, да уради.

Никад га човек није могао, да види, да се одмара. Стално је био у послу.

Поред свег тога није у животу имао среће. Таман, да је нешто постигао а неко други иза његових леђа, отео му је плод.

Женио се неколико пута и то само око врбе. Напослетку и то му је досадило.

Алкохол је трошио више него што је требало. То му се видело по затеченом носу и по буљавим очима.

Рат га се није много тицао. Учествовао је у њему само толико, да се не каже, да је бегунац.

Од рата није очекивао, да му се судба промени.

По њему, жалосни су били људи, који су после рата очекивали печене шеве.

Све је то само лаж и пуста обмана била.

После рата тек ће, да наступи беда.

XIX болесник волео је, да се лицка. Стално је у руци држао мало огледалце.

Одело је чистио и кад је требало и кад није требало.

Уобразио је, да је најлепши човек на свету. У друштву се понашао као да је био женско створење. Ипак нико од нас није приметио, да је сексуално перверзан.

Код њега је воља, да одржи равнотежу, била јака. Друкчије он никако не би могао, да савлада свој нагон, што га је гонио, да изврши недозвољене радње.

Борба између његовог разума и његовог нагона увек се завршила са победом разума. То је њега сигурно много муке коштало, али награда за то била је, да га због тога није гризла савест.

О рату је говорио и овако и онако. А све је то било у знаку питања.

Кад се рат буде свршио, видећемо, ко ће имати право.

Тако би он увек узвикнуо, кад се о рату расправљало.

XX болесник. Ко би могао, да му ухвати краја и конца. Он је као камелеон мењао своју ћуд.

Таман, да смо нешто више о њему сазнали, кад ал он је својим новим изјавама све то тумбе окренуо.

Чудноватији тип душевне загонетке није се могао замислити.

Није био болестан а није био ни здрав. Умео је логички да размишља а суд му је ипак био нелогичан.

Ипак он се није могао ни у једну врсту душевних болесника уврстити, мада се само тамо требао да тражи.

Његове тамне мисли биле су изражене у каламбурима и у загонеткама.

Ма какав разговор, да се водио, он се само са њима служио.

Најмања ситница споља у његовом мозгу изазивала би безброј чудних треперења. Та треперења он би онда бесвесно, не водећи много бриге, дал то има каквог смисла, без икаквог реда једно с другим повезао.

Разуме се, да је такав начин мишљења био погрешан. Претставе пак тако добијене биле су нејасне и врло колебаљиве, а опћење са спољним светом недовољно и тешко.

Он је свагда само у пола могао свесно, да се изрази, задржавајући другу половину за себе у бесвесном стању.

О рату с њим се није могло разговарати. Он га је час проклињао а час у звезде ковао. Његова је несрећа била, да су га војне власти, без довољног познавања и свестраног прегледа, упутили на фронт, где његово место никако није било.

Али, он је ко и многи други, морао, да попуни празнину, што је рат у току три године, створио.

Више од годину и по провели смо на истом месту. За то време читава насебина подигла се околу нас.

Једно с другим ми смо се сви полагао спријатељили, као да смо сви заједно на том месту рођени. Наше навике постале су сличне и ближе једна другој, него кад смо се први пут сусрели.

Ако је некеме од нас нешто фалило, ми смо га сви гледали, да утешимо а ако је некеме добро ишло, ми смо се радовали и били сретни.

Исти начин живота и иста клима, створила је у нама иста расположења. Мада расно различити, осећали смо се као браћа.

Како је наш фронт за цело то време скоро сасвим мировао, могли смо без икакве бојазни, као да смо код своје куће били, живити.

Штогод нам је требало, имали смо у довољној мери. Оскудевали нисмо ни у чему.

Чак смо и малу библиотеку имали.

Књиге, што су се успут у напуштеној Отинији, Надворни, Делатину и Коломеји при нашем повлачењу нашле, биле су предате нашој болници. Да су случајно тамо остале, сигурно би сељаци са њима ватру палили.

Међутим нама, оне су јако добро дошле. Ми смо их од свег срца примили и сваку њихову реч гутали. Већина књига била је на немачком и на француском језику.

Више пута после читања настала је жучна дебата. Ту се заправо видело, колко је ко вредио.

По неки ображенко, морао је, пре него што је дебата завршена, да се повуче и да положи оружје.

Код Немаца није то била срамота. Кад је неко од њих приметио, макако горд био, да су му разлози слаби били, он је без најмање срцбе повукао или промену своје тврђење.

После дебате, као да ништа није било, смирили су се духови.

Једном приликом ипак дошло је до мало већег неспоразума.

Расправљало се о лепој књижевности.

Емил Зола био је неко време првак француске књижевности. Његова многобројна дела читана су и много изван Француске. Он и његови следбеници називали су се реалистама, чак и натуралистима.

У истини сви они били су романтичари али у сасвим другом смислу него што је био Виктор Иго и његово доба.

Са реалистама, Флобертом и Балзаком није он ништа заједничког имао. Ова двојица били су богодани и здрави писци, који су створили безброј савршених карактера а он Зола био је декадент и свуда само болесне типове тражио.

Пред његовим очима, све што га је опкољавало, било је тајанствено и пуно загонетки. Ветар кад је дувао, сунце кад се рађало и залазило, уопште све природне појаве биле су у његовим описима као нека злурада сила приказане, улевајући необјашњиви страх свему, што је на земљи постојало.

Није онда чудо, што је он напослетку пао у тежак мистицизам и величао нео-католицизам.

Као што се у многим чему, тако се Зола и у избору својих тема варао. Он је веровао да је породица „Ругон-Макартс” (Rougon-Macquarts), чију је историју он у двадесетак дебелих свезака изнео, чисто грађанска породица за време Наполеона III била.

Међутим ствар је у том погледу сасвим друкчије стајала. Место, да је здраву страну француског народа посматрао, он је у својим делима већма волео да његове болесне прохтеве разглаба.

Његови главни, па и споредни типови били су или бивши људи или неуравнотежене авантуристе. Сви они били су незадовољеници и песимисте. Код свију њих била је жеља, да се стање, што је постојало, измени и то не милом, него силом.

По њиховој логици, правда, морал и политика морала су се тумбе окренути а све што је у току векова тешком муком створено, разрушити.

Сасвим нов поредак и нов свет требао је, да васкрсне из пепела.

Золин начин причања био је јединствен. Истина он је француски језик у много чему обогатио, али у многоме и изопачио.

Његови описи „milieu”-а, од којих је у свакој књизи на стотине било, били су махом тајанствени и конфузни. Није им се знало ни репа, ни ушију, а скоро увек били су без икакве везе са суштином ствари.

Најжалоснија му је била мана, што је, верујући, да је он једини прави пријатељ незаштићених, њихове болесне жеље, њихов изопачени

језик и њихов неморалан и неприродан живот величао. У том свом погрешном схватању, ишао је он тако далеко, да је најгрубље и најодвратније призоре са највећим уживањем описивао. И то чинио не само код људи него чак и код животиња (La Gerre).

Био је сав ван себе, кад је могао, да види и опише сву белину доњег женског одела (L'assommoir).

Задах прљавих презнојених женских кошуља и гаћица узбуђивао је до лудила његову машту (Au bonheur des dames).

Без икаквог стида, он је све то бираним речима испричао, наговештавајући, да се иза свега тога још нешто много деликатније скривало.

Шта је то било и луд је могао без по муке знати.

Поред свега тога француска публика гутала је сваку његову реч.

Његов роман „La Débâcle” после пропасти и пада Наполеона III 1870 г. силно је потресао ојађена француска срца, исто тако и роман новац (L'argent) после страшног новчаног краха 1882 год. Germinal и трбух Париза (Le ventre du Paris) били су омиљени код свих правих револуционара.

Rome, Paris, Lourdes, са својим тенденциозним намерама и чудним идејама читани су понајвише у младо-католичким круговима.

La fecondite, la verite, la liberte и друга слична дела била су намењена омладини.

Остала многобројна дела као: Nana, L'assommoir, La Gerre, Le Rêve, La bête humaine, Pot Bouille, L'œuvre, La voi de vivre, La Curée, La Conquete de Plassans, Contes a Nina, била су, чим су се појавила, распродата.

За цело то време француска га је мазила и славила као свога највећег сина и генијалног књижевника. У један мах мал Зола није проглашен за вођу светске књижевности.

Шта се то западним народима допало у Золиним делима?

Европа је после Француско-немачког рата била јако заморена од срца желела мира. Живци Европе били су истрошени. Многи, који је до јуче био здрав као дрен, услед вечитих криза, изгубио је равнотежу.

Тако је број душевно и живчано оболелих растао нагло из дана у дан.

Сви ти бивши и посрнули људи чекали су спаса од Золе и његових учења. Болест њихова била је мал те не и болест Золина. Отуд су се они брзо једно на друго навикли.

Зола им је причао све, што је њима било мило.

Његова стваралачка душа и ако болесна, умела је необично снажно и примамљиво да изнесе све, што је узнемирено покољење желело.

Како је светска криза пред крај XIX века у Европи почела, да попушта а живци народа почели, да се опорављају, број Золиних обожаваоца опао је јако.

Народи здрави желели су и здраву књижевност.

Немачки интелектуалци и ако су вредно читали Золу, ипак им он није прирастао за срце.

Много што-шта нису они њему одобравали.

Он је на крају ипак био ватрен француз. Његова слава, била је и слава Француске.

После победе од 1871 г. нису Немци могли да гледају, да Француска дође к себи и да буде опет јака. А најмање су могли трпети да Француска опет узме узде у своје руке и да Европу поведе, куда је она хтела.

Поред таквих предрасуда нису Немци могли бити ни према Золи објективни. Бојали су се, да се он својим генијем не наметне као вође светске књижевности. То би побеђеном француском народу и његовој сујети силно користило.

И ако је Француска била сломљена, ипак дух Француске није клоуно, он се и даље развијао.

Списи Золини били су снажан одјек духовне снаге понижене Француске.

Што су Немци код Золе ценили, то је била његова плодност и његов мистицизам. А те две особине као своје рођене, умели су Немци, да разуму и да схвате.

Норвежанин Хенрик Ибзен био је од једног дела Европске интелигенције извикан за вођу светске књижевности. У то доба његове драме биле су преправиле светске позорнице. У њима је, он као неки пророк наговештавао ново доба. Слушајући га, свет се убезекнуо, јер су његове мисли и идеје биле не само чудне него и чаробне.

Све што је постојало и чврсто било, имало је, да се сруши, како друштво, тако и држава. А једино појединац као најдрагоценије благо на свету, имао се, да одржи и очува.

То је био, ни мање ни више него чист анархизам. Али анархизам, што је у себи садржавао пуно заносних речи и слика, у виду симбола и загонетки. Као такав требао је, да зарази својом мађијом и срце и душу целога света.

Колебљиви карактери, најпре жене а затим и људи брзо су се предали, јер их је дух Ибзенов без икаквог отпора, потпуно хипнотисао.

Као ни један драматичар он је умео, да скрати време збивања и да удеси, да се радња обави мал те не на истом месту.

Осим тога вешто је искоришћавао сву позоришну технику, желећи да с њоме појача тенденциозну мисао, било којег свог дела.

Мада су му сва дела била прожета истим идејама, ипак је он умео, да их према значају и према потреби, у разним облицима, изрази. У том погледу био је ненадмашив.

Свако његово ново дело, ма колико, да је наличило на старо, ипак је у светској јавности дочекивано са радозналошћу. Знало се унапред, да ће се поред старих његових мисли, наићи и на покоју нову.

У сваком његовом било старијем, било новијем делу, редовно се налазио по неки родитељски грех, што се требао исповедити и покајати.

Синови и унуци морали су да се пате и болују због необузданих страсти њихових даљих и ближних предака. Много пута то су биле патлене патње и душевне кризе потпуно невиних људи.

Светиња породице и чврста веза друштвена, услед тога почела је да лабави и да тавни.

Међу супружницима појавио се дух неспоразума и свађе а после мало и расцеп.

Жена је сама себе прогласила слободном и неприкосновеном, оставивши кућу и децу, да у белом свету потражи другу, лепшу срећу. У најбољем случају, ако је остала и даље у кући, онда је опет неограничено хтела, да влада и да господари. Њен муж и њена деца требали су да јој се безусловно покоравају.

Најглупље и најчудноватије њене прохтеве и каприце морао је чак и свет да призна.

Муж је, по њему, увек био крив и морао, да испашта.

Кад је Ибзен коју своју личност више хтео, да издвоји он ју је са безброј нејасних и загонетних мисли оптеретио, тако да је она као неко несхватљиво биће изгледала.

Сви су онда очекивали да ће таква необична личност многу светску тајну одгонетнути. Међутим, разочарење је било велико, кад се после свега увидело, да је и најновији покушај био само понављање старог.

У свима његовим делима бориле су се најразноврсније идеје једна против друге. А људи, што су те идеје заступали, били су скоро неприметни и споредни. Они су више механички само ишли трагом, што су дотичне идеје проповедале.

Крви и суза код његових јунака није било.

Истина све се свршавало са праском и са нечувеним шкандалима али без живота и без икакве веће трагедије.

Откуд онда, да је име и слава Ибзена била тако значајна, да је цео образован свет његовог доба веровао, да је он једини позват, да са својим идејама преобрази друштво и покаже сигуран пут ка свеопштој срећи?

За његово време ни један песник, ни књижевник, није имао толико талента, ни толико смелости, да загази у најтајанственије проблеме човечије душе као што је он учинио.

Он је као неки душевни оператер сецкао сваку човечју мисао и сваку човечју жељу, у нади да ће тако дознати последњу истину.

Штета је само била, да је његов дух у свом стварању много подлегао нездравим надахнућима.

Али поред свих тих мана он је ипак умео, да створи неколико драгоцених дела, што су његовом добу служила на част.

Та дела ће, кад-год буде оцењивано његово време, бити издвојена и оцењена као златна зрнаца у историји светске књижевности.

Његова знатнија и позната дела су: Народни непријатељ, Утвари, Дивља патка, Бранд, Розмерхом, Грађевинар Солнес, Нора, Комедија љубави, Стубови друштва, Хеда Габлер и друга.

По узору на Шекспира издао је он и једну књигу песама, где је у изванредно финој форми и у китњастом стилу излио своја најинтимнија осећања.

Немци су Ибзена не само ценили, него и волели због његовог култа личности и високе песничке вредности.

Замерали су му, што је рушио и разарао породични живот, друштво и државу а при том проповедао отворен јерес.

После Лајбница, Спинозе, Канта и Шопенхауера свет је очекивао, да ће не привид, него суштину ствари (Ding an sich), што они нису могли да дознају, некеме ипак поћи за руком, да је уочи.

Истина, откако је света и најумнији духови пробали су, да је сазнају. У ту сврху измишљани су и створени многобројни филозофски системи, да већина од њих одмах затим падну у заборав и уступе место другима.

Сваки век имао је своје погледе на свет и изграђен какав-такав филозофски систем.

Пред крај XIX века требао је Фридрих Ниче, да створи најновији филозофски систем и да на супрот Канту, докаже, да је моћ човечијег ума неограничена и способна да реши и последњу тајну света.

На жалост Ниче тај огроман задатак није могао, да изведе. На против, он је својом појавом, још више замрсио конце.

Његов дух стално пригњечен и обузет садистичким идејама, чак и кад је покушао да по нешто одгонета, губио се у непроходним душевним ћор-сокацима.

Његово: „Ништа није истинито, све је дозвољено” (Nichts ist wahr, alles ist erlaubt) господарило је у сваком његовом мишљењу и осећању. Он је био и остао у свакој прилици манијак. Његове разбацане мисли у облику стотине и стотина афоризма, јасно су то објављивале свету.

Он се у својим излагањима само бринуо, да његово „Ја” буде задовољено. Према томе, све што је његов „Egotisam” хранило и величало, било је за њега истинито и правично.

Свет је за њега био само груба подлога, над коме је требало да се развије и одгоји неколико највиших духова. Маса је у његовим очима била безвредносна и без утицаја на ток догађа.

Морал масе био је ропски, милосрдан и хришћански а морал Ничеов био је садистички као морал окрутих господара.

Ни друштво, ни држава није у његовим очима била света.

Личност у свој својој величини и са свим својим нагонима, требала је да води свет. Ко се није хтео да повија под њено вођство, морао је бити онемогућен и прегажен.

Цељ човечанства би био, да се на „кугли земљиној створе надљуди” (Übermensch), који би место богова жарили и палили по свету. Њима би све било дозвољено. Они би немилосрдно окренули тумбе све до-тадашње традиције и истине.

Ни камен на камену не би остао по старом, кад би куцнуо њихов час и кад би њихова страховлада загосподарила.

То је Ниче у свим својим списима отворено проповедао.

Он је чак уображавао, да је он већ тај будући спаситељ, који ће место Буде, Мухамеда и Христа да отвори свету очи, можда у много већој мери и са много више успеха, него што су они учинили.

Ничеов начин излагања био је чудан. Мал те не на свакој страни причања, налазило се места, што су била тешко разумљива а међу њима безброј других, што ништа нису значила.

Он је у своме манијакалном стању, што га ни дању, ни ноћу није напуштало, причао све могуће и немогуће ствари.

Поред свег тога у њима је владао исти тон, исти стил и иста фарба.

На крају од његових књига, да је случајно човек отворио, одмах је могао приметити, да ју је написао болестан мозак. Оне су биле не само чудне, него и неприродне. Он се у њима служио скоро увек скраћеним симболима и недовршеним реченицама. А све што је рекао, било је више у питању него у одговору.

По некад се умео, да ачи и да изиграва будалу.

Било му је мило, кад је несметано могао, да пусти срцу по вољи и да у садистичком расположењу ужива гдегод у самоћи.

Друштво не само да није трпио, него га је и презирао.

Чак се бојао, ако му се мало више приближи, да ће своју аристократску душу можда нечим безначајним заразити.

Он је жарко жудио, да буде запослен само по највишим врховима светског збивања. Тамо једино, он је замишљао, да му је место. За даљу, где је маса у највећој беди грицкала црни хлеб није имао сажаљења.

Милосрђе и хришћанску љубав сматрао је као највећу несрећу, јер је таква вера по својој природи била против њега и његовог учења.

Разуме се, да Ниче као такав није био дорастао, да створи било какав, иоле важнији филозофски систем. Његови афоризми били су све пре него филозофска размишљања. У њима је на брзу руку изложено само његово тренутно, необуздано расположење.

О решењу светске истине и о тражењу суштине ствари, није у њима ни трупке било.

С тога Ниче није могао у историји филозофије, да заузме било какво значајније место.

Питање суштине ствари и решење последње највеће тајне остало је и после Ничеа и даље за човечанство велика и недокучива тајна.

„Crederè” Kant – ово остало је и даље нетакнуто и на снази.

И ако су се Немци поносили са Ниче-ом, ипак су морали признати да су његова излагања била чудновата. С тога многи његови појмови нису им се допадали.

Њих је највише засењивао његов бомбасти стил, његов горди понос и његово аристократско држање. О томе, да је он дегенерик, или томе сличан био, нису они хтели, да знају. Он им се као такав свиђао.

Његова знатнија дела су: Also sprach Zarathustra, Jeuseits von Gut u Böse, Zur Genealogie der Moral, Menschliches, Allzumenschliches, Der Wille zur Macht, Unzeitgemässe, Betrachtungen, и други.

1889 године појавила се чудна књига Лафа Толстоја под називом Крајцера „Соната”. За кратко време била је она преведена скоро на

све језике. Цео образован свет грабио се, да је прочита. За час, па је име Толстојево постало славно на све четир стране света.

И ако је Толстој пре тога био написао своја најглавнија дела, ипак његов таленат до тог доба није био довољно оцењен. Знано се само да су његови романи били необично привлачни, са пуно полета и маште. А замерало му се, што је био чудно једностран и што није умео, да се држи мере и хармоније.

Код њега је ток догађаја текао кривудавао, час десно а час лево, мењајући правац и јединство радње, дајући свакој, чак и најспореднијој личности неку извесну улогу. Стога код њега скоро и није било главне личности. Догађаји сами развијали су се без ичијег управљања и помоћи. Живило се, борило се и патило, како су прилике дозвољавале.

Веза између појединих радњи била је јако лабава, често пута неприметна као да ју неко прекинуо. Онда су се на широко и дугачко појављивале непотребне епизоде. Причало се о свему и о свачему само не о главној ствари.

Поједина места била су тачно и савршено изведена, да се одмах после њих нека врста малаксалости примети.

Услед тога целокупна вредност дела доста је патила.

Романи: Ана Карењина, Рат и мир, Васкрсење, били су пуни тих недостатака. Ни у једној од тих књига није јединство радње довољно било одржано, нити је ток догађаја једнако текао.

Истина било је у њима сцена, што су својом лепотом, искреношћу и високом вредношћу задивиле свет, али осим тога било је и таквих сцена где се по нешто могло и замерити. Али чак и та места одавала су га као великог уметника.

Шта је био узрок том Толстојевом разноликом начину стварања? У главном његова личност. Он је од рођења патео од тешке неурастеније, чак по кад-кад падао је у опасну меланхолију.

У тим очајним тренутцима било унутрашњи било спољашњи утисци створили би у његовој души чудне мисли и претставе, чији су покретачи дубоко скривени у његовом подсвесном животу били. Он тада није имао довољно пажње и воље, да свесно господари собом, него је пустио, да га нагони воде.

Отуд се у његовим назорима налазе толике разнолике настраности.

Он је после тешких душевних криза пао у верски мистицизам.

Хришћанску веру и еванђеља буквално је тумачио, одричући се чак и самога Христа. У загробни живот није веровао, него се трудио, да

докаже свету, да је аскетски начин живота природан и Богу угодан. Секту ушкопљеника је величао а сексуално уживање и прељубу проклињао.

Село и прост народ држао је, да је довољно сретан и задовољан.

Науку, културу и виши духовни живот није трпио, нити ценио. По његовом учењу сви људи требали су, да напусте градове, вароши и фабрике и да се врате натраг у села, натраг у природу.

Друштву и држави није био одан, проповедајући, да војску, судове и чиновништво, што пре треба укинути.

Народ као такав имао би сам, да управља својом судбом.

Поред осталих чудних назора, упорно је тврдио, да се ни злу не треба противити, јер се и то догађа по вољи божијој.

Његова знатнија дела су: Ана Карењина, Рат и мир, Козаци, Крајцерово соната, Васкрсење, Моја исповест, Моја вера, Шта треба, да радимо? Срећа у браку. Плодови културе. Кратко тумачење еванђеља, Од чега живимо? Живот руских војника. Један тужан случај. Моћ мрака. Сексуални проблем. Народне приче. Новац, Иван, будала. Судбина и друга.

Чудновато, како су Немци били упознати са најновијом Руском књижевношћу! Њихови преводиоци нису ни мало жалили труда, да их верно на немачки преведу.

Од свију Руских писаца највећма су волели Тургењева, а највише ценили Толстоја.

Тургењев је њима био узор трезвености, хармоније и лепоте, јер све што је он створио, било је здраво, одмерено и у духу времена.

С тога код њега није могло, да буде никакве друге тенденције, доли само, да се прикаже веран живот руског сељака, руског грађанског друштва и руског племства.

Његови типови били су као од камена истесани, сваки за себе оригиналан и увек у складу са целином.

Ондашње струје руског живота он је у безброј облика приказао свету, величајући при томе руски језик и руску душу.

Његове „песме у прози” и његови „ловачки записи” поред његових романа били су признати као класична дела.

Свака његова мисао и сваки његов осећај силно је узбуђивао и германска срца.

Толстоја су опет највише ценили због његовог мистичког веровања и његове неизмерне и искрене љубави према ближњем и према сваком слабом створењу.

Његов неодређен, таман и сладуњав социјализам, што се граничио са пасивним анархизмом био им је по вољи и заводљив.

О другим његовим настраним назорима нису радо хтели, да се изјасне.

О Максиму Горком имали су мал те не сви једно мишљење.

Он је, по њиховом мишљењу, био изразит диaboличар, волео је, да износи и мало негативне стране бивших људи.

Није се много устегао, ако је морао и њихове најлоше мане, чак и њихове пороке, да велича, много пута чак и оно, да каже, што се иначе не спомиње радо.

Његови јунаци: лопови, убице, проститутке и друга слична, пропала лица била су од њега без икаквог зазора у свој њиховој грозоти и паду разголићена.

Поред свег тога признали су му Немци, да је био богодани и јединствен уметник са необично живом маштом и дубоким познавањем људских страсти и што је гледао, да смелост и авантуре својих типова, где год је могао, као узор прикаже.

1789 година била је прекретница у Француској и у целој светској књижевности. Тада су учења, што је XVIII век проповедао, уродиле плодом.

Волтер и Русо а са њима Дидро, Даламберт, Хелвечије, Грим и све остале енциклопедисте у својим списима заталасале су и сувише раздражене духове.

Није онда никакво чудо било, што је Француска револуција текла према њиховим замислима.

Русовљев „Contract social” био је основа, око које су се вође револуције дуго кошкале.

Између Мирабоа и Робеспјера у главним начелима није било велике разлике, само у начину и у брзини извођења постојао је међу њима непремостиви јаз.

Мирабо је био велики реформатор а Робеспјер убеђени револуционар. Обојица су од свег срца хтели, да идеје свога доба остваре.

Верске заблуде, повлачења сталешка и све друге разлике требало је у корену истребити. Тек после тога могло се на подизање нове зграде помишљати.

Научне тековине и слободоумне мисли наједампут освојиле су свет.

Волтерова дела: поучна, филозофска, драмска, епска и историјска, исто тако можда још у већој мери, Русовљеве књиге, пуне осећаја и настраности, биле су као нека еванђеља револуције.

Устало се не само против тираније и краља, него и против цркве и против самог божанства.

Ум је био проглашен за јединог судију света. Он је требао, да одгонета последњу тајну и да усрећи људе.

Та заводљива и огромна заблуда коштала је Французе а после и остале народе много жртава.

Због ње се крвавила и многа доцнија покољења.

У име ума и разума чињене су не само добре, него и рђаве ствари.

Али ускоро, после завршетка француске револуције, настало је сасвим друго расположење у свету.

Немачка књижевност била је прва, што је, напустивши божанствена Гетеова и Шилерова дела, објавила рат класицизму и самовлади ума.

Пропаст и понижење немачке расе под Наполеоном из основе су промениле ћуд и правац немачких писаца.

Тако браћа Шлегел, Адам Милер, Захариус Везнер и гроф Шталберг црпели су своја надахнућа, далеко негде из средњег века за време славе и моћи германских краљева.

Осим тога њих су особито занимали верски проблеми, што су им обично давали грађу за њихова духовна стваралаштва. Услед тога њихови списи били су пуни религиозних претеривања и нестварности.

Све, што је бујна машта, без учешћа свести, могла да дочара из далеке прошлости, они су гледали, да оживе.

Али у тој својој жаркој жељи отишли су толико далеко, да су како они тако и њихови следбеници изгубили сваку меру и молали призо-ре и слике, што никако нису били у складу са здравим разумом.

А то опет никакво чудо није било.

Тешке патње и невоље за време Наполеонових ратова и после тога у многим погледу растројиле су живчани систем и онеспособиле мозак сам, да правилно и истинито размишља.

Нови писци сањали су и уобразили, да су они постали прави спасиоци и пророци разорене Европе. С тога је, све, што су они најављивали било без равнотеже, двосмислено и тајанствено.

Романтизам у свој својој окрутности завладао је душама. Од њега су највише патили интелектуалци а и народ није био поштеђен.

У Енглеској под сасвим другим именом загосподарио је сличан дух.

Прерафаелити: Рускин, Данте Розети, Свинборн и Морис гледали су да из доба „Ренесанса” ишчепркају, што више тајни за своја чудотворна дела.

Њихове мисли и осећаји били су хипер-религиозни и пуни стародревности. Њима није била главна ни реч, ни стил, ни лепа форма, него неко необично надахнуће, што је потсећало на доба и сликаре пре Рафаела.

Њихове жеље, биле су жеље неуравнотежених писаца са много амбиција а од сумњиве вредности.

И у Француској после многих и тешких потреса појавио се исти живот.

Виктор Иго, Александер Дима, Теофил Готђе и Алфред де Мисете у својим многобројним делима проповедали су чудне приче романтичне природе. Код њих се све осећало и ударало на побожност како по катедралама, тако и по замцима, где су се горди принчеви свакодневно забављали.

Да би француски народ у својој утучености издржао и пребродио тешке ударце, што му је судбина доделила, тадањи књижевници трудили су се, причајући му о давним славним временима, да му улију наду у срећнију будућност. Све што је некада велико и од вредности било пробали су, да му у лепој и завидљивој форми прикажу. Читав свет јунака васкрсао је наједампут у њиховим списима, што је као мелем утицало на народну нападљену душу.

Али као свака ствар, ни романтизам није остао вечит.

На крају, он је дегенерисао и изметнуо се, како у којој земљи, у разне књижевне ругобе. У Француској после слома Наполеона III у симболизам.

Верлен, С Маларме, Жан Мореас били су на челу тог покрета.

То је била жалосна епоха француског духа. Ту су не само осећаји, него и мисли биле перверзне. У њима је све киптало од нејасноће и од похотљивости.

Осим тога кроз сва њихова дела кружио је дух религиозног фанатизма. А по неким од њих чак и бесмисленост манијака.

Из тих нездравих погледа и праваца, на крају изникао је безброј разноврсних, безвредносних и болесних дела.

Футуризам, кубизам – и ко ти зна каквих других назива није било – са својим неурачунљивим и безкрвним погледима на свет, заузели

су место романтизма и у даљем свом развоју потпуно унакарадили и дегенерисали књижевност.

Наша дискусија о лепој књижевности трајала је две недеље дана. Свако вече, до доцкан у ноћ ми смо расправљали међусобно вредно.

Професор књижевности по имену Адам умео је не само вешто, да ставља на дневни ред згодне теме, него још више, да објективно и по вољи свију нас води дискусију. Он је самовласно, без избора, а опет са нашим одобрењем као неки претседник давао реч сваком, ко је имао нешто паметно да каже. Ако би се говорник случајно од предмета удаљио, он га је очински опоменуо, чак ако је било потребно, он му је и реч одузео.

Ипак у сваком његовом поступку скривала се искрена намера, да се, са што мање вике, дође до сагласности и до истине. Он је као Немац, професор, научен на ред и дисциплину хтео, да те две особине, заобилазним путем, и нашем добровољном скупу прикачи. Полагано и ми смо, што се формалности тиче, као невина јагањци, све, што је од нас захтевао, испунили.

Поред свег тога, у дебати имали смо одрешене руке. Сваки је могао према своме схватању и према својој интуицији, да изрекне свој суд.

Разуме се да је по кад-кад и чудних мишљења било. На крају ипак побеђивао је здрав нагон и здрава мисао.

Ко није са донесеним закључком задовољан био, могао је слободно захтевати, да се о истом писцу наново расправља, надајући се, да ће можда тако његов суд сутра превагнути.

Ја сам у свакој прилици опрезно гледао, да изнесем своје назоре. Никако ми није била намера, да правим узбуну, јер сам веровао, да и блага реч, ако је била на свом месту, може постићи успех.

Међутим из целе наше дискусије видело се јасно, да су лекари били не само опрезнији у својим излагањима, него и много ближи истини, кад се тицало изрећи свој суд о карактеру писца и о њиховим делима.

Настраност и болест писаца, као што је природно било, умели су лекари прецизније и боље, да схвате него што су то књижевни критичари могли, да учине.

Уопште књижевни критичари, ако су при томе душевно или живчано оболели били, нису умели, да оцене праву вредност писца.

Они су више пазили на спољашњу страну и на тенденцију а сувише мало на саму суштину.

Већина критичара падала је често пута у ту тешку грешку. С тога је њихов суд о појединим писцима већ код најближег покољења био оповргнут.

Тако су многи назови славни писци један за другим падали у заборав а на њихова упражњена места васкрсавали њихови недовољно оцењени савременици.

Само имена највећих међу највећима: Платона, Демостена, Цицерона, Дантеа, Шекспира и Гетеа, остала су увек макако, да се друштвен поредак и укус мењао, неокрњена, светла и јединствена.

За време дискусије, ја сам много што-шта од мојих пријатеља Немаца научио: тако, да читам само најсавршенија дела, да у њима тражим најлепше одељке и странице и да читајући их, што више опленим своју душу са њиховим осећајима. Уопште, да се што више приближим њиховим схватањима о лепом, правичном и моралном.

Није било доста само разумети некога великога писца, него је било можда још потребније, према својој снази и уверењу, његове погледе за себе присвојити и за њих се као за своје рођене погледе борити. Не само радост, него и невоље његових јунака подједнако пригрлити, са њима братски живити и умирати и стално веровати да се они веселе, кржаве и пате за љубав неке више среће и неког срећнијег духовног живота. Само на тај начин „sub specie aeternitatis” могао сам мирно очекивати, да ће на крају и мој дух по нешто од вечних истина, макакве биле друштвене препреке, дознати и њих достојно заступати.

Јесен у Карпатима 1917 године била је прилично блага. Природа се дуго устезала, да се одрече своје летње одеће. Истина ваздух је из дана у дан био хладнији, али мразева још није било.

И ако је сунце дању грејало, по кад-кад као да је жарко лето било, ипак се рано ујутру, доцкан у вече и ноћу, могло трпити топло одело. У то време обично је са вододелница пирио хладнији ветар, што је нашу насеобину свакодневно добро проветрио.

Тако је ваздух у целој нашој околини увек био чист и свеж и препун неких финих мириса, од којих су наше груди биле силно надражене. Чак и грудоболни осетили су то, дубоко дишући, што им пре није било могуће.

Са Карпатског фронта у те дане чуле су се разне новости. Руси и ако нису били вољни, да се боре, никако нису драговољно напуштали положаје. Само су мал те не свакодневно држали скупове и нама у виду резолуција достављали своја расположења.

У тим резолуцијама захтевали су од нас, да и ми као и они, откажемо нашим војним властима послушност и да са њима ступимо у што тешњу завереничку везу.

Такво чудно стање између нас и Руса трајало је све до октобра 1917 г.

Разуме се, да је услед тога на руском фронту у Карпатима чак и обично, и најневиније чаркање престало.

Тако је, без икаквог страха, један добар део наше војске могао бити пребачен на Западни фронт.

На наше велико изненађење једног лепог дана над нашом болницом летеле су високо две крилатице. Видевши од горе, што је реткост на висини Карпата било, нашу разгранату насеобину, бациле су две разорне бомбе, што су недалеко од наше болнице са великим праском пале. То је био први случај бомбардовања, што смо ми доживели.

Разуме се да нам је тек сад било нејасно, што су нас Руси непрестано позивали, да са њима пријатељски радимо а овамо изненада и мучки крилатице слали да нам са бомбама главе дођу.

Истина је међутим била друкчија. Виша руска команда хтела је по-што, по то, да ратује и да држи фронт а руска војска опет није за то марила.

А да је то баш тако било, посведочио нам је један руски плакат, што је одмах сутра дан после бомбардовања к нама доспео у руке. У њему су се Руси извињавали, да јучерашње бомбардовање није њино дело било. Једино руска команда на своју руку и на своју одговорност то је урадила.

Одашиљањем војске са Карпатског фронта, његов велики део није био поседнут. Ми смо на њему имали само овде-онде по неке истурене страже.

Како наши, тако и руски војници прилазили су комотно једни другима. Сваки час могле се видети измешане групице наших и руских војника. Међу њима увек се нашао по неки тумач.

Руски агитатори трудили су се вредно, да увере наше војнике, како би даље проливање крви било бесциљно. Доста је било рата, дошло је време, да живи мир и слобода.

Овакво отворено и присно братимљење није било, што је и сасвим разумљиво, по вољи нашој Команди. С тога је она, после дужег устежања најстрожије забранила, да се са Русима не долази више у било какав додир.

У међувремену дошла су читава два допунска батаљона скоро самих ветерана из Немачке. Сви су имали најмање педесет година. Послали су их, да испуне празнину на Карпатском фронту. Већина од њих била је оронула и неспособна за сваки тежи подухват. Са таквом војском ни Наполеон не би могао добити рат.

Али у очајању, какав је у то доба у Берлину владао, немачка Команда пристала је, да и такву војску пошаље на Источни фронт, тешећи се, да је тамо сад завладало потпуно затишје и да се сваки час чекало, да се руски фронт распадне.

Од тих изнемоглих стараца, јер они ништа друго нису ни били, из прве руке дознали смо, шта се заправо на Западу догађало.

По њиховом мишљењу не би сада Немачкој много помогло и кад би се цео руски фронт скрхао.

Американска помоћ и материјална и морална била је огромна.

Немачка Команда силно се у рачуну преварила, кад је поверовала да ће Американци доцкан стићи да уморној Енглеско-француској војсци помогну.

Што се међутим није обистинило.

Американци су баш на време и у отсудном часу загазили у борбу.

Истина још се не зна тачно ни час, ни место, где ће да падне одлука. Али коцка је бачена. Борба се жестока наизменце води на целом Западном фронту и крв се немилице пролива са обе стране.

Питање је само, ко ће пре да поклекне и да клоне. Рат се огромном брзином приближује крају.

Једнодушно причање тих стараца запрепастило нас је јако. Ми ни слутити нисмо могли, да су ствари на Западном фронту тако рђаво стајале.

Како се зима све више приближавала, мада смо слутили, да нећемо дуго овде остати, ипак смо отпочели, да се припремамо за зимовање, као да ћемо вечито у Карпатима остати. Свакодневно довозили смо дрва из шуме, попуњавали санитарски материјал и гледали, да што више болесника пошаљемо у позадину. Уопште све што би нам у будућности од било какве користи било, изводили смо брзо и без одлагања.

Несносан фијук ветра, натмурено мрко-сиво небо и оштар ваздух наговештавали су, да је зима ту на прагу. Падавице истина још није било, али сваки час снег је могао, да нас завеје.

Штета је само била, што се то мутно и непромењиво време тако дуго отезало. Услед тога и услед жељеног очекивања нечег непредвиђеног на нашем фронту, наши живци почели су, да попуштају.

Нека тешка туга и несносна досада ушуњале су се у наше душе. Чак ни најживљи међу нама нису били ко обично чили и весели. Место ћеретања и задиркивања завладало је мртво ћутање. Сваки је само журио, да што пре и као од беде обави посао, да се одмах затим повуче у себе.

Октобра 1917 г разбуктала се наново руска револуција. Бољшевичке вође вештом тактиком отргле су власт из руку слабе владе колебљивог Керенскога.

Од тог тренутка на нашем фронту пребацивано је безброј плаката, где се отворено рекло, да ће Руси за најкраће време, да се повуку из Карпата, све до своје старе границе. Они не желе и не траже, да анектирају туђе народе и туђе државе.

И заиста после извесног времена, без икакве галаме, скоро нечујно, исчезли су Руси из својих дубоких ровова, оставивши тамо само непотребне ствари и гомилу разнобојних плаката.

Наша болница имала је још неко време, да остане горе, да би све наше оболеле војнике могла да отпреми у позадину.

Напоследку дошао је час, кад смо и ми морали, да напустимо крај и место, где смо више од годину и по доста мирно животарили.

Цело насеље околно нас било је већ пусто. Остале су само празне бараке, полупани сандуци, искидане новине и писма и све могуће изломљене ствари. Све, скупа без вредности и без употребе.

Осим тога остале су тамо многе веселе и тужне успомене, што ће их тешко бити икад живети и многи гробови, што ће тешко икад бити оплакани.

Многа мајка и многа супруга, добивши жалостан извештај о смрти сина или мужа, тешко ће моћи да замисли место и околност, где су сахрањене кости умрлога. Мада смо ми тачно сваки гроб обележили са дебелим храстовим крстом, ипак, ако нико и даље не буде пазио на гробље, зуб времена учиниће своје.

Заповест санитарске војне власти наредила је, да се наша болница за неко време има повући у резерву. Место, где смо требали да се сместимо, била је Радна.

Време није тачно било назначено, кад морамо бити тамо, али чим бисмо тамо приспели, морали бисмо се одмах пријавити месној Команди.

Путовање до Радне трајало би два дана.

Тако једног дана, кад је све било готово и за пут спремно, кренули смо се зором рано са брда доле преко израганих серпентина.

На челу колоне јашио сам ја и Др Махмер. А позади колоне Др Хас и апотекар Гинтер. Колона је била дугачка, једва јој се могао догледати крај. Напред су ишли коњи, натоварени са тешким корпама, а иза њих преко тридесет којекаквих кола.

Кад смо скоро на подножју брега били, мој коњ, који је на десно око ћорав био, поклизнуо је и самном заједно стрмоглавце пао у једну јаругу.

Ја сам сав од њега пригњечен, лежао неколико минута у несвесном стању.

А кад су ме болничари избавили и на кола метнули, био ми је пулс скоро престао, да куца. Лекари су мислили, да ја нећу моћи жив вече дочекати.

Шта се управо то самном догодило?

Које од пада, које од притиска, један део мојих црева био је озлеђен. Услед тога настало је унутрашње крварење и претила опасност, да ми се зарази и запали трбушна опница.

На срећу то се није догодило, али од тада моје здравље није било ко што треба. Шта више, почео сам стално, да опадам и да венем.

Болове сам имао неиздржљиве.

На месту, где је унутарња озледа била, осећала се под прстима при прегледу нека тврда, покретљива маса (тумор).

У почетку, изгледало је, као да се ту услед ударца створио „sarcom” једна врста рака. Али како тај тумор у току времена није бивао већи, одустало се од те претпоставке.

Остало је, да се помишља на хронично-туберкулозно запаљење црева и трбушне марамице или на просто-хронично запаљење црева и на локално запаљење трбушне опнице на месту озледе.

Како сам из дана у дан губио од снаге и потпуно постао неспособан за рад, то сам од војне команде затражио, да ме пусти кући на дуже боловање.

После извесног времена у врло јадном стању, ја сам заиста био на опорављењу код својих. На жалост, ни ту ми поред најбоље неге, није било боље. Болест је напредовала даље и ја сам већ једва могао, да се на ногама држим.

По цео дан лежао сам у постељи, не водећи много рачуна, шта се око мене збива. Постао сам потпуно равнодушан а највише сам волео, да ме пусте на миру.

Једног дана од жандармеријске Команде у Србобрану уручена ми је одлука војне Команде, да се имам ради комисијског прегледа пријавити у Војној болници у Новом Саду.

Врло тешко сам се решио, да отпутујем. Али да ме не би спроводили жандари, већ други дан сам био у Новом Саду.

У болници ме је примио дежурни чиновник, лекара ни једног тога дана нисам видео. Сутра дан посетио ме је Др Сајдл. Прегледавши ме рекао је, да ћу у болници морати остати неко време, док комисија не стигне, да о мени донесе одлуку. Још је рекао, да се по вароши могу по вољи кретати, само ме је упозорио, да се пред вече у болницу вратим.

Био је јако љубазан и другарски свакодневно ме је посећивао и тешио.

Осим Др Сајдла радили су у болници Др Лаза Марковић а неко време и Др Трифковић. Ни један од њих није ме за цело време посетио. То ме је јако изненадило и ужасно болело.

Али ипак морао сам, да им опростим. Они су се, изгледа, бојали да се са мном састану. Тобоже Мађари су на мене попреко гледали, јер сам пре рата био велики националиста.

У ствари обојица били су јадне душе, што су уз владину протекцију за време целог рата као преко потребни, остали код куће.

Познато је било, да су сви, па и болешљиви Срби интелектуалци, за неко време били или на фронту или у интернацији.

За време, док сам у Новом Саду на комисијски преглед чекао, чуо сам, да су Јаша Томић и његова жена Милица дошли из интернације.

И ако ми је тешко било до њих доћи, јер је болница далеко од њиховог стана била, ипак сам се усудио једног дана, да их посетим.

Видевши ме болног и изнемоглог, загрлио ме је и у плач бризнуо.

Неколико минута после тога нисмо знали о чему да говоримо.

А кад је узбуђење попустило, видео сам, да је Јаша хтео пошто, по-то да испита од чега болујем.

Ја сам му онда укратко све испричао. А после тога покушао сам да му изнесем своје мишљење о рату. Он ми је скоро све одобравао, јер је и сам тако мислио.

Како се време ручку приближавало, хтео сам да одем у болницу, али Јаша нипошто није хтео, да ме пусти.

Од некога он је добио зеца на поклон, па је хтео да ме почасте.

За ручком су били: Јаша, Милица, Дана Томић и ја. Све до увече био сам њихов гост.

За то време многи посетиоци дошли су, да виде Јашу. Међу њима било је и мушких и женских. Сви су желели, да од Јаше чују паметну реч.

При свакој изјави Јаша би пружио прст на мене, тврдећи, да и Др Живко тако мисли.

Како ме је већина посетилаца од пре добро познавала, на те његове речи, зачуђено би на мене погледала, чисто не верујући себи и својим очима.

Јели могуће, да је тај бедан болесник био Др Живко Продановић. То је сигурно свако од њих, кад ме је видео, у себи помислио.

Јаша Томић био је по природи велики оптимиста и штогод је радио, било је у том духу. Чак се трудио, да и другоме натура то своје убеђење. А нашем свету у Војводини то је баш годило.

Од памтивека Срби у Војводини желели су, да им се судбина измени. Увек им је на устима била реч: нада. Дакле, оптимизам по сваку цену, био им је од природе урођен. Јаша Томић као политичар умео је то много боље, него ико други, да осети. Његови списи и његови чланци то су на свакој станици објављивали.

С тога ме јако изненадило, кад ме је Јаша при другој посети – савсим супротно, него што је при првој посети чинио, – почео, да уверава, да ће тек после нашег ослобођења наступити тешка времена. Та мисао као нека фикса идеја овлада је његовим целим бићем. Никако му није ишло у главу, да се уједињење лако и без муке може да изведе.

А како он на песимизам није био навикнут, то му је тешко било да се убедљиво песимистички изрази. Чак је по кад-кад и парадоксе морао, да хвали, само да би се некако из невоље спасио.

Запад и исток никад није могао да се сложи и да се изједначи. Сад наједампут округа судбина је хтела, да наш народ покуша да то чудно дело изврши.

Како? Под једну капу, да стрпа све супротне идеје: католицизам, ислам и православље, да помири монархију, Хрвате и народности и да на крају не дозволи, да се точак догађаја брзо и преко мере врти и окреће, газећи наше драгоцене традиције. Само опрезно и постепено смело би се напред ићи, јер сваки други пут би нас одвео на стрампутицу.

Дали ће државници из Србије то моћи схватити; дали ће Хрвати и Словенци на жртве пристати: како ће се народности владати?

Све то скупа било је у знаку питања.

То је Јашу као Србина и политичара страшно мучило.

Ја и ако сам предосећао, да ће око уједињења бити велике трке, нисам у свему Јаши одобравао.

Ти, ипак, мислиш, да ће бити повољног и сретног излаза, рекао ми је, кад сам му нека своја нагађања изложио. Дао би Бог, да се то и обистини!

После тога, изгледа, да се нешто умирио. Али још увек био је забринут и у много што-шта сумњао.

Међутим Срби, где-год сам их срео, били су радосни и добро расположени. Веровали су чврсто, да је ослобођење ту на прагу и да ће се све на крају лепо и мирно свршити. Њих се није много тицало, шта ће с њима даље да буде. Главно нам је било, да се њихов сан испуни и да су се сви Срби нашли у једном колу и у једној држави.

Како ће се даље живети, ко ће да влада а ко ће, да слуша, ко да буде горе а ко да буде доле, о томе се међу њима није озбиљно расправљало.

На то слепо народно веровање упозорио сам Јашу. На што је он сасвим механички одвратио: онда је наша дужност, да само присло-нимо уши на народно срце и да добро саслушамо како оно куца, па ће нам одмах бити лакше и јасније.

Онда, чика Јашо, у нашим мишљењима није било размимоила-жења, такав је одговор мој био на последње његове речи. Уосталом будућност ће показати, где су биле заблуде а где се налазила истина.

Читав месец дана провео сам у болници, чекајући, да ме Комисија прегледа.

Једног дана донео ми је Др Сајдл решење од војне власти, да сам на основу комисијског прегледа проглашен за стално неспособног.

Томе сам се јако зачудио. Осим др Сајдла нико други у болници није мене прегледао а у решењу је стајало: „на основу Комисијског прегледа”.

Како било, да било, ја сам се одмах сутра дан вратио кући.

То је било пред крај маја 1918 г.

У нашој великој башти све воћке су понеле обилан плод. Багрен је баш процветао а дафина тек што није замирисала.

Ту у том бујном зеленилу по цео дан лежао сам мирно у наслоњачи.

Жена и деца сваки час су ме запиткивали, како ми је, и на свој нежан начин тешили ме.

Са њиховог забринутог лица, читао сам, да су били јако страховали шта ће самном на послетку бити. Видело се да су и они један велик део мога бола осећали.

Ако ми је случајно нешто потребно било, сви су они одмах похитали, да ме што пре и што брже услуже.

Та породична љубав и сажалење много ми је помогло, да сам своју клету судбу лакше подносио.

Међутим болест моја и даље је напредовала, тако да сам постао сав кожа и кост. Лице ми је било смежурано, јако зелено – жуто а очи непрестано ужарене и светле. Све то скупа сведочило је, да ме је грозница потајно морила.

Издајека, из мог полусвесног стања, нешто ме је почело, да узнемирује. Не били добро било, да мој несретни тумор дадем извадити, да се повргнем операцији, па куд пукло, да пукло.

У почетку ја сам тај бесвесни налог колко-год сам могао, ућуткивао. Али у току времена, не одајући се никоме, све сам више нагињао, да га саслушам.

Кад би се тумор отстранио и један део болесних црева извадио, можда би се, ако по среди није туберкулоза била, могао од сигурне смрти спасити.

Дакле, потсвесна жудња постала је наједампут свесна жеља. Требалo је само увидети, да другог излаза није било.

Поред свег тога за дуго нисам могао, да се одлучим. Нема сумње, операција би била врло тешка. Али, ако би успела, спасао бих живот, а ако не би успела, прекратио бих бар муке тешке!

Све се то дало лепо замислити, али да ли сам ја још био у стању, да се на мени покуша било каква операција?

Снага мога трошног организма била је на измаку.

Да сам био лаик, брзо би се дао наговорити. А овако као лекар, тешко ме је било за операцију загрејати.

Услед моје неодлучности све сам више задоцњивао. Ту је скоро било време, кад се могло рећи, да се ни операцијом не могу више спасити.

У то доба, на моју срећу, два до зуба наоружана жандара донела су ми одлуку војног суда из Суботице, да се у току недељу дана имам тамо пријавити.

У одлуци је само стајало, да се оптужујем због велеиздаје.

А у ствари била је то гадна клевета слепог Аце Туторова из Србобрана, који ме је оптуживао да сам децембра 1914 год, кад сам случајно уз пут у Србобран сврнуо, рекао, да ће Аустроугарска сигурно пропасти.

Тај Аца Туторов био је познат као обичан шпијун, који је сваки час ма зашто пријављивао људе властима.

Једно време имао је он чак и свога секретара, који му је писма писао. За време мира сваки час добијао је неке новце на пошти, што су му као милостињу добродушни људи шиљали, којима је он пре тога молбу за помоћ послао, кукајући, да је слеп и невољан био.

За време рата, не могавши, да добија паре од приватних лица, ба-вио се искључиво са шпијунажом и тако дошао у везу са војним властима.

Ја га пре тога нисам познавао. Чуо сам само, да је opak клеветник и покварен човек био. Не само, да му је срце зло било, него и срж сама била му је покварена.

Хтео, не хтео, после два дана припремања, ја и жена отпутовали смо у Суботицу.

У предсобљу Канцеларије војног суда случајно је на мене наишао мој синовац Стева Продановић из Суботице, чудећи се откуд сам ја у војни суд доспео. Узевши од мене позивницу, отишао је унутра, да види, ко ме је оптужио.

После четврт часа знао сам све о чему се радило.

Војни суд међутим, увидевши и сам да је оптужба неоснована, без икаквог оклевања као невиног ослободио ме је.

Кад сам из суда напоље изашао, рекао сам жени, сад нећемо кући натраг ићи, него право у Пешту, да се дадем оперисати.

У Пешти ме је прегледао оператер и доцент Др Адам и одмах на операцију у „Fasor-sanatorium” послао. Већ истог дана у вече био сам од њега оперисан.

То је било 18 јуна 1918 године.

Операција је трајала више од два часа. „Соесум” и оближња повређена црева била су сасвим болесна, и међусобно и уз трбушну опницу била зарастла.

На моју срећу нити туберкулоза, нити рак није био.

И соесум и болесна црева била су исечена и отстрањена.

Сутра дан после операције било ми је јако тешко. Мислио сам, да ће ми се утроба расути. Морао сам да добијем Morphium – инјекцију. После неколико минута било ми је заиста већ лакше.

Ко би могао мислити, да је она мала морфиум- фиола имала толику моћ.

Благословен да је ум, што је први дошао на ту мисао, да је у таквим тешким случајевима само морфиум могао, да ублажи бол.

Трећи дан провео сам мирно и није ми потребан био никакав лек.

После недељу дана већ сам смео, да седим. Брже, него што је ико мислио, побољшавало се моје здравље.

Многи од болесника, који су у санаториум пре мене дошли, чудили су се, кад су ме једног дана видели, да сам међу њих у башту сишао.

Сви су они убеђени били, кад су ме онако бедног први пут видели, да од мене ни после операције, ништа бити неће. Чак ни доцент Адам није био сигуран у успех.

После недељу дана и ако још слаб, вратио се кући. Ту сам онда опет највише у башти дане проводио. Али овога пута много боље и сретније, него пре операције.

Из дана у дан опорављао сам се и шалио и слатко смејао. Воља за животом вратила ми се опет у пуној мери.

Почео сам, да водим не само своју него и туђу бригу. Јако су ме занимали и светски догађаји, што су тада на прекретници били.

За мало па сам и болеснике могао, да прегледам. Уопште у сваком погледу долазио сам к себи. Мало је фалило, па да сам уобразио, да сам сад здрав, ко што сам пре, био.

Ко је, ко ја, једном очајан болесник био, тај је тек могао како ваља ценити здравље.

Болест са собом доноси не само болеснику него и његовој околини беду. Гледати како деца и родбина кришом бришу сузе, плашећи се, да их болесник не примети, то више погађа и већма боли, него свој рођени бол.

Нема сумње, тешити болесника, то је племенита ствар, али више пута и она може, да шкоди. Исто тако и милосрђе уме, да подбаци, ако се без потребе натураује.

Најприродније би било, да болесник сам својом вољом растерује своје туробне мисли. Бити добро расположен у болести, то је као да се болест већ у пола излечила.

Музика, песма, лепа слика и добра нега у многим погледу помажу лекару, да има успеха. А све те ствари повољно утичу на карактер и на ћуд болесника, будећи у њему отпорну снагу, да лакше издржи беду.

У Русији у то доба беснио је у велико грађански рат. С те стране Европи није претила никаква опасност. Руси су и сувише били забављени својим недаћама. Шака бољшевика необичном смелошћу, приграбила је сву власт у своје руке руководећи све покрете по својој вољи.

И ако је Маркс другачије замишљао, да ће социјализам, да освоји свет, бољшевици су ипак успели, да на свој начин то дело у живот спроведу.

У Европи, мада се Западни фронт врло лагано крхао, ипак се назирало да рат неће још дуго трајати. Шта више унапред се знало, ко ће да буде скрхан.

Као пред буру, догађаји почели су брже, да се развијају, него само време.

Као по договору, сви фронтови били су скоро једновремено пробијени. За час и судбина два велика царства била је запечаћена. Цар Виљем и цар Карло могли су само бегством, да спасу свој голи живот.

Услед тога у целој средњој Европи за неко време владао је прави хаос. Чак се држало, да ће дух руске револуције и ту, да победи.

Али будан и млад национализам ослобођених Аустро-угарских народности, није допустио да се у тако великој мери измени друштвени поредак. Угњетавани столећима, они су у првом реду хтели, да дођу до своје националне слободе и до своје рођене државе. Тешке друштвено-економске проблеме оставили су за доцнија времена. Четрнајст Вилзонових тачака, биле су довољна подлога, да су се могле створити: Чешка, Пољска и држава Срба, Словенаца и Хрвата. Сад је једино од њихових народа зависило, којим ће путем, њихова даља историја, да се развија.

Одмах у почетку видело се, да без великих потреса неће ићи. У Пољској је било доста: Украјинаца, Јевреја и Немаца; У Чешкој Словака, Мађара и Немаца; у држави Срба, Хрвата и Словенаца Мађара, Арнаута и Румуна.

Све то у једну врећу и под једну капу метнути, није било лака ствар.

С тога у све те три нове државе морало је неко време, да дође до договора, до свађе и до ценкања.

А кад се до неког резултата и дошло, то је било водљикаво и без живота. Онда се морало опет изнова почети, да можда после тога буде још горе.

Солунска савезничка војска једва, да је стигла до Ниша а Мађари у Војводини већ су били изгубили из својих руку власт.

Многи њини интелектуалци безобзирце побегли су горе у Мађарску, оставивши народ, да без вођства чека на своју пропаст.

Отпора није било ни за лек и ако се држало, да ће мађарски народ, који је био толико горд на своју хиљадугодишњу државу, у свом тешком болу покушати нешто да учини. Мађарски хонведи јатомице са свију страна враћали су се натраг са бојишта али ни једном од њих није падало на ум да брани отаџбину. Дошавши кући са оружјем или без оружја, гледао је сваки само свога посла и пустио да Мађарску ко крпу цепају мрске народности.

У то несигурно доба ко печурке ницала су народна већа у целој Војводини. У ствари то су били народни одбори, што су у своје руке узели власт.

Осим тога у Новом Саду било је установљено Народно повереништво, подељено у неколико отсека, тежећи да целом покрету, даде једнолик правац. Шефови појединих отсека били су политички људи.

Кроз Војводину за то време повлачиле су се непрестано немачке трупе из армије генерала Макензена. Сам Макензен био је уз пут заробљен и у Футогу задржан.

Једна таква група једног дана нашла се у Србобрану. Још увек Немци, мада су се повлачили, одржавали су ред и дисциплину.

Много што-шта новог њима уз пут није саопштено али углавном знали су сви до једног, да је рат изгубљен.

Кад су у Србобрану из наших саопштења дознали, да је цар Виљем абдицирао и из земље побегао, били су силно утучени.

Прости војници распитивали су се једино, који је пут најкраћи до Немачке био. Њима је изгледа, главно било, да се што пре дочепају својих граница. Овде у туђини страховали су, да им се не догоди каква невоља. С тога су кроз Србобран опрезно и само у групама пролазили. А ако су се случајно мало дуже задржали, поставили су јаке страже испред кућа, где су становали.

У разговору са нама били су учтиви. Чисто смо их жалили, колко су при томе понизни били. Ко би могао и помислити, да ће горд, немачки дух толико да попусти! Али уверење, да је рат потпуно изгубљен, јако их је омекшао. Њихово гледање од горе изчезло је, а на место њега појавило се горко разочарање.

Њихови преплашени и укочени погледи одавали су њихов бол и тешку патњу за изгубљеном ратном штетом.

Сад им ништа друго није преостало, него да се посрамљени што пре врате у понижену отаџбину, да се наново пред гробом Бизмарковим као грешници закуну, да ће, чим се згодна прилика буде дала, осветити данашњи слом и понижење.

Народно веће у Србобрану можда је било прво у целој Војводини, што је на општинском дому истакло српску заставу. Дотле, осим мађарске заставе, никакве друге заставе није било слободно у Војводини истицати. Мађари су држали, да у Мађарској само Мађарска застрада има, да се цени и поштује.

Свака друга застрада крњила би углед круне Св. Стевана. А ако би се неко случајно усудио, да је истакне, сматрао би се не само као изазивач, него као велеиздајник.

Срби су ипак кришом при свадбама и славама своје тробојке: црвено, плаво, бело истицали: босилкаче и иконе са њима обвијали, и народну ношњу са њима украшавали. То је било у крви и у обичају свуд. Код Срба Војвођана. Те три боје пренашане су са колена на колена као какав аманет.

Како су се Мађари у себе повукли, Народно веће у Србобрану, било је чисто српско.

После избора претседништва и ужег одбора, приступило се одмах раду. На место Сантомаш, прозвато је наше место Србобран. То је име, што му је за велике заслуге српски свет још 1848 године наменуо, кад се онако јуначки са Кошутовом војском борио.

Србобранско, народно веће држало је свакодневно дању и дубоко у ноћ своје седнице. Већало се о свему и о свачему. А највише о народним невољама.

Многи сиромашни Срби, неки чак после четир године ратовања, вратили су се натраг у празну кућу. Њима је требало што пре и што обилније помоћи. Решено је, да се таквим невољницима има одмах издати наполица. Под наполицом подразумевала се извесна количина жита и извесна количина огрева. Осим тога и у новцу поклањано је доста.

Како велики број Срба у Србобрану није имао своје куће, решено је, да се на вашаришту и на беглуку (периферија Србобрана) имају бесплатно разделити плацеви. То је сместа и учињено.

О аграрној реформи и о додељивању земље добровољцима озбиљно се справљало.

Штета је само била, што то питање ни једно народно веће није могло да реши. Тек аграрни закон, на кога се морало чекати, имао је то да учини.

Услед велике промене и несигурне безбедности у Војводини наједанпут појавиле су се веће и мање дружине (банде), које су почеле, да краду и да пљачкају. За неко време свако село имало је само да се брине о својој безбедности.

У Србобрану тога ради основана је народна гарда. На жалост она није била довољно дисциплинована, па је по некад и сама правила изгреде.

Кад је српска а за њоме и француска војска дошла у Војводину сва политичка власт Војводине била је већ у српским рукама.

Народно повереништво у Новом Саду било је већ тада од целе Војводине признато као њен центар и њена највиша власт.

Војска српска и француска имала је само да чува њену границу према Мађарској и да по потреби помогне цивилну власт.

Срби у Војводини били су у великом мамурлуку. Стално су певали и стално су се веселили.

Ослобођење их је потпуно опило. И дотле су Срби Војвођани били познати као велики Срби, али од ослобођења на овамо прекорачили су сваку меру. У својим наивним душама мислили су они, да је сад дошао час, кад је требало да се обнови Душаново царство.

Мада је стварност сасвим друкчија била, они су, не водећи о томе рачуна, и даље исте жеље гајили.

Политичко руковођство Војводине било је претежно у рукама српске радикалне странке, која је најмногобројнија била. Међутим и друге мање странке српске биле су при стварању повереништва позване и заступљене. Према томе цео српски народ у Војводини био је тада сложан и имао исте идеале.

Да би се цела Војводина скупа могла определити, требало је што пре спровести изборе и изабрате делегате (800 за целу Војводину) упутити у Нови Сад, да на великој народној скупштини, донесу коначно решење о судбини Војводине.

28 Новембра 1918 г. изрекла је велика народна скупштина у Новом Саду, да се Војводина оцепила од круне С. Стевана и да се безусловно прикључила мајки Србији.

На тој величанственој скупштини изабрати су посланици Војводине за привремено народно претставништво у Београду.

Међу осталима био сам и ја изабрат.

Мемоари Др Живка Продановића

Други део II

На Крфу 1917 год. решено је, да Срби, Хрвати и Словенци имају, да се уједине. То јединство 1 децембра 1918 год. свечано је проглашено у Београду.

Скоро све земље, где су Срби, Хрвати и Словенци живели, биле су ушле у састав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (СХС.).

На глас, да је то велико дело свршено, ликовало је наш свет као никада до тада. Инстинктивно он је осећао, да је ово први пут у историји, да су се жеље потпуно испуниле.

Поред свег тога много му се штошта није допадало. Тако му је чудно изгледало, што су и даље неки остали незадовољни и по страни. Југословенски неки одбори далеко у туђини непрестано су слали курире и прокламације, тражећи, да се склоп и уређење наше државе спроведе на дуалистичкој или тријалистичкој основи, чак можда у облику конфедерације.

То је наше наивне људе у Војводини јако узнемиривало. Зар и после ослобођења, да будемо одвојени, једни од других.

Одмах на почетку, видело се, да наш живот ни у рођеној држави неће бити лак и безбрижан. Биће ту повуци по-тегни, док се не дође на свој прави пут. Трзавица, чак и сукоба, биће можда и више, него што је у туђој држави било.

Вековима разједињени у многим чему, имали смо и разне погледе. Њих се одрећи није била лака ствар. Традиције и обичаји много су променили душе наше, што су у древној прошлости једнаке биле. Услед

тога, свако наше племе имало је осим заједничких и својих посебних циљева.

Већ при проглашењу уједињења то се могло осетити. Ипак разум и заједничка воља на крају је победила.

Противници унутар нове државе СХС за неко време ућутали су. Али по свему било је јасно, да су се они само притајили и чекали згодан час, да се повампире.

За то време у Војводини у многим погледу прилике су погоршале.

Пошто ми пре у Мађарској нисмо имали Срба чиновника, то смо после ослобођења били приморани да и нестручњаке примамо у службу. То још не би била најгора ствар. Али многи сумњиви не војвођани нагрнули су, тражећи, да им се доделе најуноснија места.

Убрзо се показало, да су то авантуристе и криминални типови били, што су на неки чудан начин до наименовања долазили. Чак се зуцкало, да се места за новац могла купити.

Како било, да било, најезда сумњивих у Војводину, била је све већа и дрскија.

Одмах после њих дошли су и неки српски официри, нижи и виши, да се жене са Војвођанским миражџикама.

У Војводини дотле био је обичај, да су се Срби са Српкињама међусобно женили и удавали.

Ако је по неки узео и другу веру, морала је бити хришћанска. Тако Јеврејку није Србин никад узимао за жену, а најмање се Српкиња за Јеврејина удавала. На жалост српски официри нису на то пазили.

Скоро у исти мах неки виши чиновници из разних министарстава и неки сумњиви политичари заузели су уносна места у управама богатих предузећа. За трен ока, скоро по плану, била је Војводина поседнута од тих пословних људи.

То је било рђаво знамење, што је јасно показивало, да је живот у Војводини натрашке и рђаво текао.

Срби Војвођани били су забезекнути, кад су видели, шта су из Београда са Војводином урадили. Они су истина покушавали, да се против тога буне али реч њихова код меродавних није много вредила.

1 Марта 1919 год. привремено народно представништво у Београду почело је, да заседава.

Како је време још увек хладно било а саобраћај врло незгодан, ја сам тек око половине марта у Београд допутовао. Моје здравље поред свег мога оптимизма, није било у потпуном реду. Кућевна нега још ми

је јако потребна била. Упркос томе, ја сам се ипак усудио, да на пут кренем.

Моји другови из Војводине сви су већ у Београду били. Они су се ко нека сирочад у једном кутку радикалног клуба сместили.

У клубу је брујало као у кошници. Непрестано је неко улазио, а неко опет излазио.

Поздравивши се са свима, сео сам, да се одморим. За часак, па се око мене окупило читаво друштво: Србијанаца, Босанаца, Старосрбијанаца. Сви су они желели, да ме виде и као новајлију упознају.

И ако сам био слаб и уморан, ипак сам им могао по неку лепу реч, да кажем. Питали су ме о свему и о свачему а највише како народ у Војводини дише.

Сви они, мање-више, особито Србијанци волели су политику. Неки од њих, не би могао живети, кад би случајно морао, да се политике одрече. Политика, то им је био насушни хлеб. Ње су се грчевито држали као да без ње, није било другог живота.

За разлику од нас Војвођана, што смо само по нужди водили политику, србијански посланици сасвим друкчије схваћали су свој посланички позив.

Као мајстори, што свој занат добро разуму, тако су и они били вешти мајстори у политичким стварима.

И ако је Србија била мала, она је ипак била независна и слободна држава. У њој се политички живот развијао како-кад, брже или спорије, али увек праћен са великим борбама. Међусобно трвење партија, херојски отпор против самовоље владара, све је то допринело, да је дух Србијанаца постао окретан и способан, да сваки макако тежак проблем повољно реши.

Али откако се Србија утопила у СХС, осећало се, да њени и најбољи политичари у многим стварима нису били на чисто. А то све због тога, што се до ослобођења дошло без потребне спреме и довољног разумевања.

Уједињење је са собом донело безброј нових тешкоћа, које је требало брзо и коренито отклонити.

Међутим неки дух малодушности и колебања завладао је у политици, те се већином тапкало на истом месту. Положај Војвођана у радикалном клубу није био бог-зна како ружичаст. Већ само приступање и улазак у клуб, био је скопчан са непријатностима.

Стојан Протић а можда и сам престолонаследник желели су радије да се Прибичевић са својима прикључи радикалној странци. Држало се, да су Војвођани увек сигурни а да српско-хрватска коалиција по сваку цену треба, да се задобије.

Међутим догађаји сасвим другим правцем почели су, да теку.

Прибичевић са отпатцима Србијанске опозиције створио је демократску странку. То је била фатална погрешка, јер су се тако размирице из прошлости, што су између српске опозиције и радикала владале, још више прошириле и наново оживиле.

Али амбиција браће Прибичевића на челу са Светозаром није знала мере, као ни мржња опозиције српске против радикалне странке.

Демократе су веровале, да је снага радикалне странке сасвим исцрпљена и да је дошло време, да се с њоме обрачуна. Али жилавост радикала и њихово велико искуство и поред видне исцрпљености, још је увек могло са успехом, да брани своје тековине.

Приливом из Босне, Старе Србије и Војводине број радикалних посланика се повећао, те је услед тога радикална странка у привременом народном претставништву релативно била најјача. Њен авторитет био је још увек велик.

Ипак, да је тада случајно била каква друга државотворна странка, која би могла заменити радикалну странку, паметно би било, да су радикали после ослобођења отишли у опозицију.

Кад је једна политичка странка дуго на власти, онда се њене присталице врло лако могу, да покваре, и да од власти траже, да им многе злоупотребе кроз прсте гледају. Власти онда немајући куд за љубав тих владиних присталица и саме чине безакоња.

Осим тих незгода у радикалној странци, било је и подвојености и то у самом вођству. То је још више отежавало њезин рад.

Да ли смо један народ са три имена или три народа са три имена или један народ са једним именом, да-ли прерогативе круне треба, да се скуче и у коликој мери, како да се спроведе аграрна реформа, како, да се води унутрашња и спољашња политика, дали окрут централизам или покрајинске аутономије, сва та питања нису у то доба код радикала била потпуно рашчишћена. Пустило се више, да време и догађаји то учине.

Али то баш није било добро. Место, да се отворено казало то и то заступа радикална странка, дозволило се појединим присталицама и групама, да свака на своју руку створи своја посебна уверења.

Чак се тако далеко ишло, да су неки пророковали да је радикална странка на путу, да се разједини.

Осим разноликости у мишљењу, радикале је и друга једна невоља тиштила.

Дворска камарила са неким амбициозним генералима са Петром Живковићем на челу, где год је могла, мешала је своје прсте у послове радикалне странке. На жалост, нашло се у клубу људи, који су камарили ишли на руку и били малте не њезини одани шпијуни.

С тога се у клубу о тим стварима са највећом опрезношћу смело говорити. Привремено народно претставништво није било прави парламент. Његов главни циљ је био, да за неко време држи на окупу народне претставнике из целе СХС. С тога је обим његовог рада био скучен и јалов. На његовим седницама причало се о свему, само да време прође. Никаквих значајних законских предлога и претреса није било. Живило се од дана до дана.

Иза кулиса у клубовима и у тајним заседањима преговарало се о будућим плановима. Мерило су се снаге, што су требале, да превагну при подели власти. А баш ту и тако пролазило се из лабиринта у лабиринт, јер се подела власти на тај начин никако није могла правично да израчуна.

Није онда чудо било, што су се место тога у велико отпочеле да употребљавају смицалице и разна политичка лукавства. На длаку се ципидлачило само да се омете правилан развој догађаја. Није се презало, ако је требало, точак времена на једном месту задржати или га чак окренути уназад.

Војвођански радикали, ко што је познато, имали су пре ослобођења свој главни одбор, што се, према потреби, састајао у Новом Саду. У последње време био му је претседник Др Красојевић.

На његовим седницама справљало се, без одређеног дневног реда о свима Војвођанским невољама. Сваки члан смео је без ограничења, слободно, да изнаша своје мисли.

Дебата је по некад била врло жучна и трајала је дан, па и два. Завршну реч скоро увек Јаша је водио. Он је највештије умео различите погледе у склад, да доведе и супротне мисли, да оправда. По кад-кад се, ако друкчије није ишло, и фразама служио. Тако је његов дух, кад год је потребно било, показивао пут, кога се у датим приликама смело држати.

Баш кад су Војвођански посланици, у радикални клуб у Београд дошли, Јаша је почео озбиљно, да оболева. Он је истина за лаике још

увек био здрав човек, али лекари су већ тада код њега много штошта приметили, што је сведочило, да је његов дух у опадању.

Његове: „Мисли о новој држави”, у пет свезака, осим других свакодневних чланака у „Застави” биле су последње његове здраве творевине.

Воља, да води странку и да јој прописује правац, из дана у дан се губила.

У потаји већ се расправљало, ко ће његово место у странци, да заузме. Два ривала била су на помолу. Милетићев син Др Славко Милетић и др Жарко Миладиновић могли би то место да поседну. Али ни један од њих, није хтео другом, да попусти тако да су обојица, истовремено са неким правом, тражили, да им се призна вођство.

Међутим обојица нису били дорасли за то место.

Др Славко Милетић био је брижљиво и лепо однегован, волео све врсте вештине и чезнуо за мирним, грађанским животом. Али у његовој природи није било ни трага од нечега, што би могло оправдати његову амбицију, да после Јаше он води странку. Слабић, ко што је био, могао је то место да тражи, не по својим интелектуалним и моралним особинама, него само зато, што је био син великог Светозара Милетића.

Др Жарко Миладиновић опет био је јако сујетан и тражио за себе вођство, позивајући се на свој дугогодишњи и несребичан рад у радикалној странци. По природи он је био скроз субјективан и све ствари ценио само према својој личности.

Као политичар није много вредио, јер је сваки час према тренутном расположењу мењао чак и своје рођене погледе на свет.

У својим разлагањима био је и сувише развучен, умарајући слушаоце и губећи се у безначајним ситницама.

Стога његов карактер ни у ком погледу није био подесан да води странку.

Потајна борба та два ривала коштала је радикалну странку у Војводини врло много.

Док је Јаша био на кормилу, све је ишло по програму и једно-душно.

После Јашиног повлачења са вођства ствари су се сасвим измениле. Није било више јаке руке и окретног духа, место тога настало је подвојености и неповерења. Сасвим је онда разумљиво било, што су појединци на своју руку покушали, да заступају ствари Војводине.

Главни одбор Војвођанских радикала уопште се није више сазивао и био је за свагда покопан. У Београду то су повољно примили, јер су

сматрали, да је сваки покрајински, па и наш главни одбор излишан. Тако је радикална странка у Војводини била на живот и смрт предата у руке главног радикалног одбора у Београду.

Од тог доба, штогод се за Војводину тражило, морало се молити и богорадити у Београду, јер су ствари Војводине почели водити не Војвођани, него сасвим страни, често пута непријатељски расположени људи.

Мисао аутономије, која дотле није у Војводини била позната, наша је тада на незадовољном тлу Војводине повољно земљиште.

Револт Војвођана, да им се ни најправичнија жеља није могла испунити, створио је широм Војводине уверење, да је Војводина постала нечија колонија. А поготово, кад се приметило, да су неки политичари из Београда, иза леђа Срба Војвођана склапали везе и пријатељства са Мађарима, Немцима и Јеврејима. Све је говорило, да се системацки радило на томе, да утицај и углед Срба Војвођана у самој Војводини што брже и што више опадне.

На жалост у том раду биле су умешане како неке демократе, тако и неки радикали из Београда.

Увелико се почело зуцкати, да ће непослушни Војвођански посланици при првим изборима бити, ни мање, ни више, него ликвидирани.

На Конференцији мира у Паризу тачно су знали, да је у Београду настала као нека политичка пометња. Николу Пашића, председника наше делегације није наша влада у довољној мери могла да помаже. А Југословенски одбори где су могли, сметали су му. Због тих незгода, ми Војвођани били смо јако забринути, јер се баш тада одлучивало о границама Војводине.

Не само по историјском праву, него и према броју нашег живља, требале су банатско-Темешварске области, да остану у крилу Војводине. У XV, XVI и XVII веку, тамо су Срби били у апсолутној већини. Небројено крви је проливано за те земље.

Па ипак Румуни и Мађари оспоравали су нам те области. А Конференција мира, због потребне равнотеже на Балкану и средњем истоку, пустила је, да се те области отцпе од Војводине.

Због те тешке неправде, неисказан бол је обузео све Војвођане. А војвођански посланици љути и увређени хтели су, да се у привременом народном претставништву јавно о томе расправља. Али влада никако није смела у то да загризе, бојећи се, да јој се и онако тежак положај не погорша.

Неки одлучнији војвођански посланици предлагали су, да се у Бајском трокуту и у Банатско-темишварским областима подигне народ на устанак.

Али све то било је доцкан. Судбина Војводине била је решена на нашу штету. Преко сто хиљада нашег живља, махом Срба било је услед тога предато на милост и немилост у руке туђину.

Већина посланика не-војвођана никако није могла, да схвати, да су губитком, Печуја, Баје и Темишвара окрњена и погажена наша много-вековна права. Тешили су нас, да ће ти крајеви доцније и онако бити наши. Како и када нису умели, да нам кажу.

По неки су пак тврдили, да је боље, што је тако урађено, јер да су те изгубљене области, под Војводином остале, били би Срби и остали Словени у Војводини према Мађарима, Немцима и Румунима у огромној мањини.

Такву жалосну тврдњу наши људи нису могли одобрити а камо-ли прихватити. Сасвим је природно било, што је окрњена Војводина после тога постала увређена и тужна.

И у аграрној реформи, што се на основу уредбе у Војводини спровођала, није било између владе и Војводине, хармоније. Војвођани су хтели, да се прво мештанска српска сиротиња и добровољци снабдеју са довољно земље, па тек доцније, што буде преостало, да се подели колонистима из других крајева.

Влада је међутим имала друге планове и без питања Војвођанских посланика, на своју руку решавала, аграрну реформу у Војводини.

У исти мах у политичким погађањима играла је аграрна реформа важну улогу.

Приметило се даље да аграрна реформа може на свој начин, да утиче на прилив нових партијских присталица. Отуд су све политичке партије, које су у влади тада биле, тежиле, да имају у својим рукама извођење аграрне реформе или бар неки утицај и контролу.

Стојан Протић имао је свој посебан план. Он је хтео, да велика пољска имања, што су дотле рационално обрађивана била и даље задржи, да их не дели и не парцелира, него да на њима напредне, земљорадничке задруге оснује.

Парцелирањем тих напредних имања настао би по његовом мишљењу – прави хаос у привреди. Оно, што су покољења тешком муком створила, никако није смело бити уништено.

Што се колонизације тиче, пристао је, да се у Војводину колонизирају Срби из подунавља и поморавља, јер су они вични земљорадњи били а њихово пресељење у Војводину, не би по Србију штетно било.

Мада су предлози Стојана Протића умесни и напредни били, ипак се аграрна реформа у сасвим противном правцу решавала.

За кратко време па су аграрну реформу аграрна надлежтва потпуно унакарађено и наопако спроводила.

Велика и напредна имања била су за час покидана али војвођанска сиротиња, добивши само 1–2 јутра земље, остала је разочарана и незадовољна.

Што је још горе било, добивену земљу сваки агарац могао је без икакве сметње, да прода. Тако је повећи део земље одмах у почетку дошао у туђе руке.

А мештанска сиротиња, која је земље гладна била, била је не само својом кривицом него и немаром надлежне власти, лишена благодети аграрне реформе.

Опозиционе странке, кад су то виделе, почеле су несолидарном пропагандом, да драже незадовољну масу у Војводини, обећавајући јој куле и градове, ако напусти радикалну странку. И доиста једно време у редовима радикала у Војводини настало је непотребно комешање.

Али наш свет на крају ипак је увидео, шта је опозиција са њеним походима хтела, да постигне.

Особито самосталне демократе биле су уочљиве, желећи пошто, по то, да се дочепају Војводине.

Радикали изазвати, морали су сваки њихов покушај безобзирце, да одбију. Тако да су се самостално-демократски зборови скоро увек на крају претварали у чисто радикалске зборове.

Тако је многобројни радикалски свет, разјурio збор, кога су неке самосталне-демократе, хтеле да одрже у Србобрану. Сам Светозар Прибићевић морао је да се склони, да га озлојеђена светина не би злоставила.

Поводом тога било је говора чак и у самој влади.

После тога за друго нису се самосталне-демократе усудиле, да по Војводини зборишу.

Како је питање аграрне реформе све више узнемиривало духове, потребно је било, да и радикали из Војводине, којих се то највише тичало, рекну своју реч.

Тако сам ја једном приликом на седници привременог народног претставништва уз огромно одобравање целе скупштине говорио о потреби додељивања земље беземљашима, истичући, да се за процват државе, осим других важних реформи и реформа аграрна имала што пре и што коренитије, да се реши и спроведе (Говор штампан у „Застави“).

Са овим мојим говором било је јавно оповргнута сва лаж што су непријатељи радикала ширили, као да су радикали из Војводине били противни аграрној реформи. На против радикали из Војводине били су за брзо решење аграрне реформе – али у другом смислу, него што се било изводило. С тога одговорност за неуспех није могла, нити је смела, да терети радикале из Војводине.

Дух интриге и зависти, што се повремено у сваком парламенту јављао, почео је и у нашем мирном Привременом народном претставништву, да се одомаћи. Странке су се, место да су се приближавале, све више једна од друге удаљавале. Око свакога и најнаивнијег питања, што је било на дневном реду, ломила се копља, да се после без икаквог разлога пређе у препирке и размимоилажења.

Пред Привременим народним претставништвом и пред појединим министарствима видела се стално непрегледна гомила света, што је чекала, да је приме, да је саслушају и да јој помогну.

Већ само то је јасно сведочило, да државни посао није текао, ко што је требало, брзо и уредно. Министри и чиновници, изгледа, више су чекали, да време посвршава њихове задатке, него да се они сами изложе ма било каквој одговорности.

Та спорост у раду била је знак, да се људи, који су били позвати, да решавају судбу других нису на својим местима осећали сигурни или нису дорасли за та места. После ослобођења маса неспособних и неквалификованих заузела је места, за која је требало имати много више знања и више морала. Осим тога и политичке прилике биле су криве, да је то тако било.

По неком одређеном и чудном кључу, тражиле су поједине странке, што су биле у влади или споља њу потпомогле, да им се известан број чиновничких места, што би оне заузеле, слободно уступе.

Тако је свака таква странка, без обзира на државне интересе, гледала, да своје присталице, ма и без квалификације, угура у неко место.

Дали је неко способан или не, да води поверену му службу, није се питало. Главни је било, да се присталица неке странке ухљеби и да будно пази, шта се око њега догађа. Био је он у неку руку као контролор

странке у дотичном звању, па је чак и могао, ако је вођство странке од њега тражило, да му и тајне државне повери и изда.

Све то скупа није било од користи држави.

Услед тога у појединим министарствима и надлештвима одмах од почетка није било правог другарства и хармоније.

Молбе, жалбе и разни други списи недељама лежали су у архиви нерешени или ако су случајно били решени, били су више пута сакато решени.

Ако би по неки чиновник по савести хтео неку ствар, да реши, морао је пре тога сто пута, да се предомисли, како да је што речитије образложи, јер му је друкчије претила опасност, да ће му министар или његов шеф – не потписавши акт – све списе натраг вратити, да их према њиховим схватањима поново проучи и дотера.

У опште радило се више да се угоди политичким странкама, ма закони поред тога били и повређени.

Као је што парламент привремено таворио, тако је и цео тадашњи политички живот текао, као да је привремен био.

У току дугог рата у многим погледу изменио се карактер народни. Видело се, да је патња и невоља многу човечју врлину сатрла. О ратовању и о уништењу непријатеља причале су се бајке, као да је то најплеменитија ствар била. У неким крајевима чак се и хајдучија величала.

Добровољци опет у својим захтевима нису умели, да се умере, истичући увек своје велике заслуге.

Место, да су сви својски и са љубављу пригрлили нову државу, приметило се, да је некима од њих то десета брига била.

Ипак и поред све привремености, историјском нужношћу и вољом родољубивих људи, нова држава почела је и ако спорије, да хвата све дубље корена.

Као ђак шестошколац на позив другова из Београдске гимназије, с пролећа 1894 год. илегалним путем, ноћу, на чамцу са неколико другова прешао сам први пут преко Саве у Београд.

Ту се по ондашњим нашим схватањима требало договарати о коначном уједињењу свеколиког српства.

Младићка наша машта све то је лако и брзо изводљиво замишљала, и ако је тада још увек постојала Турска царевина и Аустро-угарска Монархија. Али ондашња, сентиментална омладина преко свега тога прелазила је са омаловажавањем.

Обе те велике државе биле су до у срж труле, те се сваки час њихов распад могао очекивати.

Генерација најмлађих, која још ни науснице није имала, мислила је и уображавала, да је баш она позвата, да тај велики преокрет на својим плећима изведе.

Кад смо на обалу преко Саве сретно стигли, неколико ђака Србијанаца, што су ту стражарили, дочекали су нас оберучке.

И ако се дотле у животу никад видели нисмо, ипак смо се одмах братски спријатељили.

После поздрава и добродошлице, неким уским и вијугавим улицама са турском калдрмом, што су узбрдо водиле, дошли смо до једне скромне кућице.

Ту нас је нека бака по имену Јела, од узбуђења сва уплакана са своје четворо унучади, дочекала и на конак примила.

Сви они били су велико-српски задојени и у звезде ковали песме Змаја и нашега Барда. По пореклу били су Војвођани и имали још и сада блиску родбину у Новом Саду.

Како је зора већ на помолу била, требало је мало прилећи, да бисмо ујутру могли бити свежи и способни за рад.

Сутра дан било је саветовање и договор.

Седницу смо одржали тајно, јер смо се бојали, да српске власти или аустријски шпијуни случајно не дознају за наше разговоре.

Решено је да по целој Војводини у тајности организујемо српску омладину и да је припремимо за акцију. Остало слободно време провели смо, разгледајући: теразије, Калимегдан и топчидер.

Пред нашим очима све те ствари биле су веле-лепне и чаробне.

Тако нас је свуда уз пут, ма где да смо се нашли, пратило неко радосно узбуђење. Зажелели смо силно да све видимо и да све заволемо. Учинило нам се, да је Србија најблагословенија земља на свету. У Србији живети за Србина значило је бити сретан и задовољан.

Ни после 25 година, није се моје мишљење о Србији бог-зна како променило. Ја сам и даље веровао ко што је било, да је у Србије кључ Балкана и се само преко и помоћу Србије, може осигурати будућност и срећа јужних Словена.

Разуме се да сам много што шта од детињске маштарије морао, да одбацим.

Сад ми је ко народном посланику дата прилика и згода, да видим, да чујем и да осетим, што ми је пре загонетно и тајанствено било.

Како државну политику, тако и политичке људе, могао сам сада, очи у очи, да загледам и да упознам, те ми није било потреба, да кроз симболе тражим истину.

Као политички паук упло сам се у догађаје, да их што боље уочим.

Политичке вође и странке приказале су ми се отворено са свим својим врлинама и грешкама.

Услед тога цела њина слава и пад био ми је разумљив.

Тако сам вредност њиховог успеха сасвим друкчије морао да ценим, него што сам пре у младости чинио.

Ушавши у њину средину, видео сам јасно с каквим су се средствима служили, кад се одлучивало о судбини Србије и целог српства, па сам се зачудио са колико су мало средстава оскудне снаге умели, да постигну успехе.

Пред том загонетком морао сам, да застанем.

Није ли вечити неспоразум велесила ишао Србији стално у корист; нису ли велесиле, противно, него што су хтеле, помагале жеље српског живља; на крају, нијели балканско лукавство надмудрило интриге велесила?

Било како било, Србијански политичари за последњих сто година постизали су успех за успехом, мада су скоро све велесиле, по сваку цену, хтеле, да одрже status quo на Балкану.

„Бог чува Србију” потпуно је одговарало духу и природи Србијанаца. Они су, верујући у то, улазили и у најтеже и у најсудбоносније, кржаве сукобе.

Вера, да их на Балкану нико не може победити, ушла им је у крв и у срж. Осим Бога, никога се они нису бојали. И то не само политичке вође и интелектуалци, него широм целе Србије прости људи, жене и невина деца.

С тога цео народ Србије, био је јединствен, кад се радило о бити и не бити државе, што велесиле нису умеле, да разуму.

Најбоље се то показало, кад је дошло до рушења Турске и Аустроугарске монархије. У тим најтежим и горким часовима као један човек дигао се цео народ, предвођен од својих вођа, да сломије и скрха своје вековне душмане.

На први поглед тај је план изгледао као нека дечја маштарија.

Али кад су се велесиле међусобно заплеле и у коштац ухватиле, мала Србија, с једне стране својом надземаљском храброшћу, а с друге стране необично фином дипломатском игром, показала је свету,

шта јој је одвајкада била намера и тиме приморала велесиле, да јој признају успехе, што је она ослањајући се на своју голу снагу и уз помоћ савезника, са тешком муком, извојевала.

И баш на том дипломатском пољу српски политичари постигли су незапамћене успехе. Против Мађарске, Румуније, Бугарске и Италије требало је загазити у тешку борбу. Без страха то је српска дипломатија учинила.

Под најповољнијој клими, међу највећим Европским рекама, у центру саме Европе створила се моћна СХС држава, која је скоро целим Балканом господарила.

Вековни сан безбројних генерација био је у потпуности остварен.

Ти људи и те вође, што су непосредно водили и стварали историју СХС били су ту у Привременом народном претставништву и заступали Србију. Ја сам од првога дана, откад сам у народно претставништво дошао, тежио да те људе схватим, ко што су они у истини били, да их проценим и да им одам заслужено поштовање.

Одмах сам видео, да су они колко год их је било у рушењу Турске и Аустроугарске Монархије необично вешти рушитељи били. Умели су, да лукаво и кришом протуре своје планове, не презајући, ни од насиља, ни од бомби само да постигну своје циљеве.

На једампут, цео Балкан био је побуњен и крвавио се, а у позадини негде скривали су се осим страних, туђих емисара и српске комите.

У јужној Србији требало је стално да се воде борбе и дижу устанци. Ни пошто се није смело дозволити, да се мир тамо усталожи.

Сад уједампут све то није било више потребно. Било па прошло. Сасвим други начин живота и борбе требао је, да завлада у СХС.

Било је велико питање, дали ће вође, што су Србију дотле сретно водиле, моћи успешно, да управљају СХС-ом.

То је било тешко предвидети, али како је из историје познато било, човечја природа, макако савршена била, ако није склона била, да се мења, савија и угиба, кад су прилике од ње ту жртву захтевале, морала је при првој незгоди, да се било милом било силом са вођства отстрани.

Ако би се по нека изванредна окрута личност ипак усудила, да и даље остане на власти, онда је сигурно било, да ће на крају држава и друштво ту њену тврдоглавост прескупо да плати.

Никола Пашић постао је услед своје тајанствене природе и своје сретне звезде легендарна личност. Народ Србије па и осталог Српства, веровао је, да је он богодани српски вођа и пророк.

Против тог народног веровања тешко је било чак и краљу Милану и краљу Александру успешно се борити.

Тајанствено ћутање Пашићево и његове кратке изјаве биле су за народ пуне загонетки.

Пашић се политички није заплео, ни збунио ни у најтежим часовима, јер чим би га срећа почела, да напушта, он би за тренут устукнуо, па ако је потребно било, и повукао се да би после макар заобилазним путем до свог циља дошао.

Био је од природе довитљив, имао политичке интуиције и својом необичном појавом умео да задиви и задобије свет.

Разуме се, све би то мало било, да прилике и време нису њему ишле на руку.

Он је скоро увек ишао за догађајима, знао вешто да искористи слабости противника и увек пазио, да од некуд не падне у било какве замке.

Као добар познавалац људи, он је свакога, који је неке способности имао, гледао, да га у своја кола упрегне.

Ако је требало дознати, шта Турска и шта Аустроугарска, намерава, он је тамо на лицу места имао своје одане људе, који су му тачно и то лично њему извештаје слали.

И према двору није био богзна како поверљив, његова изрека: да је краљевство као усијана пећ, ако јој близу приђеш, опећеш се, а ако се и сувише удалиш од ње, прозобћеш, јасно показује, шта је он о монархији мислио.

У својој странци у последње време имао је потајних ривала, особито откако је нагло почео, да стари.

Ни Камарила после уједињења није била с њиме задовољна, бојећи се његове велике популарности и авторитета.

За право он је у један пар од иностранства сматран као једини заступник Србије и као вешт међународни политичар. Што је он о Србији и о Србима рекао, то се на страни као аутентично веровало.

Нову државу СХС држао је као проширену Србију и веровао, да би се устав и закони Србије, мало измењени, могли применити и у новој држави.

Фантастичне планове није трпио. Ако би се по неки посланик ипак усудио, да тако нешто предложи, он би на то само одмахнуо руком и предлог као такав пао би стрмоглавце у бунар. Толико је била сугестивна моћ његове личности.

Чак и његове колеге, чланови извршног главног одбора, са необичним страхопоштовањем прилазили су к њему.

Поред Николе Пашића по значају долазио је одмах Стојан Протић.

По његовим излагањима могло се сместа приметити да је по професији био професор, јер је сваки проблем професорски до у ситнице, гледао, да расветли.

Он је једно време био мозак и идеолог радикализма. Упуштао се раду у препирке са противницима. Перо му је било оштро, по кад-кад и увредљиво.

И ако је изгледало, да је он само са логиком и са разумом имао посла, у ствари он је био сав од крви и ватре.

За најмању ситницу, ако му је изгледала лоша и неправична, умео је да плане и да се ко рис ражљути.

У странци је био необично цењен а и противници су га поштовали. Ипак, због његове плаховите природе није био у довољној мери популаран. Али он то изгледа, није ни тражио. Он је већма волео, да јавно мњење од предрасуда ослобађа, него да се понизно пред јавним мњењем угиба. Тако исто ни пред круном није лако узмицао, ако је требало какву правичну ствар, да брани.

Био је јако начитан и стално писао чланке и расправе.

О новој држави СХС имао је посебно мишљење, што је у многим погледу више одговарало реалности, него званично схватање радикалне странке.

Аца Станојевић био је трећи по реду у радикалној странци.

Као вечита ћуталица, до крајности закопчан, био је прави византинцац у политици.

Тако, догод је нека озбиљна акција била у припремању, он ју је као зеницу ока чувао, да јавност и непријатељ случајно не би пре времена дознао, о чему се ради. А у то доба цео Балкан био је преплављен страним агентима.

С тога је он у тешким данима био изврстан саветник Пашићев.

По природи био је благ и имао племениту душу, није трпио свађу међу присталицама, него је стално гледао, да помири завађене духове.

У радикална начела веровао је као мало дете. У том погледу, није попуштао, ни кад је претила опасност, да изгуби главу.

За њега је Србија предратна, после Обреновића, била идеал. Држава се имала бринути једино за безбедност земље. Све остало, било приватне, било јавне ствари, имали су грађани међусобно, да решавају.

Потпуна – слобода у свим правцима и на свим пољима имала је да се спроведе и загарантује.

Сва тројица: Пашић, Протић и Станојевић били су под династијом Обреновића гоњени, затварани, на смрт осуђивани.

Али народ њихову патњу и муке није заборавио, него их је као своје мученике поштовао и за њима слепо ишао.

Њих тројица са осталим радикалским великанима: Пером Велимировићем, Пером Тодоровићем, Андром Николићем, Костом Таушановић, Рашом Милошевићем и другима створили моћну, радикалску странку, што је у најтежим данима Балканског и светског рата водила српски народ.

Љуба Јовановић – „патак” био је прави професор и ако се силно трудио, да своје мисли префарба политичким изразима.

Није био увек доста јасан, јер се у души колебао кад је требало рећи отсудну реч. Имао је у себи нечега, што је потсећало на карактер далматинских примораца.

Амбицију, да буде вођа или међу првима, што је био старији, све је више гајио.

Једнога дана, мислио је, да ће моћи Пашића, да замени. То му је у многим погледу сметало да буде искрен сарадник Пашићев. Ипак његов утицај у радикалној странци није био мали. Осим њега било је у радикалном клубу за време привременог народног претставништва и других способних политичара: Марко Трифковић, Марко Ђуричић, Ничић, Настас Петровић и други.

Међу млађима видно се истицао Др Лазица Марковић.

Мана му је телесна била, да је био врло мали, са необично великом главом.

Као правник имао је о сваком политичком проблему јасан суд. Никад му није требао туђ савет.

Био је начитан и знао више језика.

У клубу је умео вешто да изложи своје погледе. Његови разлози били су увек оправдани и тачни.

На жестоким клубским седницама, на великим народним зборовима, он је на крају, критикујући поједине предлоге, знао да нађе zgodну формулу, што је требала, да умири и да победи све.

На међународним скуповима у Женеви и другде могла се од њега чути паметна реч.

По природи био је жив и окретан али штогод је писао и разлагао, све је било на основу чистог разума и строге логике.

Маштарије и личне осећаје сматрао је за препреке свесном размишљању.

С тога у његовим уџбеницима и списима није било конфузних претпоставки, него свуда је само јасан појам и јасан израз владао.

Као политичар био је довитљив, пун жеља, да убеди, склон на договор, вешт дијалектичар, згодан преговарач и сигуран саветник радикалне странке.

Миша Трифуновић био је висок, коштуњав Ужичанин. Његова физиономија упадала је сваком у очи. Ко га је само једампут видео, сећао га се.

Политику, и ако високим нагласком терао је на мало и ципидлачио при свакој дискусији.

Волео је, да прича на широко и на дугачко. С тога је тешко могао да убеди и да одушеви слушаоце.

Ипак су га у радикалној странци поштовали, ако не због чега другог а оно због његовог чврстог карактера. Моралну вредност странке, он је гледао гдегод је могао, да одржи и да повећа. Веровао је, да је морал у политици исто тако важан као и морал у приватном животу.

Поред свег тога био је амбициозан и желео, да се његова реч и његово мишљење чује и усвоји на највишем страначком форуму.

Радикална странка била је у главном странка сиротиње и малих поседника. Није имала богатих материјалних извора, откуд би могла лако, да подмирује странкине издатке.

Што је од својих присталица повремено као поклон добијала, било је оскудно и недовољно.

Политички људи морали су из својих џепова да троше, кад су хтели да се залажу за јавне ствари.

„Sine cura” није била радикалска болест.

Противници радикалски: напредњаци, либерали, демократе и други имали су богату залеђину: банке, индустријалце, велике трговце, што су их, кад је требало богато испомагали.

Радикална странка опет могла је само на свест и на одушевљење својих присталица рачунати. Тако се само смео шут с рогатим у политици понети.

А ту је баш био кључ радикалних успеха.

Свакодневно морале су радикалске новине и радикалски општинари, да подробно разјашњавају свету своја учења и своје подвиге.

У један мах постала су радикална начела као неке религиозне догме, у које је свет почео из дна додуше, да верује.

То је било, кад су радикални прваци за народне слободе мећали главе у торбе, пунили тамнице и били стрељани.

Али у току година и радикална странка као и свака друга политичка странка, која је случајно била на власти, почела је да губи доста од своје чисте, првобитне суштине.

Више се пазило, да се странка у ширину развија, него да се начелно оплемењује и продубљује.

Чим је дотле дошло, могли су и непознати, чак и неки непријатељи, у њене редове слободно и безбрижно да се увуку, и да јој као опаки црви подгризу сочно корење.

Тако је радикална странка морала, хтела не хтела, неколко пута да чисти и проређује своје редове.

Ти отпатци радикалне странке постали су најљући непријатељи њени и свим силама радили, да је оклеветају и онемогуће.

Међутим плононосан рад радикалне странке, није се могао виком и лармом обеснажити, јер је био и сувише видљив и користан.

Радикали, не само, да су унутарње стање средили и побољшали, него су и у спољно политичком погледу имали велике успехе.

„Приспели смо”, како је Пашић једном приликом сликовито рекао: „у добро друштво”.

Од пропасти српске државе на Косову, све до последњег светског рата, што је у историји јединствено било, Срби ништа друго нису радили, него се грчевито спремали, да се одрже, приберу, ослободе и уједине. Сву енергију многобројних генерација Срби су немилице трошили само да постигну тај последњи циљ.

Радикална странка ту тежњу је до крајности развила, желећи пошто, по-то, да она буде главни чинилац при извођењу тога великога аманета.

Светски догађаји и сукоби међу велесилама пружили су јој прилику, да покаже не само своју снагу, него и своју мудрост.

Срећа и судбина је наредила, да је на позив радикалне странке, цео народ са одушевљењем ушао у големе заплете и у кржаве сукобе.

За мал те не четир године окупације Београд је био потпуно опустошен, небројени пут, што се за њега у историји знало.

Станови су били опљачкани, врата и прозори разбијени или некуд одвучени. Радње су зјапиле празне без робе као нека страшила. Многе куће биле су или разрушене или мање-више оштећене. Калдрма и фластер, како-где разривени.

Гдегод је човек погледао, видео је трагове рушења, што је непријатељ плански изводио.

Избеглице Београђани враћали су се кућама а у души осетили голем бол, видевши, како им је у дому све уништено. Па ипак нису они ударали у плач и у кукњаву, него су стоички подносили немилосрдне ударе окрете судбине.

По пустим улицама могла се видети по нека мати, како тражи чету што се мало пре случајно са бојишта вратила, а чији је борац и њен син био.

Како је погинуо, где му је гроб био, само то једино хтела је, да знаде? Све друго, на целом свету, њој је било споредно и ништавно. Дознавши тачно судбину и крај свога сина, не путивши ни кап сузе, удаљила би се некуд без иједне речи.

Тако је отприлике изгледао живот безбројних Београдских породица, чији су синови и мужеви пали као жртве за СХС.

Ту на улицама разрушеног Београда осетио сам, шта је Србију коштало уједињење јужних Словена.

Србија је на коцку метнула не само своје материјално благо, него још више животе својих грађана. Немилице су жртвовани сви од одојчета до дубоке старости.

Сад ил никад – смрт ил победа, био је крик падања Србије! У светској историји мало је таквих величанствених примера било. Цео Београд, па и цела Србија могла се слободно у црно увити, јер је опаки непријатељ сваку стопу њену обилно српском крвљу залио.

Шетајући се тако унакаженим Београдским улицама, пробао сам, да дознам, дали су моји стари другови из Војводине, који су се после свршених наука у Србију преселили, још у животу.

После дугих трагања, нашао сам их здраве али по мало незадовољне и огорчене.

Није шала била толико времена оставити кућу и своје најмилије, па у туђини у сталној неизвесности проводити дане. У изгнанству човек је најбоље могао да осети, како му је лепа и драга отаџбина била. Туђ лебац, ма био бео као снег, хладан је и горак.

Свога доброг друга Др Светислава Стефановића нашао сам запо-сленог у својој лекарској ординацији. После краћег времена могао сам, да се с њиме поздравим и видим.

Прва му је реч била, да си ми здрав, мој драги Живко! У туђини ми смо јако зебли, шта ће са Војводином бити.

Србија и ако је извела нечувена дела, била је ипак незнатна чиње-ница у погађању велесила. На послетку вештом игром судбине, при-стало се, да и Војводина уђе у склоп СХС. Ми рођени Војвођани били смо сретни, да се ствар тако свршила. Сад је све у том погледу у реду. Питање је само какву ће улогу Војводина у новој држави играти. Бо-јимо се, да и вама тамо преко, као и нама овде, што смо се у Србији населили, не буде лоше.

Ето, како су мађијски, самном поступали Србијански критичари! Особито се Јов. Скерлић окомио на мене, а и други нису били много бољи од њега. Ништа, ама баш ништа, што сам ја написао или рекао, није било добро и од вредности. Не само да сам ја шарлатан био, него да сам и туђе ствари поткрадао.

То је била стара тактика Србијанских критичара.

Нису-ли они у прошлости исто тако немилосрдно нападали на-шега Змаја, Лазу Костића и уопште све Војвођанске писце а у звезде ковали своје осредње и лоше писце. Бојим се да ће и са војвођанским политичарима исто тако поступити. Неће их пустити, да се развијају а глас њихов прогласиће за промукао. Ни у ком случају неће дозволи-ти, да се ма где истакну. Да је сам велики Светозар Милетић жив и њему би гледали, да замера.

Да бих скренуо разговор на другу страну, запитао сам га о чему је наумио да пише.

Раширивши дуге своје руке, сав у неком уздрхталом стању, рекао ми је, да су неке ствари већ за штампу готове биле, а да ће друге поче-ти да дотерује.

Био је више него блажен, кад сам му споменуо, да га Војвођани цене, чак ми је наговестио, да би се у Нови Сад преселио, кад би се тамо прилике боље усталожиле.

Али по нагласку приметио сам да је то споменуо, само да би нешто рекао. У ствари њему је Београд био мио и драг.

Ту је могао макар и поред највећих потешкоћа, да се испрси и истакне.

Нови Сад је ипак према Београду само провинцијски град био. Само уз Београд могао је отсад и Нови Сад да зрачи и светли. Срце Српства имало је отсад из Београда да куца.

Мој друг Стефановић био је јако амбициозан и сав жедан славе.

Био је модеран песник али без оног правог песничког надахнућа, што је само великим генијима дато. Он је више својим знањем и својим оштрим интелектом умео да засени и одушеви читаоца.

У историји књижевности није могао, да се обележи као нека изванредна личност. Није имао своје школе ни своје следбенике.

Много је изучавао модерну енглеску књижевност и поезију, па је чак и покушао, да је и код нас пресади.

Али како је прерафаелитизам одавно у Енглеској изумро, ни њему није испало за руком, да га код нас ма у промењеном облику, васкрсне.

Шекспира је у велико превађао са доста добрим и прецизним преводом. Истина, ни он, као ни сви други светски преводиоци, нису Шекспира могли достојно шекспирски, да препевају.

Увек је много што-шта недостајало, да се у преводу Шекспир у свој својој величини претстави. Ко је хтео правог Шекспира, да чује и да осети, морао је енглески добро знати, и Шекспира на енглеском чути и читати.

О будућој нашој политици и ако је он на том пољу потпуна наивчина био, говорили смо искрено и отворено.

Он је као гимназиста самном што се политике тицало увек на истој линији био. Од радикализма до социјализма била је наша политичка шетња и у том правцу ми смо се политички васпитали.

После завршених наука он је уз Др Боту са радикалима хтео да сарађује. Али ту изгледа, није имао бог-зна какве потпоре и успеха.

Одрекавши се тако неко време политике, он се сав бацио на књижевност и на поезију, упустивши се у тешке књижевне свађе са критичарима. Чак са неким књижевницима водио је парнице.

Неко време постао је права књижевна свађалица и као рањена звер, бранио се од својих немилосрдних нападача.

Вративши се из светског рата натраг у Београд претстављао се као грађанин републиканац.

Али по моме мишљењу, то његово уверење, није било искрено и стално. Он се у туђини на врховну команду и на двор због неких ситница нашао увређен, па је сад код куће, на неки начин, хтео да се свети.

Јаша Продановић као стара свађалица и букљив политичар, једва је дочекао, да га себи привуче.

Али није потрајало дуго, па је он мало по мало и срамежљиво гледао, да се опрости републиканске партије.

Просто, досадила му је политика, па је одлучио, да се за неко време у страну повуче и да отсад само гледа свога посла.

Међутим он је урадио оно, што му је његов колебљив карактер налагао.

Био је нема сумње даровита и паметна глава и добра душа али његов карактер није увек био беспрекоран.

Он је, како ми је сам причао, сумњао, да му је отац од крвне болести млад умро, па је лабавост и непостојаност свога карактера том рђавом наследству приписивао.

Волео је нагле промене – како се он сликовито изразио – нове идеје, а у ствари био је играчка свога колебљивог карактера.

С тога је он како у политици, тако и у књижевности заступао цик-цак систем. Таман, да се нечим свом душом одушевио и то за светињу прогласио, кад ал сутра дан усудио се већ да преко тога као поред турског гробља прође.

О династији, о народном јединству и о облику државе СХС имао је све саме екстремне појмове. Ништа, што је до тада постојало, није било вредно задржати.

Традиције и народне предрасуде имале су што пре да исчезну.

По мало те његове жеље мирисале су на болшевизам. „Lux ex oriente” постала је његова фикса идеја.

У таквом душевном расположењу затекао сам га, где се бори са самим собом. Хтео је, да покуша, да се и на политичком пољу чују његови назори. Али то је било код њега као и све друго краткога века.

Већ идући пут, кад сам с њиме говорио, осетио сам, да се припремао, другим правцем да пође.

Друга и земљака Перу Путника, инжињера, нашао сам у његовој канцеларији, забављеног, са неким замишљеним формулама и рачунима. Испред њега на столу, у потпуном реду, лежали су разни цртежи, два циркла, неколико фино зарезаних оловки, лењири велики и мали, две-три врсте мастила и пуно гума за брисање. Све скупа одавало је, да је ту живио инжињер од професије.

На средини дугачког стола стојала је повећа ишарана вазна пуна црвених и жутих ружа, чији је мирис био јачи и свежији од макаквог француског парфема.

У прочељу са раздрљаном плавом кошуљом, сав предат мислима, седио је мирно сам инжињер Пера. А кад је мене приметио, постао је мало блед и збуњен, да после поцрвенивши у лицу, са разрогаченим плавим очима притрчи мени у сусрет.

Нас двојица одавно се нисмо видели. Последњи пут у Бечу фебруара 1903 год. Он се после свршених наука преселио у Београд а ја опет у Србобран. Карактер његов, био је карактер пословног човека. У нечем је потсећао на грађанина Ибзеновог Солнеса. Док је Солнес хтео и умео, да гради палате и цркве са високим торњевима, инжињер Пера сањао је о грађењу, финих простора, широких друмова и дугачких железничких пруга. И то, да сам планира, да сам изводи и да сам створи потребан капитал. Није трпио, није допуштао, да и други неко поред њега седи и заповеда, јер је веровао, да је он сам себи довољан.

Али у Србији у то доба такав начин рада није био уобичајен и могућ.

Тамо су такве замашне радове у главном стране фирме, страни инжињери и стране банке водиле. Домаћи инжињери могли су тек њиховим посредством бити запослени.

Хтео, не хтео, морао је и инжињер Пера да се тој форми рада и тој пракси приклони.

Али није само то враћало његово самољубље. Он је, ако је хтео, да гради, морао пре тога да се задужи са неким домаћим грађевинаром. Тек тако у његовом друштву могао је да игра неку улогу али више споредну и мању.

Таквом тврдоглавом карактеру, ко што је Перин био, то ни мало није годило.

Али живити се па и напредовати морало. И једног дана и Пера се помирио са таквом својом судбином.

Поред свег тога, он је радећи неуморно, доста брзо стекао незавидно богатство. Сазидао вишеспратну, лепу палату, своје грађевинско предузеће на широко проширио и свакодневно запослио велики број радника.

Кад сам му приметио, да је он једини од својих негдашњих другова дошао до свог жељеног циља, он се слатко насмејао.

Јесте, тако је, али да знаш са колико мука и понижења.

Ови, Србијанци, маколико, да си им одан, не верују много нама пречанима. Још и дан данас називају нас „Швабама”. И то чине чак људи на високим положајима. Шта ћеш, тако је њихов менталитет.

Ми, с наше стране, не смемо им то пребацити. Они су, особито њихова интелигенција, љубоморна на своју прошлост, и на своју земљу.

Сад кад је држава проширена, биће мислим места, за све људе од вредности, па ће тај антагонизам сам од себе отпасти.

Вараш се љуто. Још дуго ће трајати то њихово неповерење, јер је оно дубоко усађено у њиховим душама.

Шта сам могао на то да одговорим? Као, да су се договорили и он и Светислав, обојица су ми и ако у другом смислу, једно те исто казали.

Имаде међутим међу њима Војвођанима и другачијих типова. То су ти, што силом хоће да су већи Србијанци. Њих се сваки поштен Војвођанин мора гнушати. То су ти, што из свег грла грде све, што је у Војводини часно и поштено било, потсрекујући Србијанце, да што лошије мишљење о нама имају.

Бојим се, да ће ти сада у новој држави, гледати на све начине да се наметну вама, што се никада нисте поколебали, кад је требало од Мађара чувати име и образ српски.

Знам, да и таквих трчилажа и чанколиза Војвођана у Београду имаде. Један ми се од тих чак пре неки дан понудио, да ме упозна са неким утицајним личностима на двору.

Разуме се, он је при томе имао својих рачуна, кад је то мени предлагао.

Ја сам га још из Новог Сада као гимназисту познавао. Већ онда био је он готов да сваку прљаву и лажну ствар брани.

Преселивши се у Београд, помоћу протекције постао је професор Филозофског факултета.

По кад-кад само долазио је сав надувен у Војводину, да нашим политичарима покуша, да соли памет.

У Бранику и у Србобрану писао је жучне чланке против рада и политике радикалне, Војвођанске странке а у Србији опет кадио је радикалној странци.

Уопште био је прави камелеон.

Сад је хтео, да покуша, да се у Војводини на радикалној листи кандидује за посланика, да би после избора, ако га не узму за министра, ускочио у другу странку.

Неко му је рекао, да би мојом помоћу, негде у Војводини могао да добије срез.

Кад сам га одбио, рекавши, да се обрати на који срески одбор, одмах је окренуо друкчије, да збори! Био је љут и држао, да му из зависти нисам хтео жељу, да учиним по вољи.

Међутим и да сам требао, да му изиђем на сусрет, не бих га могао код Војвођанских радикала протурити, јер су они њега од пре и сувише добро познавали.

Некако у то време чуо сам да је мој стари пријатељ Др Јова Радонић стигао из Париза, где је уз нашу делегацију био стручњак за Војводину. Хтео сам, да дознам, како је ствар текла, кад се расправљало о Војводини. Било је још рано, кад сам стигао до његовог стана али он је већ одавно био устао и писао нешто у свом кабинету.

У околи њега уз све зидове били су подигнути дрвени „штелажи”, пуни књига и новина. На самом столу било је такођер отворених неколико дебелих књижурина.

Како га ја одавно нисам видео, мислио сам, да ћу га наћи много промењеног и старијег.

Међутим он је још увек био свеж и млад као пре много година.

Кад сам му ја разјаснио, што сам дошао, он је радо пристао, да ми исприча, шта је он у Паризу видео и доживио.

Једног дана наредио је Пашић да га у његовом стану стручњаци за Војводину посете.

У заказано време сви смо били око њега.

На великом столу била је раширена мапа Војводине.

Сад је требало село по село, варош по варош тачно посебце испитати, колко тамо још нашег живља живи.

Пашић у почетку није био сигуран колико Војводина треба да буде велика. Али у току разговора и дискусије брзо се снашао и насгонио да му што више историјских докумената набавимо.

У нашем присуству сатима је био у стању, да погнувши се уз сто, понајвише ћутећи, са црвеном и плавом оловком обележава сваку барицу, сваки друм, сваку речицу и свако село.

После неколико седница, био је он обавештен о свему, што му је требало. Слика будуће Војводине била му је сад јасна и он се онда одлучио, да је из све снаге брани.

Није ништа тражио, што је туђе било, него само оно, што је одвајкада српско и божије било. Уздао се у правду и добру вољу савезника.

Кад је требало да се граница са Румунијом одреди, била је и наша и Румунска делегација позвата да се у исто време и у исти мах јави и нађе у великој сали, где је заседала мировна конференција.

Прво су ушли Румуни на челу са њиховом краљицом. Сви су били обучени по најновијој моди, особито кокетна краљица, која је осим тога дубоко раздрљена била (деколтована).

Цела Румунска делегација одавала је сјај и богатство, тврдо верујући, да ће нам одузети цео Банат до Тисе.

Румуни су латинског порекла и латинска покрајина били. Они су макако ствар узели, били ближе западњацима. Ту је лежао кључ решења. Бојали смо се, да ће Клемансо, око кога је краљица облетала, можда покушати, да изађе Румунима у сусрет.

Али добар је Бог био. После не пуна четврт сата ушли смо и ми унутра. Наша делегација била је много сиромашнија и много скромнија. Пашић је са својом појавом и својом седом, дугом брадом био на нашем челу и умео вешто, да нас предводи.

Вилзон лично сишао је са трибине и упутио му неколико љубазних речи, потапкавши га по рамену.

То је био добар знак по нашу ствар.

Румунима, који су иза нас доле стојали, изгледа, то се није допадало, јер су били јако узнемирени.

После извесног времена и нас и Румуне отпустили су на поље.

Кад смо доле на улици били, запитао сам Пашића, шта мисли, како је наша делегација прошла.

Одлично, узвикнуо је он. Зар ниси видео, како су нас гадно гледали Румуни?

А видео сам и сам, како нас је благо-наклоно Вилзон примио.

Никада Пашића нисам тако добре воље видео, као тога пута.

Бајски трокут поред свег нашег напора, није могао бити спасен. Изгледа, да су Енглези а можда сам Лојд Џорџ штитили Мађаре и хтели, да им спасу, што се спасти могло.

Мађарска аристократија имала је одвајкада тесне везе са енглеским вишим круговима.

Ипак Суботицу, око које се много копља ломило, нису могли спасити.

Чак су и мртве и гробља хтели, да искористе, тврдећи, да је православно гробље незнатно према мађарско-католичком гробљу било.

Да ал католичко гробље, то је уједно и буњевачко гробље било, а Буњевци су словени и наша браћа били. Тако је тај чудан трик Мађара жалосно пропао.

Шта се за то време у Војводини догађало? Српски свет од одушевљења и од среће није могао да дође к себи. Стално је певао и веселио се.

Било је случајева, да је цело село недељама светковало. Ишло се у цркву, у коло, у народно веће и тражило весело друштво.

Тамбурице, хармоника и гајде имале су као никада до тада пуне руке посла.

Наши суграђани, Мађари и Немци нису учествовали у тој нашој народној радости. Њих је до у срце болело, што је Мађарска изгубила рат. У њиховим домовима завладала је незапамћена пометња. Од опаког страха нису смели, да се на улици појаве. Бојали су се, да ће Срби да им врате мило за драго, јер је многа српска кућа за време рата због мађарске обести у црно увијена била.

Али у томе су се љуто преварили. Српско срце није било научено на одмазду, нит је душа нашег света од њих тражила обрачуна.

Ми смо знали да су они многу неправду, па и злочин по наређењу учинили нама, па смо и ако нам је тешко око срца било, гледали, да што пре заборавимо.

Било нам је много стало, да им покажемо, да ми нисмо као они крволоци били.

Хиљадугодишња Мађарска лежала је оборена и раскомадана од њених суседа. Најбогатије области пале су у туђе руке. Јаук Мађара па и Немаца био је неизмеран.

Ми смо тај њихов бол потпуно схватали.

С тога нисмо ништа против њих предузимали, што би могло још више тај њихов бол, да повећа. Пустили смо времену, да им помогне, да што пре к себи дођу.

То је било за Мађаре и за Немце нечувен пораз. Великодушност наша запрепастила је њихово окрутност срце.

На први мах нису веровали, да је то била стварност. Држали су, да се наш народ и сувише ослобођењу обрадовао, па да је безмало на све друге ствари заборавио. А кад све то весеље буде прошло, можда ће јавност захтевати, да се неки од злочинаца Мађара казне. Међутим, Срби у Војводини имали су сасвим друге планове. Како су Немци и Мађари у великом броју остали у Војводини, то је сасвим природно било, да се с њима морало рачунати: А кад је то тако било, онда је требало, да се са њима у пријатељству и са љубави живи.

У том смислу покушали су неки наши људи, да са њима дођу у додир и у везу.

Али ране њихове биле су још и сувише свеже, те се озбиљно са њима није могло разговарати. Први и искрен покушај измирења морао је пасти у бунар. Једино млађи Јевреји, што су без устезања хтели, да ускоче у наш табор.

Некако у то време престолонаследник Александар у пратњи министра двора Балубцића и великог жупана Бугарског обилазио је Бачку жупанију.

Срби у Војводини, гдегод је он дошао, тријумфално су га дочекали. У њему су они гледали наследника државе Немањића.

Све бајке из приче о стародревној прошлости са његовим доласком васкрсле су. Народ је поверовао, да га је сам Бог послао, да нам донесе ослобођење.

Међутим, двор ту народну симпатију, није у довољној мери умео, да схвати, држећи, да је Војводина и онако сигурна и привржена и да се о њојзи не треба много бринути.

После тих престолонаследникових похода, прво су Немци почели, да се краве и некако срамежљиво гледали, да нам се приближе.

Разуме се, да је све то било још доста неискрено.

Деценијама били су Срби у Војводини потиснути и без утицаја на државне послове, па је сад Немцима врло тешко било разумети, да се и Срби смеју у државне послове мешати.

Мађари су још увек били закопчани и још увек сањали о великој Мађарској.

Срећа је била, да су мађарске новине у јеврејским рукама биле. А јеврејски новинари опет брзо су се прилагодили новом стању и у својим чланцима снажно утицали на мађарско јавно мњење.

Полагано, па су Мађари положили оружје, верујући и даље да је Војводина само привремено у СХС укључена била. А све предности, што су у новој држави имали, примали су хладно, шкрипећи зубима.

Многи Мађари у Војводини били су словенског ил швапског порекла. А познато је, да је потурица гори од турчина.

Тако народносно питање у Војводини било је на дневном реду и врло сложено. Требала је врло вешта рука, да га ма и делимично добро реши.

Међутим у Београду, о тој ствари, слабо су водили бригу. Чак и да су хтели, нису умели.

Место, да су то питање поверили Војвођанским првацима, они су иза њихових леђа пустили, да сасвим неуки, злонамерни и назови стручњаци упропасте целу ствар. Место, да су на основу закона и правде, народностима дали, што им припада, они су их почели из својих рачуна, да гладе и мазе.

За час па је народносно питање било решено на велику штету Срба Војвођана. Срби Војвођани имали су да буду као пре потиснути, а Мађари и Немци да узму опет кормило Војводине у своје руке.

Тобоже, принцип демократије, то је наређивао. Тако је политичко уређење Војводине остало по старом. А оно је, ко што је познато било до зла бога штетно по нас Србе. Срезови и градови били су тако у Војводини удешени, да је српски живаљ у њима увек био предат на милост и немилост Мађарско-Немачкој превласти.

Војвођански прваци у више махова покушали су, да ту ствар објасне, али њихови добро-намерни предлози нису меродавнима били по вољи. И ако се што и учинило, било је површно и без икаквог утицаја на суштину ствари.

Жалосно је али истинито било, да је Војводина постала само добра крава музара, без икаквих права, да у својој рођеној кући господари. То је било кобно по даљи политички развитак Војводине.

Когод од Војвођанских политичара није хтео ту политику да призна, био је дан-пре, дан-после из политичког живота искључен.

Тако је стара гарда политичких људи у Војводини полагано била потиснута у страну а на њено место појавили су се сасвим незнатни, извикани лактоши.

Међутим полиција постала је најутицајнија власт. Срески начелници и општински бележници немилосрдно су пашовали, не водећи никаквог рачуна о жељи и о вољи народа.

Кажу, да је у Старој Србији у то доба исто тако стање владало. Бар посланици из тих крајева тако су нам причали.

О тим жалосним догађајима, није се смело јавно говорити. Напротив захтевало се, да се све заташка и да се ружичасто претстави.

Поред тих несретних незгода, негдашња лепа слога радикалских главешина почела је да лабави. Неко чудно, несхватљиво неповерење завладало је међу њима.

Мисао, ко да буде министар за Војводину, била је вешто убачена од невидимих руку.

Страшно, како је глад за влашћу и за славом, умела, да завади и најбоље пријатеље.

Не само др Милетић и др Миладиновић, него и неки други Војвођански посланици сањали су о министарским фотељама.

Међутим сва та дрека око Војвођанске министарске столице била је само проба а не озбиљна намера, да се Војвођанима изиђе у сусрет.

Видело се јасно, да је некоме требало, да са наивним Војвођанима направи априлску шалу. Једини Др Миладиновић, што је веровао и даље, да је то био озбиљан покушај а да су Војвођани били сами криви, што је све то тако наопако испало.

И ако је привремено народно претставништво било *ad hoc* створено, ипак је оно имало довољно снаге, да око себе окупи велики део политичара из СХС.

С тога се ту могло чути и видети ондашње расположење свију знаменитијих Југословена. Разуме се више по клубовима и иза кулиса, него јавно. Јавно се још увек декламовало о неизмерној срећи, што смо се после толиких столећа нашли у једном братском загрљају. У потаји сасвим се нешто друго желело.

Да је било мало више смелости и више мудрости, већ тада би се многа зађевица, што је у будућности требала да има тешких последица, за време отклонила.

Али невидими политички врачани пошто нису хтели да дозволе да привремено народно преставништво, буде највиши политички ауторитет СХС. На против гдегод су само могли, роварили су против његовог постојања. Под изговором, да је оно с брда с дола окупљено незванично друштво било, тражили су да се оно распусти и да се у најкраћем року спроведу општи избори. Чак су неки тврдили, да ни избори нису баш били потребни, него место тога, да се поједине покрајине позову, да се изјасне дали су уопште вољне, да у СХС заједници заједнички живе.

То је било ни мање, ни више него озбиљан позив, да се што пре разрачунамо.

Срећа је била, да је отпорна снага новостворене државе већ тада довољно велика била, да је овај позив, без већих потреса, одбила.

Добит од целе те ларме била је велика. Ко је иоле имао политичке свести и политичког искуства, могао је осетити, куд би одвело, да се позив ма и делимично прихватио. Пре него што смо се могли ујединити, морали бисмо се разјединити.

Али снаге, што су центрифугално и даље вукле, нису с тиме биле сатрте. Оне су датом приликом лако могле, да се повампирају.

У Хрватској то се могло понајпре, да догоди. Тамо је одвајкада била јака отпорна воља кад се при ма каквој ситној и незнатној нагодби са противником преговарало.

Ни данас нису Хрвати тежили друкчије, да раде. Да преговарају, да се ценкају, да се нагађају, то је њима било у крви.

А кад би се и погодили, да опет после могу нове захтеве поднети. То је била битна особина свагдање хрватске политике. Њени најмудрији синови тако су мислили и тако осећали.

Да се једампут за свагда закључи вечита нагодба, то њима никако није ишло у главу. Они су у току историје неколко пута са Србима у Хрватској правили споразуме, па су затим, без икаквог повода, немилосрдно кидисали на њих.

Зашто се то и данас не би могло спровести.

Питања, око којих се и у СХС расправљало и гложило, било је много и на претек. Само мало већег неспоразума, па да се у сваки час изазове сукоб. Демагози Хрватски једва су чекали да се тако што догоди.

Стјепан Радић са својима већ је почео у велико, да хушка и да буну по целој Хрватској. Његова необуздана ћуд заводила је све, чак и мирне грађане.

Власти у Хрватској биле су тада не само лабаве, него и јако попустљиве према Радићу. Може се тврдити да штогод је он желео, власти су му чиниле.

Његови свагдашњи испади против Београда и против Срба нису узимани у обзир.

Ко је могао њему доћи близу, кад су Хрватске масе њега за вођу и пророка држале. Он једини по њиховом схватању, могао је са њиховом судбом, да располаже. Други нико није имао права, да се у њихове ствари меша.

Како им је Радић причао, како им је саветовао, тако су они, без икаквог свога размишљања, радили.

Он им је сладио, како ће Хрватска, кад се буде од СХС оцепила и буде самостална, силно цветати.

Су власт од доле до горе имаће само сељаци у својим рукама. По њиховој вољи и у њихову корист све ће бити спроведено. Госпде и господства у Хрватској нестаће за увек.

Кажу, да је Радићева мати била циганка. Од ње је он наследио све своје разорне особине. О одређеном и чврстом карактеру, код њега није могло бити ни говора. Он је био што се морала тиче до крајности непоуздан. За час, па је мењао и мисли и жеље на очиглед целог света. Никада није био на чисто, шта ће идућег тренутка, да заступа.

Падао је из крајности у крајност, што су по неки празноглавићи за генијалност прогласили.

У ствари он је био дегенерик у потпуном смислу речи.

Његов цигански зао дух, његова неправилна лобања, прђав нос и нескладни телесни склоп, све је одавало, да је у њему беснила ђаволска ћуд. Био је душевно болестан и стално неурачунљив. Његове приче и беседе биле су без логике, чак без репа и без ушију, у њима се здрав разум није могао распознати. Све је било загонетно, конфузно и грубо. Да, грубост је код њега обожавана, што је свака његова реч то могла посведочити.

Што је било, ниско, одвратно, гадно, без форме и без духа, њему је то било лепо и велико.

Цео духовни живот хтео је он блатом да окаља. Једном речју био је политички диаболитар. Смрад, трулеж и све што је с трулежом у вези било је њему свето.

У ствари такав је био Стјепан Радић.

Као дегенерик био је још мегаломан. Уобразио је, да су његове бесмислице велике мисли биле и његови бесмислени подухвати од историјског значаја били. Држао је, да се цео свет само око његове личности окреће и да је њему суђено да буде не само хрватски, него и светски спаситељ.

На жалост Хрватски свет није ту његову ману и тешку душевну болест могао, да прозре, него је као малолетно дете трчао за њиме, верујући одано његовим лажним проповедима.

Други велики демагог био је Словенац, поп Корашец.

Док је Радић био потпуно ударен мокрим обојком, дотле је поп Корашец био рођени језуита.

Све што је радио, радио је у духу Ватикана и по напред утврђеном плану. Био је необично љубазан, опрезан и мудар. Мада је био вођа мале клерикалне словеначке странке, ипак се умео наметнути као судија у спору између Срба и Хрвата. Знао је вешто, да се додвори како двору, тако и угледним српским и хрватским политичарима.

По потреби и са Радићем је шуровао.

Никад није био у недоумици, кад је требало шта за Словенију извојевати.

Самосталност Словеније то је била његова главна брига. За СХС није много марио, само из велике нужде пришао њојзи.

Његова права жеља била је – чак и за време преговора да се све покрајине, осим Србије и Црне Горе, где јужни Словени живе уједине и остану под окриљем Аустро-Угарске Монархије.

Тек кад је видео, да је крај Аустрије готов, он је пристао, да се Словенци укључе у СХС. Али у души није с тиме био задовољан, њега је срце увек на другу страну вукло.

Можда се сећао лепих дана, кад је на Хабсбургшком двору као исповедник царице делао, можда је сањао о старим својим авантурама по Бечким аристократским палатама, можда је дубоко жалио за пропућалим боемским животом по сумњивим ноћним локалима.

Било, како било, он се на крају ипак помирио са судбом и постао користан Југословен.

Познато је било, да муслимани нису имали националне свести. Ипак ни њима није било сасвим свеједно, како ће нова држава изгледати.

Они су тражили, да у својим областима владају безгранично.

У Босни и Херцеговини гледали су, да се иза леђа Срба са Хрватима потајно споразуму.

Један мали део интелектуалаца, можда је и друкчије сањао, али маса муслимана, вођена од хоџа, није им хтела да следи.

Вође муслиманске, колко-год их је било, биле су неискрене и колебљиве. Управо нису знале, како, да се у новој држави снађу.

За време окупације и анексије од Аустро-Угарске у Босни су муслимани били и сувише мажени и у изобиљу уживали свакојаке властице.

То су они и даље хтели да имају. С тога се са њима увек дало преговарати, ако им се пре тога обећало, да ће после преговора бити и ћара.

Разуме се то није била здрава, него више бакшиш-политика, што је јако била на штету политичког морала у новој држави.

Политичке странке, кад почну да губе присталице своје, опасније су него саме зоље. У том раздраженом расположењу, ако их неко покуша да дира, у стању су, да учине чуда од мржње.

Тако је то било пре у Војводини а тако је то данас у СХС. Али нигде валда страначки сукоби нису тако заоштрени били као што су били у предратној Србији.

Српска опозиција ушла је у владу новембра 1914 г. кад је Србија страховито била нападнута од Аустро-Угарских армија.

То је била за све нас Србе лепа утеха и добар знак.

Видело се, да је непријатељска најезда промашила свој циљ, не могавши да поцепи и разједини српску снагу и народну једнодушност.

Све до 1917 г била је народна скупштина како-тако у главним питањима сложна.

1917 год изишла је српска опозиција из владе. После тога морали су радикали само да приме одговорност на своја плећа у најтежим ратним данима.

А опозиција, она је немилосрдно кидисала и беснила, гледајући, да непрестаном опструкцијом омете доношење државног буџета. Мржња, каква се само на Балкану могла родити, заслепила је оба тора.

Све што је, било влада, било опозиција предлагала, међусобно се побијало. Једно другом није хтело, да попусти, ни да призна.

Народна скупштина постала је поприште незапамћених сукоба.

Иностранство, особито наши моћни савезници зачудили су се, колко су политичке страсти овладале Србима.

У туђини, без довољно материјалних средстава, морала је радикална влада, да моли и да преклиње, своје пријатеље, да је колко-толко у тешкој невољи помогну.

Била је то неблагодарна ствар за сваку ситницу трчати и богорадити али радикална влада због тога није се дала обесхрабрити и у очајање пасти. Веровала је, да штогод је радила, радила је само, да што пре види своју земљу ослобођену.

Кад је непријатељ био смрвљен, држава ослобођена, није српска опозиција престала, да бесни. Напротив, она је сву своју политичку власт пренела у привремено народно претставништво намеравајући, да и ту отпочне у великом стилу борбу против радикала. Њена лозинка је била: све што су радикали урадили и све што још мисле, да ураде, било је и биће штетно и издаја народних права. Са сваким, ма ко био, само са радикалима није хтела она, да иде и да сарађује.

Не само мржњу, него и неку чудну жељу за осветом показивала је опозиција у сваком свом раду. То није била више опозиција, него смртна противница радикала и радикалних начела.

У привременом народном претставништву било је осим тога мал те не у свакој политичкој странци и по неколико сањалица. То су били у главном добродушни људи, који су мислили, да се политика може водити по њиховој добронамерној жељи и вољи.

Код њих је већ било готово. Како Срби, тако су се и Хрвати и Словенци одрекли свога имена, своје заставе, свога слова и за један дан постали прави и овејани Југословени.

Срећа је била, што су ти наивни људи били без икаквог утицаја на ток догађаја. Они су могли једино својом појавом, да још већма поремете и онако нескладан живот у привременом народном претставништву. У дискусији, која је била по некад јако жучна, убацити њихове наивне жеље, било је више него неозбиљно.

Привремено народно претставништво није било од народа овлашћено, да о тим замршеним проблемима на пречац решава. Оно је имало да се брине само о свакидашњим текућим пословима и да буде на окупу док се границе СХС на Конференцији мира не буду одредиле.

Поред свег тога у привременом народном претставништву, особито у његовим страначким клубовима, расправљало се много шта, што није спадало у његов делокруг. Ипак те расправе биле су више платонске и теоретске, више млаћење празне сламе, него озбиљан рад парламента.

Поред привременог народног претставништва, где је требала, да буде усредсређена сва народна власт СХС, налазиле су се и друге силе што су тежиле, да његову свемоћ скупе.

Неке од тих сила, биле су заостаци покрајинских Аутономија. Ту се, ко што је појмљиво, на све могуће начине радило, да се утицај нове државе не осети у њиховом делокругу.

Требало је по сваку цену спречити, да дух новог доба не ослаби покрајинске повластице.

Покрајинска власт у току времена била је призната и искоришћавана у народне сврхе. Њу је народ у нужди и невољи у помоћ призивао, па је сасвим природно било, што је народ с њоме задовољан био. Њу једним потезом пера укинути, није било лако и паметно.

Али не оставити је, да и даље постоји, није било саветно. Ако се нешто и пробало, да се њен утицај смањи било је у пола и недовољно. Да се већма притискивало, можда би било и горе, јер би услед тога притиска њезин отпор све већи бивао.

Јединствена држава, ко што се тада замишљала, у ствари није била једна, него сложена и састављена из разних покрајина.

Свака покрајина посебце хтела је да задржи своја стара права, па ако је још ишло, да их у СХС и прошири.

Друге невидиме силе, што су спутавале и ограничавале делокруг привременог народног претставништва, били су победоносни ратници на челу са неким генералима. Они су, кад-год су могли стезали

песнице, вичући на све стране, ако је само њиховом заслугом, долазило до уједињења и ослобођења.

Њихова обест и претња била је неиздржива. Мешали су се у ствари, што са њиховим позивом нису имале никакве везе. Озбиљно су намеравали, да свој утецај у државним пословима повећају и да сваку државну слабост за себе искористе. По угледу на Европски милитаризам, тежили су они, да у СХС створе своју посебну касту. Хтели су по-што, по-то, да постану југословенски претуријанци. И ако они то нису јавно признали и објавили, из целог његовог држања, видело се, да им је то била намера.

На крају стара и вечита германска тежња: „Drang nach osten” и ако је Немачка била побеђена, животарила је на Балкану. У СХС подржавана је она у потаји чак и од неких наших назови државотворних политичара.

Поред те германске тежње и струје, осећала се у СХС јака комунистичка, подземна пропаганда.

Незадовољство услед немаштине брзо се укопчало у те нове идеје. Извесни кругови почели су истински, да верују, да је бољшевизам једино позват, да спасе Европу, па и нашу државу од уништења.

Како је та нова наука илегално ширена, у почетку није се знало тачно ко су јој вође биле а каквом се брзином распростирала.

Једно, што је било јасно, то је, да је она из Русије у нашу државу пренета била и да је местимице и код нас почела, да хвата корена.

Све те различите и разорне силе, што су против привременог народног претставништва радиле, биле су јако активне и тврдоглаве и где год су само могле ухватиле су се с њиме у коштац и гледале, да умање и ослабе ауторитет СХС.

Извори и литература

Извори

Архив Војводине (АВ), Ф. 444 Збирка др Јована Милекића, 1841–1963, а. ј. 589, Мемоари и поезија др Живка Продановића.
Застава: бр. 38, 1/14. април 1906; бр. 67, 24/6 април 1907; бр. 100, 5/18. мај 1907.
Miković J. Miroslav, *Srbobran – Sentomaš – Srbograd*, рукопис, Библиотека Матице српске, раритети, сиг. Р IV 5004.

Литература

Адамовић, Јова, *Привилеије српског народа у Угарској и рад Благовештенског сабора 1861*, Загреб, 1902.
Vjelica, Slobodan, *Radikali u Vojvodini 1919–1929*, Novi Sad 2004.
Ботић, Милорад, Милица Бујас, *Пушибрк Васа*, Енциклопедија Новог Сада. књ. 22, Нови Сад 2003.
Бошковић, Љубица, *Милованов Сивеван*, Српски биографски речник, књ. 6, Нови Сад 2016.
Бреберина, Милан, *Субојић др Војислав*, Енциклопедија Новог Сада, књ. 27.
Бубало, Ђорђе, *Освојојић Тихомир*, Енциклопедија српске историографије, Београд 1997.
Васин, Горан, *Сабори раскола*, Београд 2015.
Видић, Нада, *Кречаревић Марко*, Српски биографски речник, књ. 5, Нови Сад 2011.
Вулетић, Александра, *Породичне везе јавних личности Србије у другој половини XIX века у мемоарским делима*, Перо и повест: српско друштво у сећањима: зборник, Београд 1999.
Гавриловић, Владан, *Дипломатички списи код Срба у Хабзбуршкој монархији и Карловачкој митрополији од краја XVII до средине XIX века*, Ветерник 2001.
Гавриловић, Владан, *Размајрања др Ђорђа Најшошевића о професорима у Српској великој гимназији 1857. године*, Годишњак историјског архива Града Новог Сада, бр. 3, Нови Сад 2009.

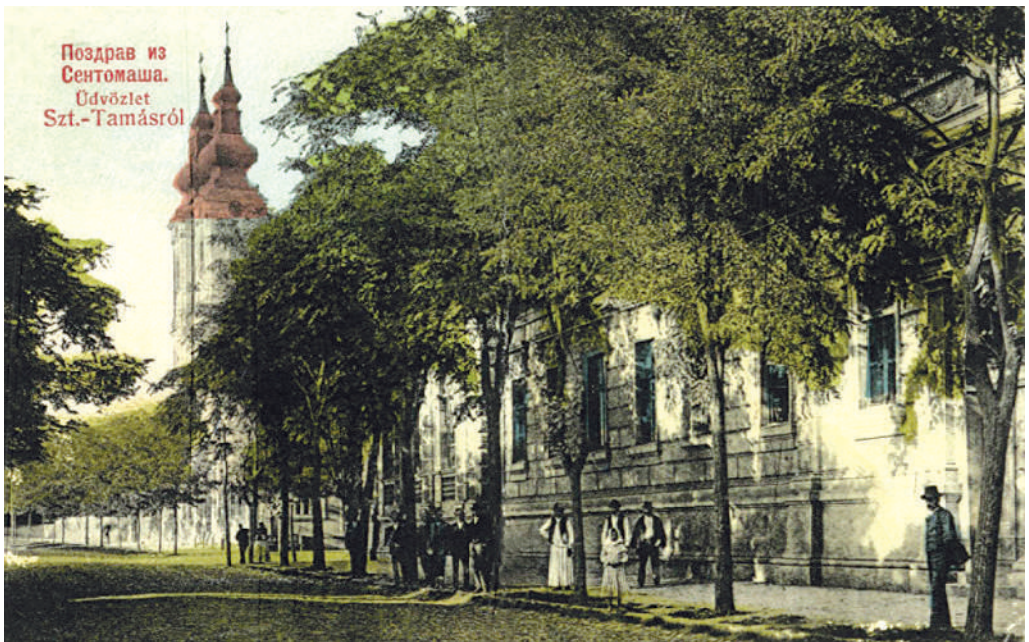
- Gavrilović, Zoran, *Stefanović Svetislav*, Enciklopedija Jugoslavije, knj. 8, Zagreb 1958.
- Гавриловић, Никола, *Српске школе у Хабзбуршкој монархији у периоду њозне њросвећеностии (1790–1848)*, Београд 1999.
- Гавриловић, Никола, *Школстїво код Срба у Хабзбуршкој монархији*, Историја српског народа, књ. IV-2, Београд 2000.
- Гавриловић, Сања, *У незаборав њрошлостии*, Нови Сад 2020.
- Гавриловић, Славко, *Прилої истїорији њрвих српских новина Маркигеса Пуља*, Годишњак Филозофског факултета, бр. II, Нови Сад 1968.
- Гавриловић, Славко, *Димийрије Давидовић о свом најѡшїању Аусѡрије 1821. ѡдине*, Историјски часопис, бр. 18, Београд 1971.
- Гавриловић, Славко, *Срби у Хабзбуршкој монархији (1792–1849)*, Нови Сад 1994.
- Гавриловић, Славко, *Из истїорије кулѡурної ѡреїорода код Срба у Хабзбуршкој монархији ѡрве ѡоловине XIX века*, Зборник Теодор Павловић и његово доба, Нови Сад 1988.
- Гавриловић, Славко, *О борби Срба у Хабзбуршкој монархији за ѡолиїичко-ѡерийоријалну ауїономију (1690–1850)*, Зборник Матице српске за историју, св. 43, Нови Сад 1991.
- Гавриловић, Славко, *Настїојања ѡаїїријарха Арсенија Чарнојевића око ѡрава на десейину и земљишни ѡосед 1690–1706*, Зборник Матице српске за историју, св. 53, Нови Сад 1996.
- Гавриловић, Славко, *Полиїичка борба за српску Војводину*, Зборник радова Српски покрет у Револуцији 1848/49, Нови Сад 2000.
- Голубски, Новак, *Усїомене из народної ѡокреїа 1848. и 1849. ѡдине*, Србобран – Сремски Карловци 1998. (приредио Славко Гавриловић)
- Грујић, Радослав, *Српске школе (од 1718–1739 і.)*, Београд 1908.
- Дашић, Миомир, *Uvod u istoriju sa osnovama pomoćnih istorijskih nauka*, Titograd 1988.
- Димић, Љубодраг, *Истїорија српске државностии – Србија у Јуїославији*, књ. III, Нови Сад 2001.
- Ђилас, Гордана, *Јовановић Милан Морски*, Српски биографски речник, књ. 4, Нови Сад 2009.
- Ђилас, Гордана, *Михаиловић Миша*, Српски биографски речник, књ. 6, Нови Сад 2014.
- Ивић, Алекса, *Истїорија Срба у Војводини*, Нови Сад 1991.
- Игњатовић, Јаков, *Райсодије из ѡрошлї српскої живоїа*, Нови Сад 1953.
- Јовић, Павле, *Јовановић Милан Баїуї*, Српски биографски речник, књ. 4, Нови Сад 2009.

- Карановић, Мирјана, *Дера Ђорђе*, Српски биографски речник, књ. 3, Нови Сад 2007.
- Кириловић, Димитрије, *Српске основне школе у Војводини у 18. веку (1740–1780)*, Сремски Карловци 1929.
- Кириловић, Димитрије, *Помаћаривање народа у бившој Ујарској*, Нови Сад 1935.
- Ковачек, Божидар, *Вујић Јоаким*, Српски биографски речник, књ. 2, Нови Сад 2006. Ковачевић, М. Душко, *Светиозар Милетић: животи и политици: (1826–1901)*, Београд 2009.
- Крестић, Василије, *Историјске основе војвођанске аутономије*, Из историје српско-хрватских односа, Београд 1994.
- Крестић, Василије, *Јаша Томић: политички портрет: 1856–1922*, Нови Сад 2006.
- Крестић, Василије, *Красојевић Ђорђе*, Српски биографски речник, књ. 5, Нови Сад 2011.
- Крестић, Петар, *Дунђерски Стеван*, Српски биографски речник, бр. 3, Нови Сад 2007.
- Љушић, Радош, *Добри браћи и кум Никола или Гавро Вуковић о црногорско-србијанским односима*, Перо и повест: српско друштво у сећањима: зборник, Београд 1999.
- Љушић, Радош, *Оријентални новинар, европски политичар, Димитрије Давидовић*, Београд 2006.
- Максимовић, Јован, *Оћановић Илија Абуказем*, Енциклопедија Новог Сада, књ. 18, Нови Сад 2001.
- Марјановић, Петар, *Сандић Александар*, Енциклопедија српске историографије, Београд 1997.
- Марковић, Саша, *Српски учитељ у Ујарској 1778–1918*, Сомбор 2016.
- Медаковић, Дејан, *Срби у Бечу*, Нови Сад 1998.
- Микавица, Дејан, *Србијанци и Србија (1804–1858) у мемоарским делима Срба из Хабзбуршке монархије*, Перо и повест: српско друштво у сећањима: зборник, Београд 1999.
- Микавица, Дејан, Чедомир Попов, *Сабрани списи, Светиозар Милетић*, књ. 1, Нови Сад 1999.
- Микавица, Дејан, *Српска Војводина у Хабзбуршкој монархији*, Нови Сад 2005.
- Микавица, Дејан, *Политичка идеологија Светиозара Милетића*, Нови Сад 2006.
- Микавица, Дејан, Владан Гавриловић, Горан Васин, *Знаменита докумената за историју српског народа 1538–1918*, Нови Сад 2007.
- Микавица, Дејан, *Михаило Полић-Десанчић: вођа српских либерала у Аустроујарској*, Нови Сад 2007.

- Микавица, Дејан, *Српско ипипање на Утарском сабору: 1690–1918*, Нови Сад 2011.
- Микавица, Дејан, *Српска иполипика у Хрватској и Славонији 1538–1918*, Нови Сад 2015.
- Микавица, Дејан, Васин Горан, *Јаша Томић*, Нови Сад 2016.
- Микавица, Дејан, Лемајић Ненад, Васин Горан, Нинковић Ненад, *Срби у Хабзбуршкој монархији 1526–1918*, књ. 2, Нови Сад 2016.
- Микавица, Дејан, *Српска иполипичка елиита у Аустроутарској монархији, 1526–1860*, књ. I, Нови Сад 2018.
- Микавица, Дејан, *Српска иполипичка елиита у Аустроутарској монархији, 1860–1918*, књ. II, Нови Сад 2018.
- Микавица, Дејан, Горан Васин, Ненад Нинковић, *Пречански Срби у Великом райу 1914–1918*, Нови Сад 2018.
- Миленовић, Ненад, *Јовановић Милан Баба*, Српски биографски речник, књ. 4, Нови Сад 2009.
- Милисавац, Живан, *Матица српска*, Нови Сад 1963.
- Милитар, Трива, *Нови Сад на раскрсници садањеи и минулои века*, Нови Сад 2000.
- Милутиновић, Никола, *Милеић и Полић у борби за национални оипианак Срба у бившој Утарској*, Гласник Историског друштва у Новом Саду, књ. 3, св. 3, Нови Сад 1930.
- Мустеданагић, Лидија, *Вучеић Никола*, Српски биографски речник, књ. 2, Нови Сад 2006.
- Нешковић, Мита, *Ипипорија српских школа у Аустро-Утарској монархији*, Карловци 1897.
- Нинковић, Ненад, *Српско школсипво у Хабзбуршкој монархији 1790–1812*, одбрањен Мастер рад, Филозофски факултет, Нови Сад 2009. (у рукопису)
- Његован, Драго, *Присајединење Војводине Србији 1918*, Нови Сад 2018.
- Остојић, Тихомир, *Нови Сад средишпие овосипранои срисипва*, Нови Сад 2017. (приредила Милица Ђуковић)
- Пал, Тибор, *О односу народностии Утарске ирема хиљадуиодипињици доласка Мађара*, Зборник 1100 година доласка Мађара у Војводину, Нови Сад 1997.
- Пантелић, Душко, Владимир Червенка, *Професори Јовине ипмназије у фондовима Новосадскои архива*, Нови Сад 2010.
- Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije 1918–1988, Kraljevina Jugoslavija*, knj. 1, Beograd 1988.
- Петровић, Никола, *Око Милеићина и иосле њеиа : чланци, расиправе и иолемике*, Нови Сад 1964.

- Петровић, Никола, *Светиозар Милетић и народна стиранка*, књ. 1–2, Сремски Карловци 1968/69.
- Пивнички, Дринић Татјана, *Каћански Лазар*, Српски биографски речник, књ. 4, Нови Сад 2009.
- Пивнички, Дринић Татјана, *Мушицки Мића*, Српски биографски речник, књ. 7, Нови Сад 2018.
- Пишчевић, Симеон, *Животи генералмајора и кавалера Симеона, сина Стефана Пишчевића*, Нови Сад 1998.
- Попов, Душан, *Бранчић Благоје*, Српски биографски речник, књ. 1, Нови Сад 2004.
- Поповић, Ј. Радомир, *Политичке борбе уставобранитељској доба у мемоарима савременика*, Перо и повест: српско друштво у сећањима: зборник, Београд 1999. Поткоњак, Никола, *Образовање учитеља код Срба*, Ужице 1999.
- Радојчић, Никола, *Оживела Војводина*, Зборник Матице српске за друштвене науке, бр. 28, Нови Сад 1958.
- Радонић, Јован, *Војводина од Велике сеобе (1690) до Сабора у Крушедолу (1708)*, Војводина II, Нови Сад, 1940.
- Радонић, Јован – Костић Мита, *Српске привилегије од 1690. до 1792*, Београд 1954.
- Рајић, Сузана, *Владан Ђорђевић, биографија поузданој обреновићевца*, Београд 2007.
- Рајић, Сузана, *Ђорђевић Владан*, Српски биографски речник, књ. 3, Нови Сад 2007.
- Ранков, Мирослав, *Грчић Јован*, Српски биографски речник, књ. 2, Нови Сад 2006.
- Речник српско-хрватскога књижевног језика, књ. 1, Нови Сад – Загреб 1967.
- Савић, Милан, *У сивомен Миши Димитријевићу : о св. Сави 1891. год*, Летопис Матице српске, књ. 165/1, Нови Сад 1891.
- Савковић, Јован, *Борба Срба војвођана за територијалну и политичку самосталност*, Зборник Матице српске за друштвене науке, бр. 3, Нови Сад 1952.
- Симеоновић-Чокић, Стеван, *Српске привилегије*, Војводина II, Нови Сад 1940.
- Сивоменница о сивоодишњици Срп. прав. вел. гимназије*, Нови Сад 1910.
- Сивоменница Јаше Томића*, Нови Сад 1923.
- Стајић, Васа, *Српска православна велика гимназија у Новом Саду*, Нови Сад 1949.
- Стевановић, Зоран, *Војводство Србија и Тамишки Банат 1849–1861*, каталог изложбе, Нови Сад 2014.

- Стефановић Виловски, Тодор, *Моје усйомене*, Београд 1988. (приредио Сава Дамјанов)
- Терзић, Теодора, *Малешевих Стиван*, Српски биографски речник, књ. 5, Нови Сад 2011.
- Томандл, Миховил, *Срјско јозоришће у Војводини (1736–1868)*, књ. I, Панчево 2005.
- Тубић, Драган, *Ђурђевић Никола*, Српски биографски речник, књ. 3, Нови Сад 2007.
- Ђоровић, Владимир, *Историја Срјској академској друштва „Зоре” у Бечу*, Рума 1905.
- Чурић, Радослав, *Срјске школе у Хабзбуршкој монархији до јоловине XVIII века*, Историја школа и образовања код Срба, Београд 1974.
- Džonić, Uroš, *Frušić Dimitrije*, Enciklopedija Jugoslavije, knj. 3, Zagreb 1958.

Разгледнице са мотивом Срббрана (1912)

Разгледница са мотивом Србобрана (1906)

Разгледница са мотивом Српске велике гимназије у Новом Саду (1901)

Разгледница са мотивом „Српског кола” (1912)

Разгледница с мотивима надгробног споменика песника Бранка Радичевића, његовог лика у венцу од лаворовог и хрстовог лишћа (према ксилографији Петра Аничича из 1883) и Стражилова

Разгледница са мотивом [ратних збивања аустроугарске војске
у Првом светском рату, 1914–1916]

Разгледница са мотивом „Ослобођење од хабзбуршког јарма”
(29. октобар 1918)

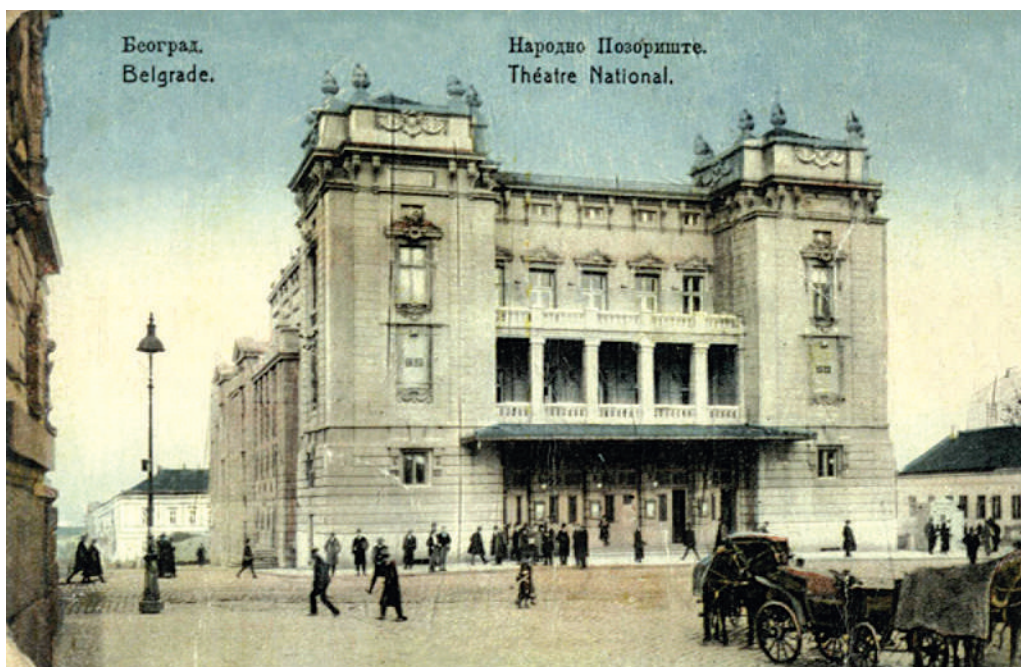
Разгледница са мотивом Српске православне цркве у Србобрану (1923)

Разгледница са мотивом Владичанског двора у Новом Саду

Разгледница са мотивом Дунавске улице у Новом Саду (пре 1918)

Разгледница са мотивом Народног позоришта у Београду (1926)

Садржај

Др Живко Продановић – веран себи, вечно духом исти
(*Сања Гавриловић, виши архивист*) 5

Биографија др Живка Продановића 63

МЕМОАРИ ДР ЖИВКА ПРОДАНОВИЋА

Уредничка напомена 67

Мемоари др Живка Продановића 69

Извори и литература 327

Прилози 333

Мемоари др Живка Продановића – између истине и контроверзе

Приредила
Сања Гавриловић

Издавач
Архив Војводине
Нови Сад, Жарка Васиљевића 2А
www.arhivvojvodine.org.rs

За издавача
Др Небојша Кузмановић, директор Архива Војводине

Лектор и коректор
Весна Башић

Скенирање разиледница
Владимир Мучибабић

Унос дела трађе
Милица Савић Косовац

Прелом
Владимир Ватић, ГРАФИТ, Нови Сад

Штампа
ЈП Службени гласник, Београд

Тираж
500 примерака

ISBN 978-86-81930-08-3

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

821.163.41-94
821.163.41.09 Продановић Ж.

ГАВРИЛОВИЋ, Сања, 1977–

Мемоари др Живка Продановића : између истине и контроверзе / Сања Гавриловић. - Нови Сад : Архив Војводине, 2021 (Београд : ЈП Службени гласник). - 332 стр. : илустр. ; 23 см. - (Библиотека Посебна издања)

Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија: стр. 327–332.

ISBN 978-86-81930-08-3

а) Продановић, Живко (-) -- Мемоари

COBISS.SR-ID 32860169

ISBN 978-86-81930-08-3